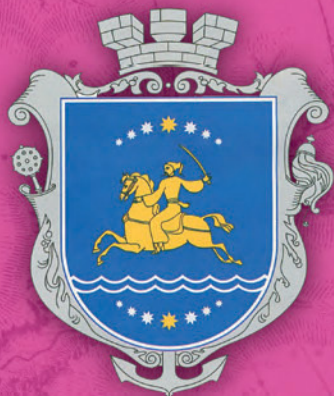

Дніпропетровська область

ПАМ'ЯТКИ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ МІСТА НІКОПОЛЬ

(за матеріалами «Зводу пам'яток історії та культури України»)

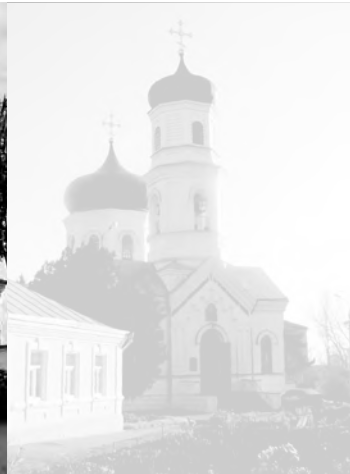
ДНІПРОПЕТРОВСЬКА ОБЛАСНА ДЕРЖАВНА АДМІНІСТРАЦІЯ
УПРАВЛІННЯ КУЛЬТУРИ, НАЦІОНАЛЬНОСТЕЙ І РЕЛІГІЙ
ДНІПРОПЕТРОВСЬКИЙ ОБЛАСНИЙ ЦЕНТР
З ОХОРОНИ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНИХ ЦІННОСТЕЙ

Дніпропетровська область

ПАМ'ЯТКИ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ МІСТА НІКОПОЛЬ

*(за матеріалами
«Зводу пам'яток історії
та культури України»)*

Дніпро
Журфонд
2018

УДК: 904 (457.53)
ББК: 63.3 (4УКР-4ДН)-7
П 15

Рекомендовано до друку науково-методичною радою з питань охорони культурної спадщини Дніпропетровського обласного центру з охорони історико-культурних цінностей.

Протокол засідання від 31.05.2018 р. №43/18-НМР

Редакційна колегія випуску:

Першина Н. Г., начальник управління культури, національностей і релігій Дніпропетровської обласної державної адміністрації, заслужений працівник культури України;

Кот С. І., кандидат історичних наук, заступник Голови Головної редакційної колегії «Зводу пам'яток історії та культури України», керівник Центру досліджень історико-культурної спадщини України;

Голубчик Л. М., директор Дніпропетровського обласного центру з охорони історико-культурних цінностей, дійсний член УНК ICOMOS, заслужений працівник культури України;

Колесник О.С., завідувач відділу «Робоча група по підготовці тому Звід пам'яток історії та культури Дніпропетровської області» Дніпропетровського обласного центру з охорони історико-культурних цінностей;

Кочергін І. О., доктор історичних наук, доцент кафедри історії та політичної теорії Національного гірничого університету, голова правління Дніпропетровської обласної організації Національної спілки краєзнавців України;

Маріна З. П., кандидат історичних наук, доцент кафедри історіографії, джерелознавства та архівознавства Дніпропетровського національного університету ім. О. Гончара;

Ревський С. Б., професор Придніпровської державної академії будівництва і архітектури, член Національної спілки архітекторів України, дійсний член УНК ICOMOS;

Світленко С. І., доктор історичних наук, декан історичного факультету Дніпропетровського національного університету ім. О. Гончара, заслужений працівник освіти України;

Титова О. М., кандидат історичних наук, директор Центру пам'яткознавства НАН України та Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, заслужений працівник культури України;

Швидько Г. К., доктор історичних наук, професор кафедри історії та політичної теорії Національного гірничого університету, директор Дніпропетровського регіонального відділення науково-дослідного інституту козацтва Інституту історії України НАН України, заслужений діяч науки і техніки України.

П-15 Пам'ятки історії та культури міста Нікополь (За матеріалами «Зводу пам'яток історії та культури України») / Упорядкування: Голубчик Л. М., Колесник О. С., Царенко Т. А. Автори статей: Грибовський В. В., Жуковський М. П., Колесник О. С., Лиштва Н. Ю., Маріна З. П., Труш І. Б., Цимлякова Т. М., Чирич Л. М., Шейміна Н. М. – Д.: Журфонд, 2018. 288 стор.

ISBN 978-617-7146-92-5(серія),
ISBN 978-966-934-140-2

Пропоноване увазі читача видання продовжує серію публікацій про пам'ятки Дніпропетровської області за матеріалами «Зводу пам'яток історії та культури України». Випуск присвячений пам'яткам археології, архітектури, історії та монументального мистецтва, що розташовані на території м. Нікополь.

УДК: 904 (457.53)

ББК: 63.3 (4УКР-4ДН)-7

ISBN 978-617-7146-92-5(серія)

ISBN 978-966-934-140-2

© Дніпропетровський обласний центр з охорони історико-культурних цінностей, 2018.

© Грибовський В. В., Жуковський М. П., Колесник О. С., Лиштва Н. Ю., Маріна З. П., Труш І. Б., Цимлякова Т. М., Чирич Л. М., Шейміна Н. М., 2018

Шановні читачі!

Ви тримаєте у руках видання, що є складником багатотомника про пам'ятки нашого краю за матеріалами «Зводу пам'яток історії та культури України» та розповідає про об'єкти культурної спадщини міста Нікополь.

Потреба узагальнення та каталогізації знань про нерухому культурну спадщину виникла ще за часів Радянського Союзу: все частіше поставало питання щодо створення науково-довідкового видання на зразок енциклопедії, яке містило б інформацію про усі відомі пам'ятки історії та культури.

У 1967 р. Президія Академії Наук СРСР та Міністерство культури прийняли Постанову «Про підготовку Зводу пам'яток історії та культури СРСР». До «Зводу» залучалися нерухомі культурні цінності – пам'ятки археології, історії, архітектури, монументального мистецтва, які мали історичне, наукове або художнє значення. У подальші роки по всій країні активізується робота з виявлення та занесення до державного обліку нерухомих пам'яток. Не варто зупинятися на тому факті, що взяття на облік чималої кількості об'єктів (особливо пам'яток історії та монументального мистецтва) диктувалося потребами пропаганди комуністичного режиму й не мало реального історичного та культурного підґрунтя.

Лише після здобуття Україною незалежності випала нагода переглянути створені за часів СРСР переліки пам'яток, а окрім того, відшукати та повернути суспільству історичні об'єкти, відправлені радянською владою у небуття: пам'ятки, пов'язані з визвольним рухом українського народу та боротьбою за незалежність, життям та діяльністю репресованих представників української інтелігенції; пам'ятки Голодомору та інших злочинів радянської влади; храми – визначні твори архітектури, перетворені на колгоспні зерносховища тощо.

14 березня 1992 р. вийшла Постанова Кабінету Міністрів України № 131 «Про додаткові заходи щодо забезпечення видання томів «Зводу пам'яток історії та культури України», відповідно до якої, підготовка обласних томів енциклопедичного видання відтепер мала здійснюватися коштом місцевих бюджетів. Проте важкий економічний стан та інфляція стали на заваді реалізації запланованого, зокрема й на теренах Дніпропетровської області. В умовах відсутності фінансування упродовж 1990-х років робота з підготовки обласного тому «Зводу» була фактично зупинена.

Поновлення роботи над «Зводом» відбувається вже на початку 2000-х років. У цей час виходить Указ Президента України «Про забезпечення підготовки і випуску багатотомного енциклопедичного видання «Звід пам'яток історії та культури України» (від 11 грудня 2000 р. № 1328/2000), на виконання якого головою Дніпропетровської обласної державної адміністрації видане розпорядження «Про видання тому «Звід пам'яток історії та культури України. Дніпропетровська область» (від 25 липня 2001 р. №301-р). Згідно з розпорядженням, створена робоча група у структурі Дніпропетровського обласного центру з охорони історико-культурних цінностей, яка організовує підготовку матеріалів до видання, забезпечує методичний супровід, здійснює редагування, систематизацію матеріалів та готує їх до друку. До написання статей «Зводу» залучено широке коло професіоналів відповідних кваліфікацій: археологів, істориків, мистецтвознавців та архітекторів, адже кожна пам'ятка по-своєму унікальна та потребує якісного наукового вивчення. Таким чином, усі статті «Зводу» є авторськими.

Активізація роботи над обласним томом «Зводу» мала за позитивний наслідок не лише підготовку та упорядкування матеріалів про вже відомі пам'ятки, але й виявлення нових, раніше не зафіксованих об'єктів культурної спадщини. Починаючи з 2002 року, спеціалісти Дніпропетровського обласного центру з охорони історико-культурних цінностей провели комплексні обстеження територій усіх 22 районів та 13 міст обласного підпорядкування, під час яких встановлено сучасний стан облікових пам'яток та виявлено нові об'єкти історії, архітектури, монументального мистецтва. Крім того, здійснено визначення меж територій пам'яток археології області, що дало змогу зафіксувати розташування кожної пам'ятки в державній системі координат, а також поповнити перелік об'єктів культурної спадщини щойно виявленими курганами та курганными могильниками.

Результатом такої систематичної кропіткої праці стало збільшення кількості облікованих пам'яток Дніпропетровщини з 11 до 18 тисяч.

Пропоноване вашій увазі видання містить 83 статі на 100 об'єктів культурної спадщини Нікополя, а також розгорнуті історичний та археологічний нариси про минуле міста.

Дуже сподіваємося, що це та інші видання серії будуть цікавими та стануть у нагоді не лише науковцям, але й широкому колу читачів, небайдужих до минулого рідного краю.

Редколегія

Археологічний нарис

На географічній мапі України м. Нікополь знаходиться на півдні Дніпропетровської області, на правому березі р. Дніпро. Місто розташоване у степовій зоні, в межах північної та середньостепової ландшафтних підзон. Південну його частину омивають води Каховського водосховища.

Мал. 1. Карта м. Нікополь та плавнів

До унікальних природних створінь степової зони належать Дніпровські плавні, які були затоплені в 1956 р. у зв'язку з будівництвом Каховського водосховища (мал. 1). Утворилися плавні ще в епоху мезоліту (приблизно 10 тис. років тому) й тягнулися по узбережжю близько 240 км та мали максимальну ширину до 25 км. Відомий біолог і краєзнавець Нікопольщини С. О. Тороп зазначає, що найвужча частина Дніпровських плавнів (від 3 до 4,7 км) знаходилася «від Старої частини сучасного Нікополя до Кам'янки-Дніпровської (лівогобережжя)», що виникла внаслідок геологічних виходів Придніпровської кам'яної гряди. Загалом плавні склалися з «Кінських» та «Базавлуцьких» плавнів, у складі останніх виокремлювали ще й Нікопольські плавні. Ця територія за часів козацтва відома як Великий Луг. У сучасній історичній енциклопедії читаємо: «Великий Луг – історична

назва дніпровських плавнів нижче острова Хортиця¹. Плавні поблизу сучасного Нікополя, як і в інших місцях, були помережені численними протоками, озерами й болотами. Саме в плавнях росли різноманітні породи дерев, зустрічалися корисні та лікарські рослини, зокрема й такі, що занесені до Червоної книги України.

Палеонтологічні знахідки, що зберігаються у Нікопольському краєзнавчому музеї, знайомлять сучасників із представниками флори та фауни далекого минулого. Зокрема, тут виставлено частину стовбура закам'янілої деревини, якій більше мільйона років. Мешкали на цій території й такі велетні як мамонти з бивнями завдовжки до трьох метрів та шерстисті носороги. Черепи останніх мали два роги, які використовувалися як для власного захисту, так і нападу на інших тварин. Зустрічалися й велетенські олені та короткорогі зубри, а також і менш екзотичні для нинішніх мешканців краю тварини, такі як вовк, песець та борсук, дикий кабан, козуля, зайці, лисиці, ласки. Біля водоймищ паслися численні стада диких коней, про які писав у своїх записах і Г. А. де Боплан. Названі звірі мешкали тут близько 10 – 12 тис. років тому і були, безумовно, об'єктом полювання первісної людини (мал. 2).

Мал. 2. Характерні види савців середньої полоси Європи у пізньому плейстоцені (малюнки Є. Теніуса): 1 – вовк; 2 – песець; 3 – борсук; 4 – бурий ведмідь; 5 – леопард; 6 – лисиця; 7 – россомаха; 8 – червоний вовк; 9 – видра; 10 – печерний ведмідь; 11 – печерний лев; 12 – шакал; 13 – рись; 14 – великорогий олень; 15 – лось; 16 – печерна гісна; 17 – європейська дика кішка; 18 – кабан; 19 – козуля; 20 – лань; 21 – кінь Пржевальського; 22 – первісний зубр; 23 – північний олень; 24 – європейський осел; 25 – серна; 26 – первісний бик; 27 – вівцебик; 28 – альпійський козел; 29 – благородний олень; 30 – сайга; 31 – волосатий носоріг; 32 – мамонт

¹ Шербак В. О. Великий луг // Енциклопедія історії України. К., 2001. Т. 1. С. 466

Плавні мали прекрасні умови й для риб, найчисленіші серед яких були короп, лящ, судак, линь, карась, щука тощо². Водилася також у цій місцевості й мисливська птиця (мал. 3). Про щедрість і різноманіття флори та фауни краю свідчать численні фольклорні записи видатних науковців – Я. П. Новицького та Д. І. Яворницького.

Мал. 3. Картина «Дзеркальна гладь». М. В. Луговенко

Природні умови і географічне розташування сприяли ранньому та щільному заселенню цього району, про що свідчать пам'ятки різних археологічних епох.

Активне археологічне дослідження території, що зараз займає місто, почалося лише у XX ст., оскільки привабливі царські скіфські кургани, що традиційно цікавили археологів XIX ст., знаходилися обабіч сучасного Нікополя. Однак, можна вважати, що відомості про стародавні пам'ятки району належать ще до XVI – XVII ст. Так, у Е. Ляоти є згадки про залишки городища на Кучугурах. Після знищення Запорозької Січі, як пише перший катеринославський етнограф Г. А. Залюбовський, землі у районі Великого Лугу перерозподілялися між представниками російського дворянства та козацькою старшиною під рангові дачі³. Певний дефіцит будівельного матеріалу обумовив інтерес з боку нових землевласників до стародавніх руїн⁴. Це призвело до створення експедицій для обстеження Великого Лугу, про що йдеться у листуванні між В. О. Чертковим і Г. О. Потьомкіним. Накопичення відомостей про старожитності Нижнього Дніпра, значну кількість тут курганів дало змогу знаому історичу, етнографу та письменнику, почесному члену Академії наук графу І. Потоцькому висловити думку про існування саме тут області Геррос, яка використовувалася і після скіфів як місце поховання⁵.

² Жуковський М. П. Нікополь: стилій історико-статистичний нарис з історії міста. Нікополь, 2013. С. 3.

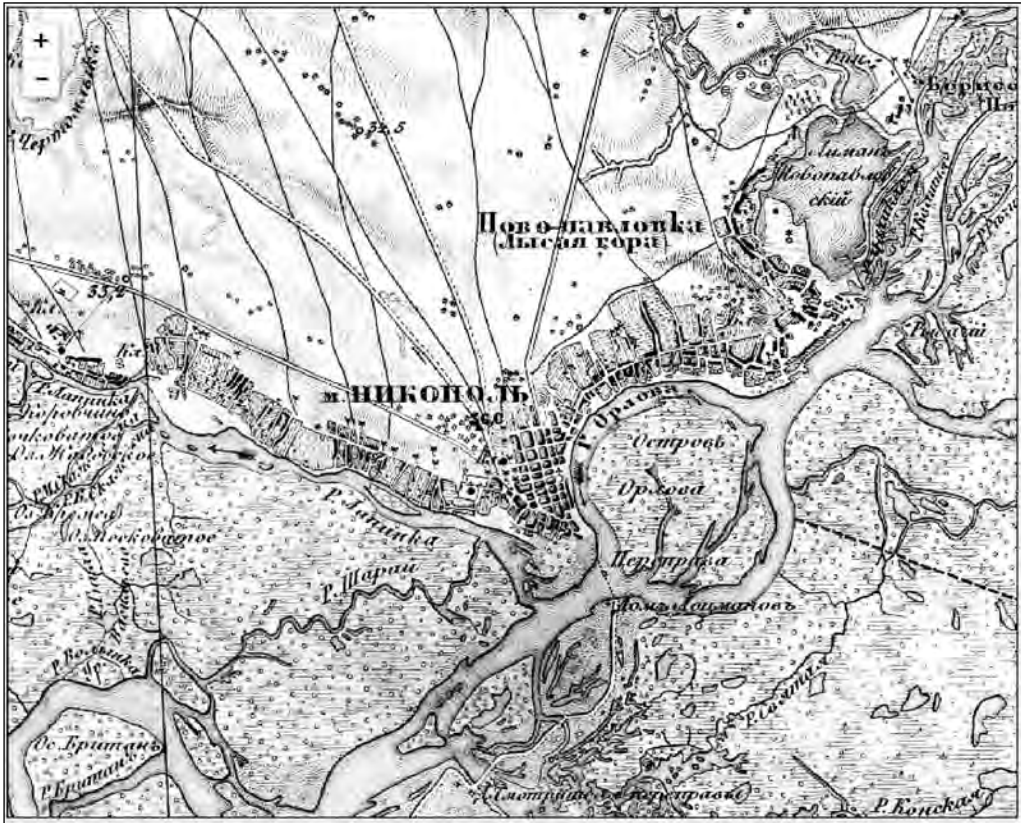
³ Залюбовський Г. А. Историческая заметка по заселению Екатеринославского уезда // Залюбовський Г. А. Твори з історії та етнографії Малоросії / Підготовка текстів до друку, коментарі, оглядова стаття З. П. Маріної. К.: Видавець Олег Філюк, 2015. С. 86 – 98.

⁴ Тоцев Г. М. Розвиток археології в Запорізькому краї. Запоріжжя, 2000. С. 5.

⁵ Там само. С. 5.

Про численні курганні могильники свідчать і картографічні джерела. Зокрема, на Воєнно-топографічній карті Російської імперії 1846 – 1863 рр.⁶ зафіксовані значні скупчення насипів (мал. 4), переважна більшість яких знищена в наступні історичні періоди внаслідок антропогенної діяльності та інших негативних явищ.

Мал. 4. Карта м. Нікополь. 1846 – 1863 рр.

Безумовно, позитивною подією для розвитку археологічної науки та польових досліджень на теренах Російської імперії було відкриття в 1859 р. у Санкт-Петербурзі Археологічної комісії. Одним із активних її діячів був О. В. Терещенко – відомий у нашому краї меценат, археолог та етнограф. Саме він сумісно з директором Керченського музею старожитностей О. Ю. Люценком проводить у 1852 – 1854 рр. дослідження відомого скіфського кургану Лугова могила (Олександропільський курган), що знаходився на

⁶ Воєнно-топографічна карта російської імперії 1846 – 1863 рр. (створена під керівництвом Ф. Ф. Шуберта та П. А. Тучкова). Ряд XXVIII, лист 13.

північ від м. Нікополь⁷. Наслідком поїздок О. В. Терещенка по південних губерніях та ознайомлення з пам'ятками старовини була його робота «О могильных насыпях и каменных бабах в губерниях Екатеринославской и Херсонской». Яскравою сторінкою досліджень степових курганів ХІХ ст. стали розкопки І. Є. Забеліним скифського царського кургану Чортомлик під Нікополем. Із архівних джерел відомо, що роботи тривали два роки, а фінансування склало 14 тис. рублів та потребувалося більш ніж 100 робітників із підводами для проведення ґрунтових робіт⁸.

Мал. 5. Ф. М. Кіранов разом із директором музею Г. С. Шапошніковим та Н. І. Кересвим

Важливим осередком культурно-історичного та археологічного вивчення рідного краю у ХХ ст. стає музей м. Нікополь. Його заснування відбулося в буремному 1919 р., коли 18 травня за ініціативи відділу народної освіти Нікопольської ради робітничих та селянських депутатів було відкрито Музей витончених мистецтв. На початку 20-х років із назви зникло слово «витончених» і у 1929 р. музей став краєзнавчим та отримав статус державного.

⁷ Мозолевский Б. Н., Полин С. В. Курганы скифского Герроса IV в. до н. э. К.: Стило, 2005. С. 22.

⁸ Забелин И. Е. Скифские могилы. Чертомлыцкий курган // Древности. Труды Императорского археологического Московского Общества. 1865 – 1867. Т. 1. С. 56 – 93.

Саме в цій установі й почав працювати Феодосій Миколайович Кіранов – перший нікопольський археолог (мал. 5). Щодо його біографії, то встановлено, що народився він у 1897 р. у с. Сулицьке (нині у складі м. Нікополь) у родині вчителя, що, ймовірно, й визначило вибір у майбутньому професійної діяльності. Так, у 1919 р., після закінчення Олександрівської учительської гімназії, він працював народним учителем у школах Нікополя. Феодосій Миколайович викладав географію, історію та природознавство. Але дуже цікавився майбутній археолог стародавньою історією, яку зберігали в собі численні кургани, що зустрічалися навколо міста. Обізнаний був молодий учитель і про легендарні розкопки І. Забеліна та І. Веселовського, що відкрили скарби скіфської культури⁹.

Поступово Феодосій Миколайович усе більше захоплювався старожитностями, відвідуючи пам'ятки археології, серед яких і відома зараз та досконало досліджена пам'ятка – Кам'янське городище, що знаходиться напроти Нікополя, на лівому березі р. Дніпро. У цей час Ф. М. Кіранов налагоджує наукові стосунки з Всеукраїнським археологічним комітетом (ВУАК) та виконує за його дорученням археологічні розвідки і складає звіти про це. Окремо слід звернути увагу на досвід, який він отримав під час трирічної роботи у складі Дніпрогесівської новобудовної експедиції під проводом Д. І. Яворницького¹⁰.

У 1929 р. сталася важлива подія у житті Ф. М. Кіранова – його у зв'язку з реорганізацією Нікопольського народного музею витончених мистецтв призначено на посаду археолога. Саме в цьому році ним була здійснена широкомасштабна розвідка у межах Нікопольського курганного поля. Останнє за тогочасною топографією розташовувалося від Ярмаркової площі Нікополя (зараз парк Перемоги) до с. Олексіївка¹¹. Масив містив кургани, що ланцюгом тягнулися у широтному напрямку, утворюючи кілька курганних груп різної висоти. Ця пам'ятка на тривалий час стала предметом пильної уваги з боку археологів. Особливо це стало актуальним, коли у 1931 р. почали будувати потужний Південнотрубний завод, адже площа, що виділялась під будівництво, містила і частину курганів Нікопольського курганного поля. Перші три з половиною роки їх досліджувала експедиція під керівництвом

⁹ Жуковський М. П. Перший археолог Нікополя // *Історія і культура Придніпров'я: невідомі та маловідомі сторінки*. Д.: НГУ, 2009. С. 187.

¹⁰ *Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. Каталог музейної колекції / Укладачі С. В. Абросимова, О. В. Піцик, А. С. Журба*. Д.: Пороги, 1992. С. 56.

¹¹ Жуковський М. П. *Нікополь: стилістично-історико-статистичний нарис з історії міста*. Нікополь, 2013. С. 6.

Ф. М. Кіранова (мал. 6). Насипи розташовувались як у вигляді скупчень, так і ланцюгів (виділено сім курганных груп). Вони незначні за розмірами, їхня висота коливалася від 0,2 до 2,2 м. Було розкопано кілька десятків насипів, що хронологічно охоплювали період від енеоліту – бронзи до скіфської епохи.

У музеї м. Нікополь, на жаль, не збереглися наукові звіти про археологічні дослідження Феодосія Миколайовича, але за колекційним описом доволі значна частина артефактів походить із пам'яток, що розкопані Кірановим, хоча й не завжди їх зараз можна пов'язати з конкретним об'єктом¹².

Завдяки клопотанням науковця з'явилися законодавчі акти щодо надання Кам'янському городищу, урочищу Товсті піски та острову Томаківка статусу заповідника, що було значним досягненням для того часу в галузі пам'яткоохоронної діяльності старожитностей Нікопольщини.

Обірвалося життя Феодосія Миколайовича раптово¹³. Обумовлено це, з одного боку, політичною ситуацією, а саме боротьбою з «українським буржуазним націонализмом». Так, відомо, що Ф. М. Кіранов усі звіти писав завжди українською мовою, що й викликало проблеми на роботі. З іншого боку, значно вплинула особиста трагедія – смерть його коханої дружини Неоніли Пантеліївни. В одному з листів до батьків, що датований 1935 р., мова йде про перевтому від щоденного перебування на розкопках, клопоти та відповідальність за організацію і проведення робіт тощо. І, наостанок, респондент пише: «Живу прошлым, своей

Мал. 6. Ф. М. Кіранов на розкопках (1935 р.).

¹² Висловлюю подяку директору О. О. Кушніруку та співробітникам Нікопольського краєзнавчого музею за надану інформацію.

¹³ Жуковський М. П. Перший археолог Нікополя // Історія і культура Придніпров'я: невідомі та маловідомі сторінки. Д.: НГУ, 2009. С. 189.

бывшей счастливой и радостной жизнью...»¹⁴
У вересні 1935 р. Ф. М. Кіранов покінчив життя самогубством.

Після його несподіваної смерті роботами з дослідження курганів Нікопольського курганного поля у 1935 – 1936 рр. опікувалися київські фахівці Інституту історії матеріальної культури під проводом Л. Д. Дмитрова¹⁵. Були запрошені також археологи з Ермітажу та Державного історичного музею.

У 1937 – 1940 рр., за запрошенням Нікопольського краєзнавчого музею розкопки на Нікопольському курганному полі проводить відомий радянський археолог Б. М. Граков (мал. 7). Подовжені ці роботи були у 1944 р., уже після звільнення України від гітлерівських військ. Цікавим є факт, наведений С. В. Поліним, щодо того, що відновлення робіт на Нікопольському курганному полі здійснювалось експедицією на підставі мандату Всесоюзної надзвичайної комісії по розслідуванню злочинів гітлерівців. Завдання, яке постало перед археологами, полягало у визначенні збитків під час воєнних дій археологічним пам'яткам та Нікопольському музею¹⁶. Сума склала 900 тис. рублів.

За даними Б. Гракова, у 1934 – 1937 рр. проводилися розкопки на Нікопольському курганному полі, де досліджувалися поховання доби бронзи та рядових скіфів¹⁷. У 1946 р. розкопки курганів завершилися, хоча із 136 насипів було досліджено лише 79¹⁸. Така ситуація мала негативні наслідки, на що вже неодноразово звертали увагу науковці. Зауважимо, що за часів війни також зникла частина польової документації, а деякі кургани, що знаходилися у межах міста, були зруйновані під час промислового та житлового будівництва. Однак цікавим є факт, що найвищий на Нікопольському курганному полі шестиметровий курган доби бронзи (територія міського

Мал. 7.
Археолог Б. М. Граков

¹⁴ Лист М. Ф. Кіранова до батьків. 25.07.1935 р. // Архів НКМ кп-15395 / Арх. 4852.

¹⁵ Дмитров Л. Д. Археологічне вивчення Нікопольщини в 1935 – 1938 рр. // Археологія, 1950. Т. III. С. 151 – 154.

¹⁶ Мозолевский Б. Н., Полин С. В. Курганы скифского Герроса IV в. до н. э. К.: Стило, 2005. С. 31.

¹⁷ Граков Б. Н. Археологические раскопки близ Никополя // ВДП, 1939. № 1.; Граков Б. Н. Никопольская экспедиция // КСШМК, 1947. Вып. XXI. С. 75.; Граков Б. Н. О работе степной скифской экспедиции // КСШМК, 1951. Вып. XXXVII. С. 131.

¹⁸ Мозолевский Б. Н., Полин С. В. Курганы скифского Герроса IV в. до н. э. К.: Стило, 2005. С. 32.

стадіону) був розкопаний у 1964 р.¹⁹ Роботи проводила експедиція ІА НАН УРСР, про що складено звіт, який зберігається у фондах інституту²⁰.

У подальшому і до сьогодні археологічні дослідження Нікопольщини проводять співробітники Інституту археології Національної академії наук та археологи Нікопольського краєзнавчого музею. Як і на початку своєї діяльності, ця установа є провідним центром у галузі вивчення та популяризації як історичного минулого, так і новітньої історії краю. Важливе місце у задумці та реалізації планів щодо перетворення музею на сучасний науково-методичний осередок посідають його директор О. О. Кушнірук та заступник директора з наукової роботи М. П. Жуковський²¹.

Отже, за більш ніж столітній період розкопок створена досить інформативна джерельна база, яка дає змогу розкрити основні етапи історико-культурного розвитку давнього населення території, що нині займає м. Нікополь.

Як зазначалося, природні умови сприяли досить ранній появі у південних степах Нікопольщини колективів первісних рибалок і мисливців. Сліди тимчасових палеолітичних місцезнаходжень відомі біля сусідніх із Нікополем сіл Капулівка, Кам'янське та Перевізьких Хуторів (останні з 1992 р. знаходяться у складі м. Покров). Знайдені тут знаряддя праці з кременю та кістки, а також численний палеозоологічний матеріал свідчать про полювання населення на мамонтів, зубрів, диких коней тощо.

Стародавні землероби залишили нечисленні свідчення свого перебування на цій території. Маються на увазі сліди поселень доби неоліту (IV тис. до н. е.), культурні шари яких утримували ліпний глиняний посуд, знаряддя праці з каменю та кременю тощо. Так, фрагменти горщиків цього часу, що були зібрані Т. М. Кірановим під час розвідок 1928 р. по р. Мала Кам'янка та Базавлук (с. Перевізькі Хутори), зберігаються у фондах міського краєзнавчого музею.

До нечисленних пам'яток **енеолітичної доби**, за даними М. П. Жуковського, належить поселення середньостогівської культури. Останнє розкопане у східній частині Нікополя – на Лисій горі²². Як

¹⁹ Там само. С. 32.

²⁰ Максимов Е. В., Петровская Е. А., Черненко Е. В. Отчет об охранных раскопках кургана в г. Николаев // НА ІА НАНУ. Ф. експ. 1964/17.

²¹ Малеваная Т. Г. Создание Николаевского краеведческого музея и его директора. Електронний ресурс: <http://www.shukach.com/uk/node/3267>

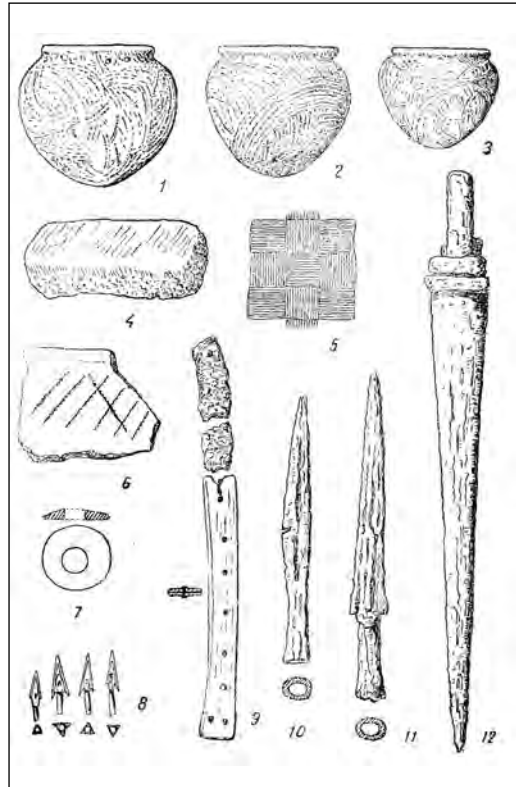
²² Жуковський М. П. Нікополь: стилій історико-статистичний нарис з історії міста. Нікополь, 2013. С. 6.

відомо, племена цієї культури поєднували привласнюючі та відтворюючі форми господарства, надаючи перевагу скотарству. Саме ними було одомашнено коня, про що свідчать знахідки рогових псаліїв. Знаряддя праці виготовлялися з традиційної сировини (камінь, кремій) та типологічно тотожні виробам у межах усєї середньостогівської культурно-історичної спільності²³.

Доба раннього бронзового віку представлена поховальними пам'ятками **ямної** культури (3 тис. до н. е.). Вони тут уперше були досліджені у 1930-х рр. Т. М. Кірановим та у 1940-х рр. Б. М. Граковим на Нікопольському курганному полі. Кілька посудин, які можна пов'язати з названою культурою, із розкопок Т. М. Кіранова також зберігаються у фондах музею. Наприклад, це невеличкі горщики з яйцеподібним тулубом, поверхня яких заглажена (к. 26 Нікопольбуду). Ямний посуд із к. 2, розкопаний Л. Д. Дмитровим під час будівництва Нікопольбуду, належить до традиційних форм пізнього етапу розвитку культури (мал. 8). Це горщики з невеличкими потовщеними вінцями, опуклободким корпусом та круглим денцем. Поверхня – з виразними слідами згладження, в одному випадку орнамент у вигляді «перлин»²⁴.

Аналіз та узагальнення особливостей обрядовості ямних племен, досліджених на Нікопольському курганному полі, зробила О. О. Кривцова-

Мал. 8. Матеріали доби бронзи – раннього залізного віку

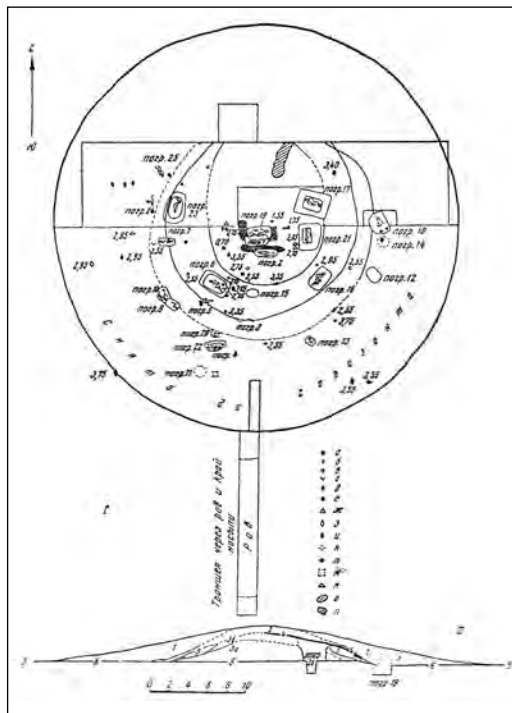
²³ Телегін Д. Я. *Середньостогівська культура епохи міді*. К., 1973.

²⁴ Дмитров Л. Д. *Археологічне вивчення Нікопольщини в 1935 – 1938 рр.* // *Археологія*, 1950. Т. III. Табл. II, 1 – 3.

Гракова²⁵. До аналізу нею залучені дані стратиграфічних спостережень над двома найбільшими за розмірами курганами – к. 3 (розкопки 1937 р.) та к. 1 (розкопки 1938 – 1939 рр.) (мал. 9, 10).

Враховуючи стратиграфію та особливості поховального обряду, дослідниця виокремилася два хронологічні горизонти побутування ямної культури. До першого, раннього, вона віднесла 20 поховань із трупопокладенням на спині. Ноги небіжчиків підігнуті у колінах догори, а руки простягнуті вздовж тулуба або покладені на кістки таза. Переважає орієнтація головою на схід²⁶. За спостереженнями О. О. Кривцової-Гракової, основні поховання цієї групи здійснені у могильних ямах прямокутної форми, іноді

Мал. 9. План кургану 3 (досліджувався О. А. Кривцовою-Граковою у 1937 р.)

навіть із навмисно підкресленими кутами. Стіни ям мають сліди рівняння киркоподібними знаряддями. У впускних ямах неодноразово зафіксовано заплічки, які використовувалися для перекриття дерев'яними плахами або колодами. Так, у п. 23, к. 3 (розкопки 1937 р.) перекриття складалося з десяти колод, уздовж яких та під і над ними простежено шар очерету. Дослідниця наголошує, що циновки з очерету присутні майже в усіх ямних похованнях й іноді утворюють шар завтовшки до 8 см. Таке ж поширення у ритуалі отримали й підстилки з кори та дерева. Вартий уваги звичай фарбування кісток небіжчика вохрою, яка інколи фіксувалася у вигляді досить щільного шару на кістках²⁷.

²⁵ Кривцова-Гракова О. А. Погребения бронзового века и предскифского времени на Никопольском курганном поле // МПА. 1962, № 115. С. 5 – 55.

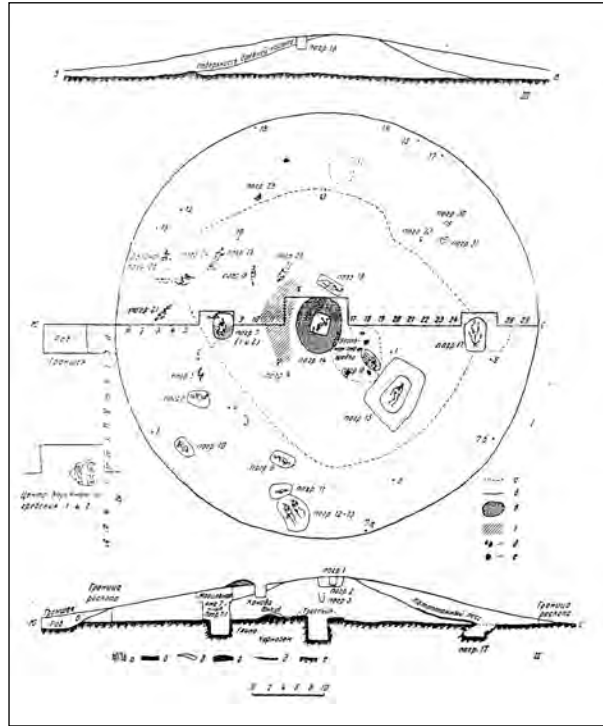
²⁶ Там само. С. 8

²⁷ Кривцова-Гракова О. А. Погребения бронзового века и предскифского времени на Никопольском курганном поле // МПА. 1962, № 115. С. 9.

Поховання, що репрезентують другий (пізній) етап ямної культури, представлені скорченими на боці кістяками (мал. 11). Зазначені для раннього етапу особливості поховального ритуалу дещо змінюються. Перш за все, це стосується не тільки розмірів ям, які зменшуються, але й якості їхнього облаштування. Мається на увазі спрощення покриття, в якому переважно використовуються не колоди, а дошки, й очеретяний шар як елемент узагалі не зафіксовано. Щодо оформлення внутрішньої площі могили, то слід зауважити про присутність, як і в попередній період, підстилок із кори та дерева, використання вохри та вугілля²⁸. Привертають до себе увагу майже безінвентарні ямні поховання, досліджені на Нікопольському курганному полі. Так, глиняний посуд містить, крім традиційних горщиків із круглим дном, що мають численні аналогії серед виробів Михайлівського поселення, екземпляри з «носиком» та «вушками» для підвішування. Вони інтерпретуються деякими авторами як праобраз сучасної соски для годування дитини. Вироби з кістки містять відомі й в інших ареалах ямної культури прикраси – пронизи зі спіралеподібною нарізкою (мал. 12). В одному випадку біля скроней кістяка жінки, за визначенням О. О. Кривцової-Гракової²⁹, знайдено дві срібні підвіски у півтора оберти, які є досить рідкісною знахідкою та, мабуть, свідчать про певний соціальний статус померлої.

Пізніше, у 60-х рр. ХХ ст., М. Я. Мерперт виділив Нікопольський район у межах нижньодніпровського варіанта ямної культури України та наголосив, що «установленная в Никопо́льском районе шка́ла сохра́няет свое значе́ние

Мал. 10. План кургану 1 (досліджувався О. А. Кривцовою-Граковою у 1938 – 1939 рр.)

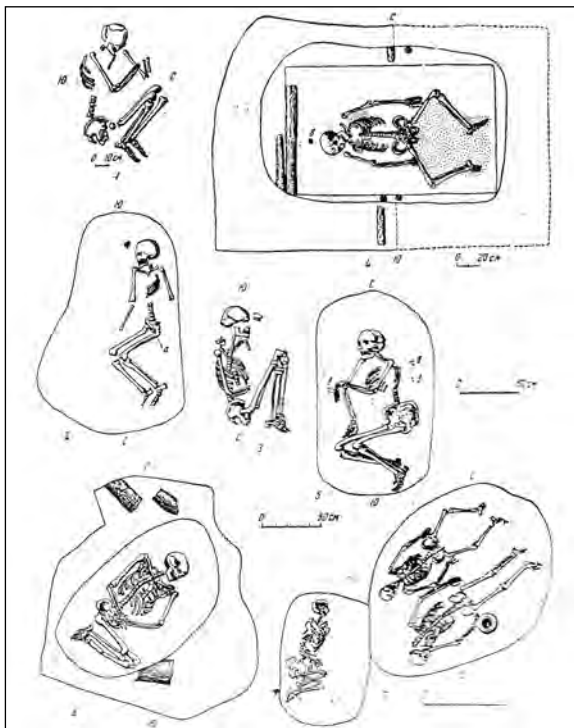
²⁸ Там само. С. 10.

²⁹ Там само. С. 13.

и для других районов»³⁰. Такий погляд на етапи розвитку ямної спільноти залишався незмінним до кінця 1970-х рр. Однак, після дослідження курганів Орільсько-Самарського межиріччя, ситуація дещо змінилася. Так, З. П. Маріна в низці статей та дисертаційному дослідженні представила схему, в якій поховання Нікопольського курганного поля та загалом Нікопольщини розглядаються як такі, що репрезентують переважно розвинутий і пізній етапи культури³¹.

У 90-х рр. ХХ ст. на території міста проводилися незначні за обсягом розкопки курганів із ямними похованнями. Зокрема, експедиція Дніпропетровського історичного музею ім. Д. І. Яворницького (далі – ДІМ) у 1991 р. (кер. А. М. Голубчик) поховання названої культури дослідила у кургані, насип якого було досить пошкоджено через численні перекопи. За переказами місцевих жителів, курган у минулому сягав заввишки 4 м за діаметра 40 м. На момент розкопок зберігся лише останець, що мав висоту 2,2 м, довжину – 20 м, максимальну ширину – 8,5 м³². Профілі бровки свідчать про кілька періодів зведення насипу, але його руйнація унеможливила встановлення їхнього зв'язку з певними похованнями. Під насипом, на рівні давнього горизонту, знайдено залишки кромлеху (довжина, що збереглася, – 4,4 м), який був складений із незначних за розмірами вкопаних

Мал. 11. Поховання доби бронзи Нікопольського курганного поля (за О. А. Кривцовою-Граковою)

³⁰ Мерперт Н. Я. Древнейшая история населения степной полосы восточной Европы (III – I тыс. до н. э.): автореф. докт. дис. М., 1968. С. 17 – 22.

³¹ Марина З. П. Культурно-хронологическое положение погребений Орельско-Самарского междуречья в системе древнеямных памятников // Курганные древности степного Поднепровья III – I тыс. до н. э. Д., 1979. С. 82 – 83.

³² Голубчик А. Н. и др. Отчет о раскопках археологической экспедиции Днепропетровского исторического музея в 1991 г. // НАІА НАНУ. Ф. експ. 1991. С. 36.

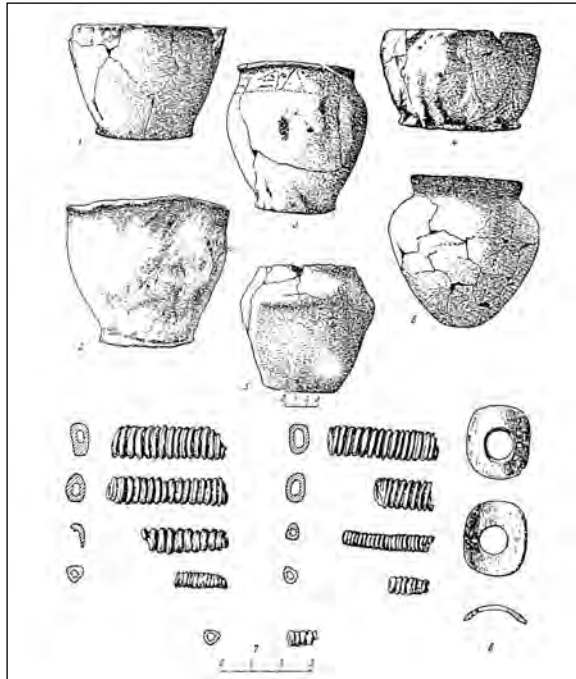

уламків граніту. Поодинокі каміння зустрічалося й в інших частинах підкурганного майданчика.

Ямні поховання (№ 1 – 3, 5) здійснені у ґрунтових могилах підпрямокутної форми. За особливостями поховального обряду до раннях належить поховання № 5. Могила – підпрямокутної форми, вирита біля підшви насипу, про що свідчить розміщення глини викиду. Яма розмірами 2,2×1,6 м, із заплічками по периметру. На них є залишки дерев'яного перекриття, нижче – розміри ями зменшилися до 1,15×0,7 м. Дно покрите підстилкою, до складу якої входили попіл від спаленого рослинного прошарку, шкіри та крейди. Кістяк підлітка лежав скорчено на спині, головою на схід. Руки простягнуті вздовж тулуба; ноги, що були підняті колінами догори, упали ліворуч (мал. 13). Під південною стінкою стояв ліпний горщик; знайдено кістку тварини та кульку вохри³³.

Більш пізню хронологічну позицію займає поховання № 3. Яма із складним перекриттям, до складу якого входили жердини, на них упоперек лежало шість плах та шар очерету. У заповненні знайдено частину ліпного горщика та кілька вуглинок. Дно могили посипано крейдою. Кістяк дорослого лежав скорчено на лівому боці, головою орієнтований на північ – північний схід³⁴.

Поховання ямної культури знайдені й у кургані, який досліджено у 1994 р. експедицією Дніпропетровського національного університету (далі – ДНУ; кер. В. А. Ромашко). Він знаходився на території діючого в той час міського

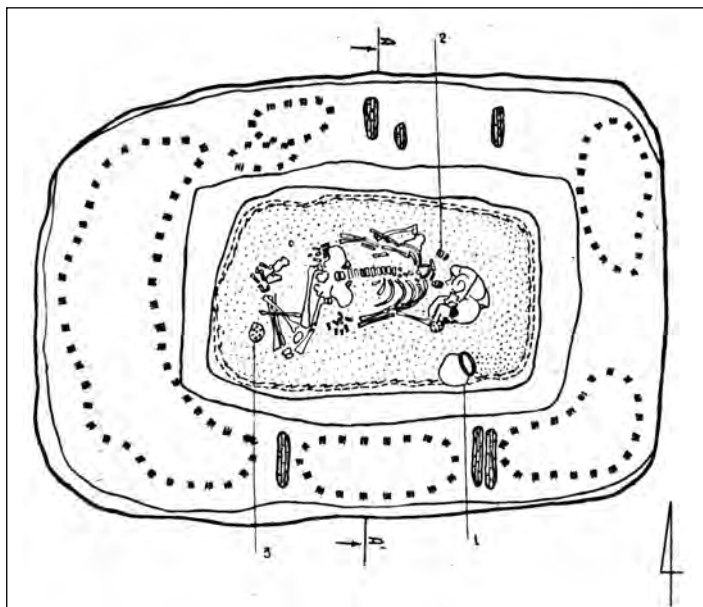
Мал. 12. Поховальний інвентар із кургану 1 курганної групи Сірко (1945 р.)

³³ Там само. С. 38.

³⁴ Там само. С. 37 – 38.

кладовища³⁵. Насип був досить пошкоджений окопами Другої світової війни та сучасними ямами невідомого призначення. Висота кургану з рівня поля – 2,7 м, від давнього горизонту – 2,4 м (мал. 14). Первинний курган діаметром 16,5 м складено з дернових блоків, висота не встановлена через перекопи

Мал. 13. Поховання 5 кургану 1 (розкопки А. М. Голубчик)

центральної частини. Ямні поховання (№ 3, 4, 5 та 9) розташовані в ґрунтових могилах підпрямокутної форми, деякі з них із заплічками та перекриттям із дерева, очерету, в одному випадку використано дві гранітні плити. На дні поховальних споруд – залишки рослинної підстилки. Кістяки лежать скорчено на спині, орієнтовані головою на захід. Інвентар відсутній³⁶.

У курганах Нікопольського курганного поля частину **катакомбних поховань** (епоха середньої бронзи – XXIV – XX ст. до н. е.) О. О. Кривцова-Гракова характеризує як таку, що значною мірою зберігає особливості попередньої, ямної, культури. Дослідниця акцентує увагу на ідентичності могильних споруд обох культур, використанні очерету, крейди і вохри та скорчене на боці положення кістяків. Також вона зауважує про типологічну схожість посуду з ямною керамікою. Власне, катакомбні конструкції, як зазначає авторка, не являють собою класичні зразки (мал. 15), що були досліджені

³⁵ Ковалева П. Ф., Ромашко В. А. и др. Отчет о раскопках курганов в Днепропетровской области в 1994 г. // НАІАНАНУ. Ф. експ. 1994. С. 35.

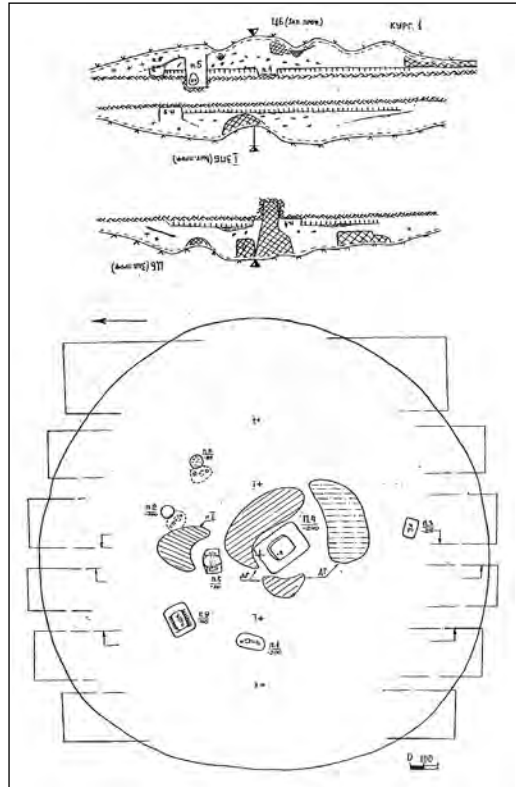
³⁶ Ковалева П. Ф., Ромашко В. А. и др. Отчет о раскопках курганов в Днепропетровской области в 1994 г. // НАІАНАНУ. Ф. експ. 1994. С. 37 – 38, 40.

В. О. Городцовим у Ізюмському та Бахмутському повітах³⁷. Кістяки покладені випростано на спині, що, за сучасними уявленнями, є ознакою так званої інгульської культури. Серед супроводжуючого інвентаря привертає увагу горщик із п. 18 к. 3 (розкопки 1937 р.) із домішкою тальку в глині та орнаментом відбитками мотузки. Сучасні дослідження свідчать про безпосередній зв'язок такої кераміки з ритуальною сферою та складними уявленнями носіїв катакомбної культури³⁸.

До так званих інгульських належить група катакомбних поховань із кургану, що досліджений експедицією ДНУ³⁹. Катакомби з круглою шахтою та овальною у плані поховальною камерою (мал. 16). До нестандартних елементів поховального обряду цього кургану відноситься облаштування «підголовника» з дерева та тканини у колективному (чоловік та дитина) п. 7. Тут також біля гомілок дорослого покладено шість вуглинок.

Нечисленними у курганах із території м. Нікополь є поховання культури багатопружкової кераміки (далі – КБК) або бабинської (хронологічні межі ХХ – ХVІ ст. до н. е.). Така ситуація пояснюється тим, що сама культура КБК була виділена лише у 1960 р. С. С. Березанською, що утруднювало

Мал. 14. План кургану 1 (розкопки В. А. Ромашко)

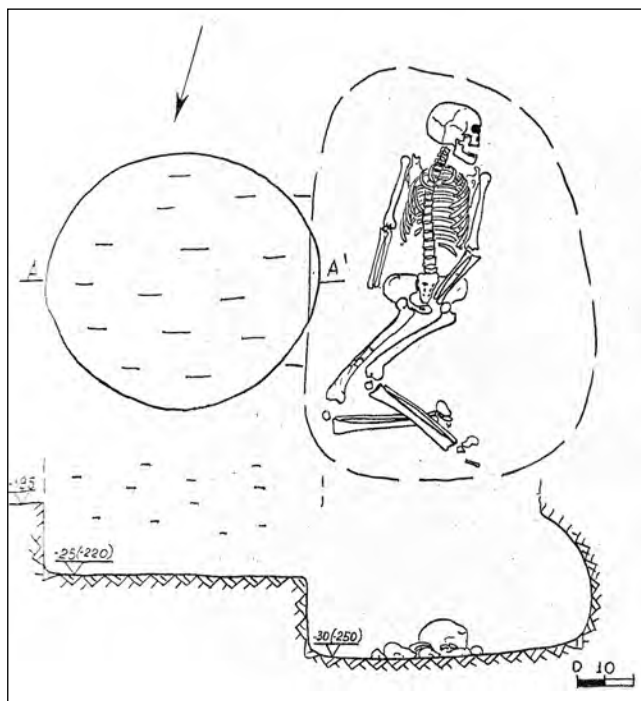
³⁷ Кривцова-Гракова О. А. Погребения бронзового века и предскифского времени на Никопольском курганном поле // МПА. 1962, № 115. С. 14 – 18.

³⁸ Лихачев В. А. Об одном типе сосудов катакомбного времени // Степное Поднепровье в бронзовом и раннем железном веках. Д., 1981. С. 72 – 76.; Ковалева П. Ф. Социальная и духовная культура племен бронзового века. Д., 1989. С. 48.

³⁹ Ковалева П. Ф., Ромашко В. А. и др. Отчет о раскопках курганов в Днепропетровской области в 1994 г. // НАІА НАНУ. Ф. експ. 1994. С. 36, 38 – 39.

атрибуцію присутніх у курганах Нікопольського поля поховань⁴⁰. Однак певні форми кераміки та кістяна пряжка з п. 11 к. 1 групи Сірко (1945 р.) свідчать про наявність даних пам'яток і в цьому районі Нікопольщини. Про поховання багатопружкової кераміки йдеться й у звіті А. М. Голубчик⁴¹. Поховання №4 введено у курган ямного часу, могила не простежена через порушеність насипу. Кістяк дорослого лежав скорчено на лівому боці, головою на схід. Руки зігнуті, кисті покладені перед обличчям. Коліна підтягнуті до грудної частини тулуба. У районі тазових кісток знайдена овальна кістяна пряжка (мал. 17, 18).

Мал. 15. Поховання 8 кургану 1 (розкопки В. А. Ромашко)

Зрубні поховання доби пізньої бронзи є чи не найчисельнішою групою у досліджених курганах. Як і в інших районах зрубної культурно-історичної спільності, племена зрубної культури використовували насипи більш ранніх культур як кладовища. Тому О. О. Кривцова-Гракова зазначає, що усі могили впускні, і цим пояснюється обмеженість відомостей про поховальний обряд. Зокрема, вважається, що це були звичайні ями. Також не вдалося авторам розкопок зафіксувати ані дерева від перекриттів, ані підстилок та інших елементів поховального обряду. Кістяки лежать скорчено на лівому боці, головою орієнтовані на схід та захід, із відхиленнями на південь та північ⁴².

⁴⁰ Кривцова-Гракова О. А. Погребения бронзового века и предскифского времени на Никопольском курганном поле // МПА. 1962, № 115. С. 43.

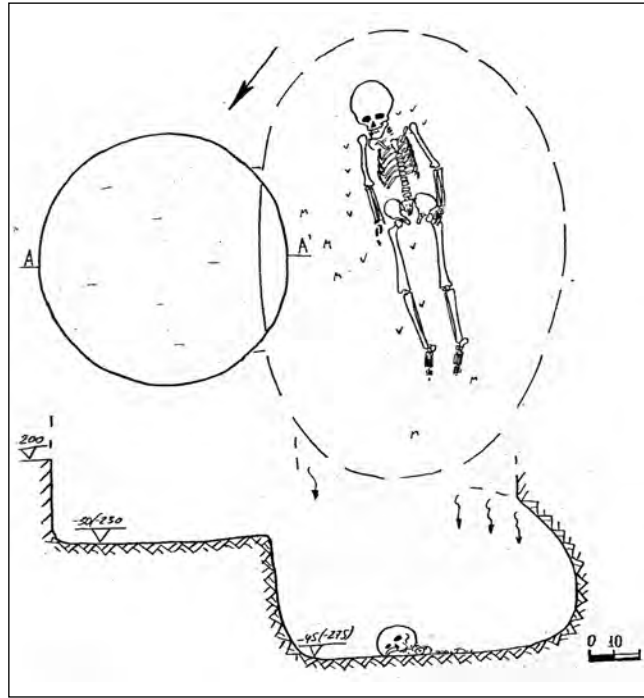
⁴¹ Голубчик А. Н. и др. Отчет о раскопках археологической экспедиции Днепропетровского исторического музея в 1991 г. // НАІА НАНУ. Ф. експ. 1991. С. 38.

⁴² Кривцова-Гракова О. А. Погребения бронзового века и предскифского времени на Никопольском курганном поле // МПА. 1962, № 115. С. 18.

С у п р о в о д ж у ю ч и й інвентар містить глиняний посуд, традиційний для пізнього етапу зрубної культури.

Однак найяскравіша сторінка в стародавній історії м. Нікополь пов'язана з племенами **скіфської культури**, які населяли південні степові райони сучасної території України у ранньому залізному віці. Як уже зазначалося, XIX ст. відзначилося яскравими відкриттями скарбів скіфських царських курганів. Нікопольщина, що ототожнювалася не одним поколінням

Мал. 16. Поховання 2 кургану 1 (розкопки В. А. Ромашко)

дослідників із легендарним Герросом Геродота, приваблювала їх і в наступні часи. Зокрема, мова йде про розкопки, які здійснювалися відповідно до законодавства у зв'язку з проведенням певних будівельних робіт і передували їм.

Слід наголосити про факт раннього заселення скіфами території, що розглядається нами. Свідченням цього є розкопані В. Н. та Б. І. Ханенками скіфський курган біля Нікополя⁴³. Поховання знаходилося у дерев'яній гробниці. Інвентар представлено чотирма бронзовими пластинами, що прикрашали голову коня⁴⁴ (мал. 19). Археолог В. Ю. Мурзін порівняв їх із виробами відомого Келермеського кургану та на цій підставі відніс до кола архаїчних пам'яток VII – VI ст. до н. е.⁴⁵ Також раннім часом – VI ст. до н. е. – датується і скіфське поховання, яке досліджено Б. М. Граковим під час робіт на Нікопольському курганному полі⁴⁶. Його В. А. Іллінська та О. І. Тереножкін відносять до

⁴³ Ханенко В. Н., Ханенко Б. І. *Древности Поднепровья*. К., 1907. Вып. 4. С. 10 – 11.

⁴⁴ Там само.

⁴⁵ Мурзін В. Ю. *Скифская архаика северного Причерноморья*. К.: Наук. думка, 1982. С. 15

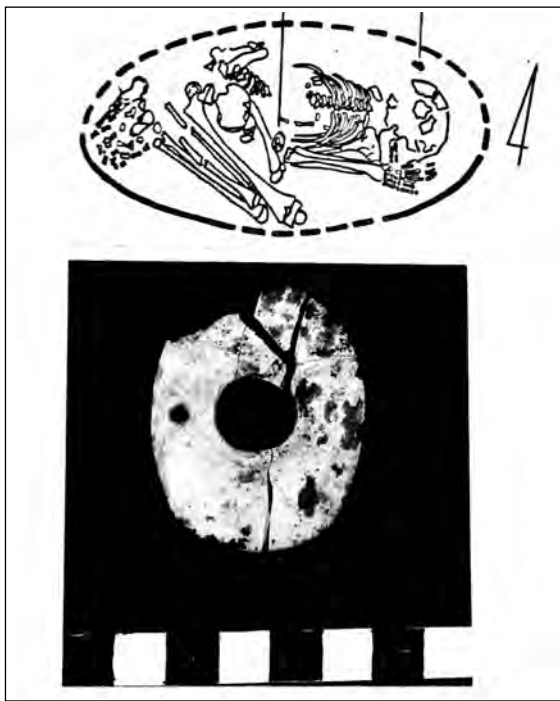
⁴⁶ Граков Б. Н. *Скифские погребения на Никопольском курганном поле* // МПА. 1962, № 118. С. 80.

числа неординарних, а сфера діяльності похованої особи пов'язується зі сферою культу⁴⁷. На користь такого припущення свідчать положення лицем до землі кістяка жінки похилого віку та жертвовної тварини – ягня без голови у супроводі семи кістяних застібокувигляді «гриба». Інтерес також викликають і розкопки Б. М. Граковим курганної групи Сірко біля с. Сулицьке (зараз м. Нікополь).

Значна група скіфських поховань була досліджена Ф. М. Кірановим у 1930-х рр. під час будівництва Нікопольбуду. Про це свідчать прикраси, фрагменти амфор та інші артефакти з фондів Нікопольського краєзнавчого музею.

У 1945 р. у к. 2 знайдено цілий череп скіфа (територія ТВЦ-4, у районі вул. Херсонська), що був переданий для реконструкції провідному тогочасному антропологу, археологу та скульптору М. М. Герасимову. Саме завдяки власній методиці встановлення особи за черепом фахівець згодом у своїй монографії «Восстановление лица по черепу», що побачила світ у 1955 р.⁴⁸, визначає вік та стать померлого. Він писав, що череп дуже гарного стану збереженості належав чоловікові 43 – 45 років; нижня щелепа мала сліди поранення стрілою, що призвело до певної її деформації (мал. 20). Загалом, робиться висновок про належність скіфа з кургану біля с. Сулицьке до того ж антропологічного типу, що й зображення на Чортотлицькій вазі, посуді з Куль-Оби, гребені з Солохи⁴⁹. Датується вся група курганів групи Сірко V – IV ст. до н. е.

Мал. 17. Поховання 4 кургану 1 (розкопки А. М. Голубчик)

⁴⁷ Пльинская В. А., Тереножкин А. И. Скифия VII – V вв. до н. э. К.: Наук. думка, 1983. С. 182.

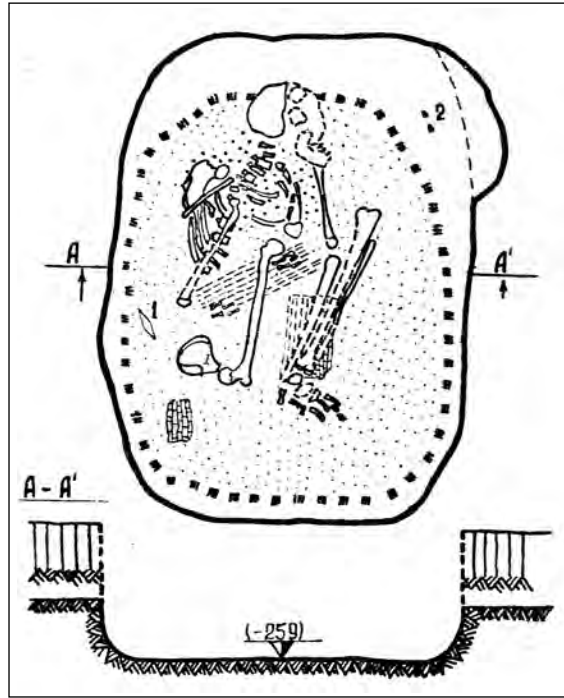
⁴⁸ Герасимов М. М. Восстановление лица по черепу (Современный и ископаемый человек) // Труды Института этнографии АН СССР. Нов. сер. 28. М., 1955.

⁴⁹ Там само. С. 567 – 570.

На Нікопольському курганному полі, що частково займало й територію міста, про що вже згадувалося, Б. М. Граков розкопав численну групу скіфських поховань. Саме ці матеріали стали основою запропонованої ним класифікації поховальних пам'яток рядових скіфських общинників⁵⁰. Це була перша робота з означеної тематики, яка стала основою для подальших розробок із соціальної стратифікації скіфського суспільства. Зокрема, була виокремлена група легкоозброєних воїнських поховань, які часто посідали основне положення в кургані (мал. 21). Вони здійснені переважно у катакомбних могилах різної конструкції (к. 1 (1937 р.), к. 2 (1945 р.) та ін.). Померлого супроводжували сагайдак із стрілами, два наконечники списів або дротиків, меч, іноді нечисленні прикраси, чорнолаковий посуд і напутьня їжа, що лежала на дерев'яному блюді⁵¹. Викликає інтерес п. 17 к. 2, де зафіксовано випадок, коли меч був устромлений у стінку камери, а наконечники копій – у дно камери⁵².

Окрему групу серед досліджених Б. М. Граковим на Нікопольському курганному полі поховань утворюють дитячі. Як наголошують дослідники, поховання дітей майже відсутні в архаїчній період скіфської історії, але ситуація змінюється з часом. Зокрема, за даними В. А. Іллінської та О. І. Тереножкіна, вже у IV ст. до н. е. кількість впускних поховань підлітків та дітей збільшується, інколи вони супроводять поховання дорослих членів

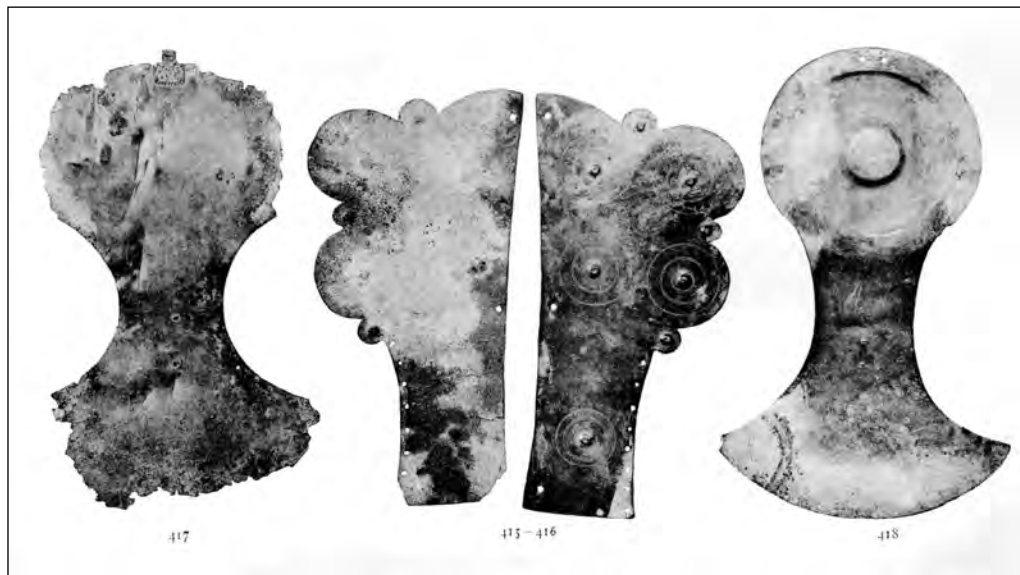

Мал. 18. Поховання 1 кургану 1 (розкопки А. М. Голубчик)

⁵⁰ Граков Б. Н. Скифские погребения на Никопольском курганном поле // МПА. 1962, № 118.

⁵¹ Там само. С. 70 – 71, 77 – 78.

⁵² Там само. С. 59.

Мал. 19. Бронзові пластини скіфського часу

родини. Така ситуація свідчить про зростання ролі малої патріархальної сім'ї у суспільному житті⁵³.

Яскравою пам'яткою скіфської культури, що відома не тільки на Україні, але й в усьому світі, є скіфський царський курган Товста Могила (досліджувався Б. М. Мозолевським). Як згадують сучасники тих далеких подій, дослідження кургану та пекторалі має історію, що сягає корінням у давні часи. Насамперед важливим чинником, що сприяв дослідженню курганів скіфської знаті, було створення в Києві Золотої комори. Поява цієї установи давала змогу українським археологам залишати цінні знахідки в нашій країні, а не вивозити їх до музеїв Москви та Ленінграда (мал. 22).

Останнє скіфське поховання на території м. Нікополь було досліджене у 2000-х рр. Тоді взимку 2007 р. на території приватного домоволодіння на вул. Головка під час господарських робіт виявили колективну могилу IV ст. до н. е. За віковим показником антропологі визначили присутність трьох осіб⁵⁴. Серед кісток знайшли таранну кістку п'яти, в якій застряг бронзовий накінецьник стріли. Таке поранення, на думку фахівців, є смертельним через значну втрату крові, оскільки саме тут проходять зовнішні та внутрішні вени

⁵³ Ільїнская В. А., Тереножкин А. П. Скифия VII – V вв. до н. э. К.: Наук. думка, 1983. С. 185.

⁵⁴ Жуковський М. П., Шатунов В. В., Литвинова А. В. Дослідження залишків зруйнованого скіфського поховання у м. Нікополі Дніпропетровської області // Археологічні дослідження в Україні. 2006 – 2007. К., 2008. С. 101.

підшви та інші важливі кровоносні судини. Заступник директора місцевого музею М. Жуковський під час огляду поховання зауважив, що воїн, напевно, помер, стікаючи кров'ю⁵⁵. І тут же пригадав відомого з античної міфології Ахілла, який також був поранений у п'яту та загинув від цього. Відповідно до переказів, Ахілл – один із яскравих і мужніх героїв Троянської війни, був сином повелителя мірмідян Пелея та морської богині Фетиди. Мати викувала немовля у водах річки підземного царства Стікс для того, щоб він став безсмертним. Але при цьому тримала його за п'яту, яка й залишилася не оминою чарівною водою та була тим єдиним місцем, що могло призвести до смерті героя. Так і сталося. Ахілл загинув від стріли Паріса, яка влучила саме у незахищену п'яту!⁵⁶

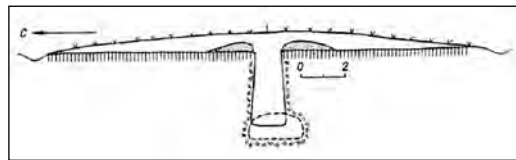
Місцеві журналісти одразу ж назвали це поховання «Скіфським Ахіллесом». Однак сенсаційні припущення не розділяють науковці, хоча сама ідея дуже приваблива.

Є відомості про присутність у районі м. Нікополь і **сарматських поховань** I – II ст. н. е. Зокрема, мова йде про поховання Нікопольського курганного поля. Так, у 1939 р. Б. М. Граков у к. 1 знайшов жіночі поховання (№ 18 та № 23) з простягнутими на спині кістками, головою на схід – північний схід. Серед інвентаря – червоноглиняний глечик, намисто з позолотою, бронзове люстерко, фалічна підвіска, горщик із орнаментом у вигляді трикутників⁵⁷. Обидва комплекси датовані В. І. Костенком I ст. н. е.⁵⁸

Наступний етап етноісторичного розвитку населення регіону пов'язаний із племенами **черняхівської культури** (епонімний пам'ятник відкрито В. Хвойкою у 1900 – 1901 рр. у с. Черняхів на Київщині). Остання належить до кола праслов'янських і дослідження її пам'яток завжди викликало інтерес

Мал. 20. Реконструкція зовнішнього вигляду скіфа із кургану групи Сірко

Мал. 21. Поховання скіфського воїна (розкопки Ф. М. Кіранова)

⁵⁵ Там само. С. 101.

⁵⁶ Мифы народов мира. Энциклопедия: В 2 т. / под. ред. С. А. Токарева. М., 1987. Т. 1. С. 137 – 140.

⁵⁷ Граков Б. Н. Скифские погребения на Никопольском курганном поле // МПА. 1962, № 118. С. 73.

⁵⁸ Костенко В. И. Сарматы в Нижнем Поднепровье. Д.: Вид-во ДДУ, 1993. С. 5.

як серед фахівців, так і пересічних любителів старожитностей. Хронологія визначається у межах середини III – першої половини V ст. н. е. На теренах сучасного Нижнього Подніпров'я, в районі м. Нікополь досліджено в невеликій кількості черняхівські пам'ятки (наприклад, поблизу колишнього села Перевізькі Хутори). Поселення, за матеріалами розкопок Е. О. Симоновича та інформацією Є. В. Махно, розташовані на пологих схилах берега протоків Дніпра. Досліджені житла двох типів – наземні та напівземлянки стовпової конструкції. Будови підпрямокутні в плані, відкриті вогнища з глиняним черенем, а поруч із житлами влаштовувалися господарські ями⁵⁹. Особливістю поселень черняхівської культури району Нікополя є їхні невеликі розміри.

Мал. 22. Б. М. Мозолевський із золотою пектораллю.

Зокрема, порівняно з однокультурними пам'ятками Надпоріжжя та Лісостепу, вони сягають у довжину лише 80 – 350 м, а в ширину 25 – 40 м і мають однорядну забудову. Археолог Е. О. Симонович зробив припущення, що нікопольські поселення черняхівської культури залишені слов'янським населенням, яке переселилося з району Дніпровських порогів⁶⁰.

Поховальні пам'ятки представлені ґрунтовими могильниками з трупоспаленнями та трупопокладеннями. Серед предметів супроводжуючого небіжчиків інвентаря присутній глиняний посуд (мал. 23), бронзові арбалетні фібули з підв'язною ніжкою, овальні поясні пряжки, залізні ножі, кістяні гребінці з дугоподібною спинкою та намисто. Також дослідники зазначають про дещо більший відсоток тут привізної амфорної кераміки, порівняно з північними осередками черняхівської культури, що свідчить про близькість до античних центрів.

⁵⁹ Брайчевська А. Т. Південна межа черняхівської культури на Дніпрі (за матеріалами розкопок останніх років) // *Археологія*. Т. XI. К., 1967. С. 8.

⁶⁰ Симонович Э. А. Памятники черняховской культуры степного Поднепровья // *СА*, 1955. Вып. XXIV. С. 315.

У IX – XI ст. Нижнє Подніпров'я, в тому числі й територія, що зайнята містом, було заселено **давньослов'янськими племенами**, які межували та контактували з кочовиками. Непограбоване поховання половчанки XII ст. експедиція музею дослідила у 2000 р. у парку Перемоги, на відстані 300 м від будинку музею. Археолог С. В. Полін звернув увагу дослідників на колекцію половецьких кам'яних баб, що згадує Юргевич у публікації кінця 80-х рр. XIX ст.⁶¹

Мал. 23. Посуд черняхівської культури

Неодмінним складником культурно-історичних процесів населення цієї території у подальший період є етногенетична міксація, наслідком якої стало формування саме тут такого етносоціального утворення як українське козацтво⁶². Пошуками археологічних свідочтв розташування Запорозьких Січей, у тому числі й на території м. Нікополь, плідно займається наразі М. П. Жуковський. Зокрема, на території парку Перемоги ним знайдені залишки укріплень Микитинської Січі⁶³.

Наведений огляд археологічного минулого території сучасного Нікополя свідчить про щільну заселеність району з найдавніших часів та про культурну своєрідність досліджених тут пам'яток.

З. П. Маріна,
кандидат історичних наук

⁶¹ Мозолевский Б. Н., Полин С. В. *Курганы скифского Герроса IV в. до н. э. К.: Стилоз, 2005. С. 29.*

⁶² Ромашко В. А., Маріна З. П. та ін. *Дослідження могили козака Сіромахи і кладовища другої половини XVIII ст. у с. Миколаївка на Інгульці та деякі питання етнічної історії запорозького козацтва // Вісник Дніпропетровського університету. Серія: історія та археологія. Т. 16. С. 296.*

⁶³ Жуковський М. П. *Археологічні розвідки у м. Нікополі у 2002 р. // Археологічні відкриття в Україні. 2002 – 2003. К., 2004. С. 14 – 15.*

Історичний нарис

Початок опанування українською людністю території сучасного міста Нікополя припав на час розпаду Золотої Орди і просування Великого князівства Литовського до Нижнього Подніпров'я. У війнах, усобицях та епідеміях добігала кінця епоха владарювання над краєм кочових народів. У 1552 р. згадані перші сезонні осідки вихідців з тогочасної України, котрі займалися тут переважно рибним промислом, – уходи «Бозовлук» і «Томаховка»¹. Впродовж 70 – 80-х років XVI ст. формувався перший центр запорозького козацтва – Томаківська Січ. У часи Базавлуцької Січі (1593 – 1638) завершилося становлення Війська Запорозького як основи майбутньої Української Гетьманської Держави.

1594-м роком датована перша згадка топонімів, прямо пов'язаних з історією Нікополя, – Микитиново Рогоу та Лисої гори, розташованих на «руському боці» Дніпра, тобто правому, а також Кам'яного Затону на протилежному, лівому березі, котрий ряснів татарськими назвами². Про Микитин Ріг ідеться і в «Книге Большому Чертежу»³ – описі місцевостей Московського царства і дотичних до нього країн (складений у 1627 р., мав кілька редакцій до 1680 р.). В обох цих згадках зазначено географічні об'єкти без жодного натяку на поселення. Розташування цієї місцевості біля найвужчої смуги дніпровських плавнів було зручним для влаштування тут переправи. Найдавніший перевіз у цій місцевості пов'язують з Кам'янським городищем (IV–III ст. до н. е.)⁴, розташованим у межах сучасного м. Кам'янка-Дніпровська (Запорізька обл.). Однак джерела не дають підстав для найменшого припущення про існування умов, необхідних для появи скільки-небудь сталого населеного пункту на території м. Нікополь раніше 1730-х років.

За традицією, витoki історії м. Нікополь пов'язують із Микитинською Січчю, заснованою, як вважають, після ухвали Сеймом Речі Посполитої «ординації» Війська Запорозького 1638 р. Однак теперішній стан знань про пер-

¹ *Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссией для разбора древних актов. Ч. 7. Т. 1. Акты о заселении Юго-Западной России. К.: Типография Г. Т. Корчак-Новицкого, 1886. С. 84 – 85.*

² *Tagebuch des Erich Lassota von Steblau. Nach einer Handschrift der von Gersdorff-Weichaschen Bibliothek zu Bautzen herausgegeben und mit Einleitung und Bemerkungen begleitet von Reinhold Schottin. Halle: G. E. Barthel, 1866. S. 223 – 224.*

³ *Книга Большому Чертежу / сост. К. Н. Сербина. М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1950. С. 111.*

⁴ *Граков Б. Н. Каменское городище на Днепре / Материалы и исследования по археологии СССР. № 36. М.: Изд-во АН СССР, 1954. С. 58, 117 – 127.*

пі козацькі твердині не дає змоги додати багато нового до того, що М. І. Костомаров зауважив іще в 1884 р.: «Певного місця для Січі довго не було; ми зустрічаємо її то на Хортиці, то на Томаківці, то в Микитиному Розі, то на Базавлуку... Вже пізніше, коли місце Січі визначилося в гирлі Чортомлика, вона стала начебто постійним містом; до того часу це був військовий стан, який часто переносили з місця на місце, мешканці його здебільшого складалися з тимчасових відвідувачів – промисловиків»⁵. Цей висновок перегукується із записом хроніста Олександра Гваньїні, котрий наприкінці XVI ст. посвідчив сезонні ритми життя перших козаків: улітку вони перебувають на Низу Дніпра, де «часом займаються рибальством, а рибу сушать на сонці без солі, влітку ж живляться рибою. На зиму вони розходяться до найближчих міст, як-от: Київ, Черкаси, Канів, Брацлав, Біла Церква та інші, а свої човни ховають десь у безпечному місці, на дніпровому острові. Залишають там же й кількисот душ на курені, як вони кажуть, «при стрільбі». Вони мають і свої гарматки, котрих понабирали в турецьких землях і захопили у татар. Їх раніше не було багато, зате тепер налічується до кількадесяти тисяч»⁶. Посланець імператора Священної Римської імперії Еріх Лясота, котрий уперше документально посвідчив козацький осідок на Базавлуці в 1594 р., слово «січ» не вживав, натомість говорив про польовий табір («feldlager») і копні (Koczen) або «hütten» – хижки, зроблені з паліччя й обтягнуті конячими шкірами. За такого простого побуту низове козацтво тоді вже мало розвинуту організацію і складало грізне військо, спроможне відряджати 1300 козаків на 50 галерах у похід; всього ж у «польовому таборі» на Базавлуці Лясота нарахував до 3 тис. козаків⁷.

Сезонний ритм перебування більшості козаків на Запорожжі – з весни до осені – та їх зимування «на волості», в Городовій Україні, зберігав чинність до середини XVII ст. і давався взнаки навіть у завершальні роки існування останньої Запорозької Січі. Взимку, коли вся мережа Дніпрових відгалужень у Великому Лузі вкривалася кригою, сюди приходили татари і вільно кочували по плавнях, багатих на деревину і сухий травостій⁸. Невелика дециця козаків, що наважувалася провести зиму на Запорожжі, мусила остерігатися степовиків, облаштуватися на островах, прорубуючи кригу й складаючи з

⁵ Костомаров М. І. Богдан Хмельницький. Історична монографія. Дніпропетровськ: Січ, 2004. С. 32.

⁶ Гваньїні О. Хроніка Європейської Сарматії / упорядкування та переклад о. Ю. Мицика. Вид. 2-ге. К.: Видавничий дім «Кисво-Могілянська академія», 2009. С. 428.

⁷ Tagebuch des Erich Lassota von Steblan... S. 210 – 223.

⁸ Михалон Литвин. О нравах татар, литовцев и москвитян / пер. В. П. Матузової; отв. ред. А. А. Хорошкевич. М.: Изд-во МГУ. 1994. С. 22, 99.

неї «щось на кшталт греблі чи стіни», – свідчив папський нунцій Гамберіні (1586). І далі додав: «А влітку вони не потребують якогось іншого захисту, ніж той, що їм дає ріка, яку не можна перейти вброд у їхньому напрямку»⁹. Мартин Пашковський (1615 р.) теж не вживав слова «січ», натомість писав: «Табори козаки звуть куренями [...], у своїх таборах [вони] криються, бо і взимку, і влітку над водами живуть»¹⁰. С. Шимановський (до 1638 р.) говорив про Запорозжя як про «козацьке мешкання, наймиліше осавулів усіх кочування», де запорожці займалися рибальством та мисливством, заходячи далеко та повертаючись до своїх куренів-наметів. Тут вони мали понад рікою вдосталь деревини («лип високих»), з якої будували човни для морських походів¹¹. Тобто посвідчено рухливе перебування запорожців на Низу, як і в попередні часи. І, що найголовніше, – перебування чоловіків, що не мають сімей або відірвані від них на певний сезон. Сімейні поселення в краї з'явилися не раніше другої половини XVIII ст.

На відміну від Чортомлицької та Нової Запорозьких Січей, описаних сучасниками й досліджених археологами в 1941, 1951 та 1953 рр., Томаківська, Базавлуцька та Микитинська Січі лишилися «невловимими» – можливо, саме через відсутність у них капітальних споруд. «Місце колишньої Микитинської Січі можна віднайти тільки за розповідями дідів», – писав Д. І. Яворницький у 1888 р. Як він припускав, основується на тих розповідях, «Січа і при ній кладовище знаходилася рівно на 350 сажнів нижче теперішньої пристані, біля правого берега Дніпра, проти того місця, де тепер стоять млини»; далі називав двори селян для точної локалізації. Однак при цьому зауважив: потужна повінь 1846 р. змила всі її залишки. Сліди фортифікацій, що їх нікопольський протоієрей і знавець місцевої старовини Іван Карелін вважав за рештки Микитинської Січі, Яворницький визначив як укріплення, зроблені російським військом під час війни 1735 – 1739 рр.¹² За свідченнями старожилів, паводки 1812 і 1813 рр. зруйнували стару козацьку церкву і цвин-

⁹ *Excerpts from the report on Cossacks by Gamberini (Appendices) // Habsburgs and Zaporozhian Cossacks. The diary of Erich Lassota von Steblau. 1954 / edited by Lubomyr R. Wynar; translated by Orest Subtelny. Littleton: Ukrainian Academic Press, 1975. P. 117.*

¹⁰ *Вирський Д. Війни українці: хроніки татарського прикордоння України (XVI – середина XVII ст.). К.: Інститут історії України НАН України, 2016. С. 162.*

¹¹ *Він саме. Географія Запоріжжя: за описами М. Пашковського (1615) та С. Шимановського (1642) // Історико-географічні дослідження в Україні: Зб. наук. пр. 2012. № 12. С. 53.*

¹² *Яворницький Д. І. Запорозжя в залишках старовини і переказах народу / підготовка тексту і наук.-довід. апарату С. В. Абрисомової, Н. Є. Василенко; заг. ред. Н. І. Капустіної. Вид. 3-тє, випр. і доп. Дніпропетровськ: АРТ-ПРЕС. 2005. Ч. 2. С. 36 – 37.*

тар¹³. У 1951 р. Б. Ф. Копилов занотував у своєму археологічному звіті: «На теперішній час від місця, де стояла Микитинська Січ, нічого не лишилося, воно цілком змите великим розливом 1842 р. Тут іде основне русло Дніпра»¹⁴. У щоденнику тієї археологічної експедиції йдеться: «Місце, де була Січ на Микитиному Розі, зараз не існує – тут тече нова течія Дніпра, яка пішла по руслу колишньої р. Орлової, розмила цю протоку, зрізала місце, де стояла колись січова церква і відділила Орлів острів від правого берега Дніпра. Старе річище Дніпра за Орловим занесено піском, зараз не діє, крім весняного розливу. Таким чином, острів Орлов (на якому зараз пляж) – приєднаний до лівого берега Дніпра»¹⁵. Схоже твердження викладено й у звіті за 1941 р.: більшу частину намічених для дослідження пам'яток січей затопила вода, іншу зруйнували розливи і вони не становлять об'єкт для археологічних розкопок¹⁶ (мал. 1).

Мал. 1. «Косий рязж» – кам'яна гребля; далі – водяні млини (фото 1914 р.)

Питання про існування Микитинської Січі належить до кола найменш з'ясованих у науковій літературі. Російський військовий інженер С. І. Мишецький, перебуваючи на Запорозжжі в 1736 – 1740 рр., записав від козаків

¹³ *Статистическое описание местечка Никополя, составленное [...] подполковником А. Чирковым в мае месяце 1860 г. / упор. І. В. Анцишкін. Опис містечка Нікополя 1860 року // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету: Південна Україна XVIII – XIX ст. Вип. 7. Запоріжжя: РА «Тандем-У», 2003. С. 143.*

¹⁴ *Копылов Ф. Б. Отчет о работе отдельного отряда Никопольской археологической экспедиции 1951 года по обследованию запорожских памятников // Науковий архів Інституту археології України НАН України. Фонд експедицій 1951 – 1952 рр. Од. зб. 1527. Арк. 2.*

¹⁵ *Цит. за: Федорук Я. Археологічні експедиції 1951 і 1953 років з вивчення Запорозьких Січей перед затопленням Каховським водоймищем // Україна в Центральній-Східній Європі. Вип. 17 (Ювілейний збірник на пошану доктора історичних наук, професора Валерія Степанкова). К.: Інститут історії України НАН України, 2017. С. 264.*

¹⁶ *Гончаров В. Рецензия на отчет Ф. Б. Копылова о работе отдельного отряда Никопольской археологической экспедиции 1951 г., по обследованию Запорозьких памятников // Науковий архів Інституту археології України НАН України. Фонд експедицій 1951 – 1952 рр. Од. зб. 1527. Арк. 1. У 1941 р., напередодні війни, археологічні розвідки проводив М. А. Макаревич; складена ним документація не збереглася (Федорук Я. Археологічні експедиції 1951 і 1953 років... С. 260).*

звістку щодо Січі в Микитиному як наступної після Томаківської¹⁷. Г. Ф. Міллер, котрий обіймав офіційну посаду «історіографа російського» і навесні 1775 р. склав історико-юридичне обґрунтування ліквідації Січі, за іронією, започаткував традицію називання тієї послідовності запорозьких січей, котра й досі є чинною в українській історіографії¹⁸. Н. В. Полонська-Василенко справедливо визначила твір С. І. Мишецького як основу, на якій Міллер склав своє бачення минувшини Запорожжя¹⁹. За точку відліку він узяв так звану Хортицьку Січ, що буцім з'явилася в середині XVI ст., а загальне число січей визначив як вісім²⁰. Тобто запис, зроблений на основі усних переказів близько 1740 р., став фундаментом для умоглядного узагальнення ранньої історії запорозького козацтва. На цьому непевному ґрунті виникла стійка анахронічна проєкція, що наділила перші осідки запорожців рисами повноцінних січей, відомих за джерелами останньої третини XVII – передостанньої чверті XVIII ст.

Труднощів для розуміння цього питання додав відомий філолог і фольклорист І. І. Срезневський. Без посилань він навів свідчення якогось Дзєвовича про те, що Микитинська Січ була «побудована під час відновлення Койдака (1639 р. – В. Г.) Федором Линчаєм, іменем якого і козаки його

¹⁷ *Мышецкий С. П. История о казаках запорожских, как они издревле зачалися, и откуда свое происхождение имеют, и в каком состоянии ныне находятся, сочиненная от инженерной команды. Издана со списка, хранящегося в библиотеке князя М. С. Воронцова. Одесским обществом истории и древностей. Одесса: Городская тип., 1851. С. 9.*

¹⁸ *Про вплив праць Г. Ф. Міллера на українську історіографію кінця XVIII – першої половини XIX ст. див.: Бовшира А. М. Рукописні збірники Василя Ломиковського “Припасы для малороссийской истории” // Рукописна та книжкова спадщина України: Археографічні дослідження унікальних архівних та бібліотечних фондів. Київ, 2003. Вип. 8. С. 13, 27. Андреев В. Історія однієї зниклої праці, або про те, що відбувається зі знищеними рукописами (робота Д. Дорошенка «Дмитро М. Бантиша-Каменський і його “Історія Малої Росії”») // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки. Вип. 2. Ч. 2 (appendix). К., 2006. С. 3, 24. Ясь О. В. «Свій» серед «чужих», «чужий» серед «своїх». «Історія Малої Росії» Д. Бантиша-Каменського у світлі українсько-російського культурного перехрестя (до 220-річчя Дмитра Бантиша-Каменського) // Український історичний журнал. 2009. № 2. С. 160 – 194. Докладніше про Г. Ф. Міллера та обставини, за яких він досліджував історію запорозького козацтва: Грибовский В. В. Г. Ф. Миллер и Запорожская Сечь: о роли личности историка в истории // Сogito. Альманах истории идей. Вип. 6: Foundation. Ростов-на-Дону: ЮФУ, 2015. С. 311–337.*

¹⁹ *Полонська-Василенко Н. Запоріжжя XVIII ст. та його спадщина. Т. 1. Мюнхен: Дніпрова хвиля, 1965. С. 17 – 18.*

²⁰ *Миллер Г.-Ф. Исторические сочинения о Малороссии и малороссиянах / сост. О. Бодянский. М.: ИОИДР, 1846. С. 2, 39, 50. Мишецкий зазначив 10 січей, перші три: «в Седнівці», що під Черніговом, «в Каневі», «в Переволочній», а далі – «на Хортиці» (Мышецкий С. П. История о казаках запорожских... С. 9–10). Міллер відкинув ці три «січі», почавши відлік з Хортиці, і від себе додав ще одну – можливо, Базавлуцьку.*

називалися линчайвцями. У часи війн Хмельницького з поляками її двічі руйнували татари»²¹. Ф. Линчай буцім очолював тих козаків, котрі були незгодні з гетьманом Іваном Барабашем, відокремилися від нього й осіли в Микитинській Січі, де перебували доти, доки Барабаш за допомогою поляків не розбив їх і «змусив бігти в степи й луки, інших впокоритися його волі». Богдан Хмельницький нібито заволодів листами Барабаша, що викривали його зраду і потурання намірам поляків знищити «Військо та козаків», та прибув на «острів Бучий», тобто Томаківку, де отаборилися линчайвці. Аби розвіяти їхню недовіру, Хмельницький, мовляв, очолив штурм Січі на Микитиному Розі та «дозволив козакам вирубати весь гарнізон польський, що там був, і тим повернув довіру» запорожців²². Цю розповідь, не підтвержену жодним джерелом, некритично підхопили Микола Маркевич²³ та Дмитро Яворницький²⁴. Її піддав нищівній критиці М. С. Грушевський, визнавши за «апокрифічну» і взяту з «каламутного джерела», а виклад козацького літописця Самійла Величка про обставини обрання Б. Хмельницького в гетьмани на Січі, як і висвітлення деяких інших подій Хмельниччини, назвав «фантазіями»²⁵. Того Дзєзовича, на якого «всліпу» посилався Срезневський, можна пов'язати або з Семеном Дівовичем (Дзівовичем), автором відомого полемічного твору «Разговор Великороссии с Малороссией» (1762), або його братом Олексою, котрий переписав і, можливо, доповнив «Описание Малой России» Григорія Покаса (1751)²⁶. Цей саме твір використав і Семен у своєму «Розговоре...»²⁷, однак у ньому і близько немає того, про що писав І. І. Срезневський. Однак некритичне сприйняття викладеної ним інформації – ніким до М. С. Грушевського не перевіреної (і належним чином досі не вивченої) – спричинилося до ухвали виконавчим комітетом Нікопольської міської ради рішення від 24 квітня 2002 р. про визнання 1639 р. за «офіційну дату заснування міста».

Формування січового центру за порогами Дніпра було пов'язане зі становленням ресстрового козацтва в Городовій Україні та поступового відме-

²¹ Срезневский И. И. Запорожская старина. Ч. 2. Харьков: Университетская тип., 1835. С. 117.

²² Там само. С. 5, 10 – 12.

²³ Маркевич Н. История Малой России. М.: тип. Августа Семена, 1842. С. 163 – 164.

²⁴ Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків у трьох томах. Т. 2. К.: Наукова думка, 1990. С. 176 – 177.

²⁵ Грушевський М. Одна з легенд Хмельниччини. Хмельницький і линчайвці // Грушевський Михайло. Твори у 50 томах. Т. 9. Львів: Світ, 2009. С. 245 – 247.

²⁶ Оглоблин О. Люди старої України. Мюнхен: Дніпрова хвиля, 1959. С. 14 – 22.

²⁷ Горбань М. Нариси з української історіографії. Ч. 1: Новий список літопису «Краткое описание Малороссии». Харків: «РУХ», 1923 С. 19 – 22.

жування від нього запорожців. Куруківська угода 1625 р. визначила перебування 1 тис. з 6 тис. реєстрових козаків «як залоги на Запорожжю»²⁸. Тобто саме з цього часу можна говорити про регулярне цілорічне відбування козацької служби на Низу Дніпра, а не сезонне таборування запорожців у різних місцях Великого Лугу. «Ординація» Війська Запорозького, ухвалена сеймом Речі Посполитої в 1638 р., визначала той самий порядок почергового розташування одного з шести реєстрових козацьких полків на Запорожжі для сторожі від кримських татар і ногайців та запобігання скупченню непідвладних Варшаві козаків, карання на смерть тих, хто приходив туди без дозволу королівських урядовців²⁹. У цій «ординації» теж йшлося не про конкретне місце, а Запорожжя взагалі. У жовтні 1647 р. згадано перебування біля «Базавлуку і Скарбниці» Білоцерківського реєстрового полку «на сторожі»³⁰. Ця звістка дала М. С. Грушевському підставу вважати, що на той час Січ перебувала аж на Базавлуку³¹, хоча джерело згадує розташування там лише табору Білоцерківського полку. Повідомлення від 16 лютого 1648 р. прямо говорить про «Січ, у якій полк Черкаський, відповідно до повинності своєї і ординації Речі Посполитої, охорону чинив (ex cubias odprawował)»; у цій Січі зазначені човни³², що їх могли використовувати як для сторожових роз'їздів, так і для переправи через Дніпро, в разі потреби. На початку березня того року згадано «січ черкаську»³³, тобто форпост, де відбували свою чергу козаки Черкаського реєстрового полку. З огляду на чітку фіксацію табору Білоцерківського полку на Базавлуку й окремої «січі» з залогою Черкаського полку, можна вважати висновок І. С. Стороженка про те, що кожен з шести реєстрових полків

²⁸ Грушевський М. *Історія України-Руси*. Т. 7: *Козацькі часи до року 1625*. К.: Наукова думка, 1995. С. 559.

²⁹ Ординація Войска Запорозького реєстрового, состоящего на службе Речи Посполитой // *Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси* / пер. К. Мельник; под ред. В. Антоновича. Вып. 2. К.: Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1896. С. 287 – 288.

³⁰ *Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов*. 2-е изд., доп. К: тип. П. Т. Корчак-Новицкого, 1898. Т. 1. С. 174.

³¹ Грушевський М. *Історія України-Руси*. Т. 8. Ч. 1. Нью-Йорк: Книгоспілка, 1956. С. 161.

³² *Z dziejów Ukrainy. Księga pamiątkowa ku czci Włodzimierza Antonowicza, Paulina Świącickiego i Tadeusza Rylskiego, wydana staraniem dr. J. Jurkiewicza, Fr. Wolskiej, Ludw. Siedleckiego i Wacława Lipińskiego. Kijów, 1912. S. 497.*

³³ *Документи Богдана Хмельницького. 1648–1657 / упор. І. Крип'якевич та І. Бутич*. К.: Вид-во АН УРСР, 1961. С. 30.

мав власний осідок у Великому Лузі³⁴, за припущення, варте уваги. Втім його неможливо підтвердити чи спростувати на основі відомих на цей час джерел – досить фрагментарних.

Чимало козаків, які не потрапили до числа реєстрового козацтва, щовесни прибували на Низ Дніпра, гуртувалися для походів та, в більшості, восени поверталися до Городової України. Турецькі джерела першої половини XVII ст. чітко розрізняли реєстровців, або барабашівців (Barabaş hetmanı kazakları – «козаки гетьмана Барабаша», можливо, названі на честь гетьмана Дмитра Барабаша, котрий у 1617 р. очолив козацький морський похід і спалив передмістя Стамбула), та інших (Sarı-kamış kazağı – «козаки жовтого очерету», тобто ті, хто перебував в очеретяних заростях Великого Лугу)³⁵. Їхні табори, як можна з'ясувати з уривчастих джерел, були тимчасовими; їх створювали для певної мети, як-от збір для походу, і залишали порожніми по тому.

Козацький табір біля Микитинового Рогу згаданий 16 червня 1637 р. (напевно, за старим стилем). Перед тим Павло Бут (Павлюк), обраний на гетьмана нерестровими козаками і підтриманий частиною реєстровців, надіслав листа «з Коша против Микитинового рогу», тобто протилежного щодо нього берега Дніпра, – Кам'яного затону. В тому листі він пояснив керманичам реєстрового козацтва, що очолювані ним запорожці забрали козацьку артилерію з м. Корсунь «як свій власний клейнот і скарб військовий, і поставили на звичайнім місці, там звідки й пішла вона за предків наших, славної пам'яті старинних, добрих молодців війська Запорозького»³⁶. Польські вивідувачі свідчили, що тоді на Запорозжя прийшла «народу сила», але такого, що не має «ні самопала, ні жодної зброї, тільки поприходили на вість, що йтимуть на море». Павлюк намірявся прогнати беззбройних, однак запорожці заборонили йому те чинити, погрожуючи втопити його. Згадано й дорожнечу харчів (діжка борошна – 10 кіп) через велике скупчення людей у таборі³⁷. Малоімовірно, щоб така купа людей могла прогодуватися тут узимку, коли жодного підвозу провіанту не було. Забезпечення ж зимового перебування

³⁴ Стороженко І. С. Богдан Хмельницький і Запорозька Січ кінця XVI – середини XVII ст. Кн. 2: Генезис та реформування організаційної структури Січі. Дніпродзержинськ: Андрій, 2007. С. 208, 258. Його ж. Чи була на Микитиному Розі Запорозька Січ? // *Козацька спадщина: Альманах Нікопольського регіонального відділення НДІ козацтва при Інституті історії України НАН України / ред. В. В. Грибовський. Вип. 3. Дніпропетровськ: Пороги, 2006. С. 226 – 229.*

³⁵ Серeda О. Османсько-українське порубіжжя в османо-турецьких джерелах XVIII ст. *Одеса: Астропринт, 2015. С. 57 – 59.*

³⁶ Грушевський М. *Історія України-Руси. Т. 8. Ч. 1. С. 247.*

³⁷ Там само. С. 250.

реєстровців, як королівських вояків, не мало суттєвих перешкод. Артилерію, що її Павлюк перевіз із Корсуня до свого табору, запорожці здобули в 1628 р. у бою з ногайським очільником Кантеміром, а той захопив її в коронного гетьмана Станіслава Жолкевського в битві під Цецорою в 1620 р. У листопаді 1628 р. з тими гарматами козаки, «рушивши з Микитиноного Рогу до Камінного затону, два дні переправлялися через Дніпро»³⁸. Всіма цими гарматами заволоділи польські урядовці під час придушення збройного виступу Івана Сулими в 1635 р. За припущенням М. С. Грушевського, це діялося в Січі, де, як свідчить наведене ним джерело, урядові вояки «своєвільників добувши, човни попалили, кіш знищили, армату звідти забрали»³⁹. Але, знову ж таки, і це джерело не пов'язує згаданий кіш з певною місцевістю.

Що прикметно, Г.-А. де Боплан, котрий 16 років провів в Україні, проплив по нижній течії Дніпра 1639 р. і востаннє брав участь у поході вглиб степу в 1647 р., не посвідчив Січі, як і не згадав Микитиноного Рогу та переправи на ньому. Натомість вказав перевози в інших місцях, несистематичні збори козаків на Романовому кургані (колишнє с. Романкове, тепер у складі м. Кам'янське Дніпропетровської обл.), тобто перед порогами, для проведення Ради (Conseil) та гуртування у військо, а також їхню криївку серед «десяти тисяч [...] островів і острівців, розкиданих вдовж і впоперек найбезладнішим чином [...], всуціль порослих очеретом завтовшки в спис, що заважає бачити протоки, котрі розділяють їх». Тут він зазначив козацьку «Військову Скарбницю» – так козаки, вочевидь, іронічно називали свої численні схованки в різних місцях, потаємних від польських вивідувачів; тут переховували гармати, гроші та інші речі, добуті в походах. На цих островах вони робили човни для морських виправ, сюди ж поверталися і тут ділили здобич⁴⁰. Та з відновленням Кодака в 1639 р. припинилося безконтрольне плавання козаків по Дніпру на Запорожжя. Навесні того року туди мали відрядити частину реєстрових козаків для того, щоб «вигнати з Запорожа своєвільників, попалити човни, зайняти залогою і сторожами ті дороги». На чолі тої залози став канівський полковник Секежинський; він переслідував козаків, які ховалися «по дугах та очеретах, запасали борошно та порох» для морського походу в османські володіння, «вхопив кількох проводирів їх, котрих важнійших, а інші пішли в свої дніпровські уходи»⁴¹. Джерело 1642 р. свідчить, що у

³⁸ Там само. С. 45, 52.

³⁹ Там само. С. 224.

⁴⁰ Боплан Г. А. де. *Описание Украины* / пер. с фр. З. П. Борисюк; ред. пер. А. А. Хорошкевич, Е. Н. Ющенко. М.: «Древлехранилище», 2004. С. 175, 191 – 193, 267.

⁴¹ Грушевський М. *Історія України-Руси*. Т. 8. Ч. 1. С. 27–28.

Великому Лузі лише реєстровці з'являлися легально, приходили по черзі й вистежували татар⁴². Чимало запорожців тоді подалося на р. Дон⁴³, а також на Слобідську Україну⁴⁴.

Отже, джерелознавчих підстав для твердження про існування Микитинської Січі як центру запорозького козацтва з 1639 до 1648 року не існує. Висновок І. С. Стороженка про те, що тут «був обладнаний урядовий форпост для виконання реєстровими полками залогової служби на Низу Дніпра» є цілком коректним, хоча твердження цього дослідника про «Канівську полкову січ» ґрунтується на хибному витлумаченні листа великого коронного гетьмана Миколая Потоцького до канівського полковника від 13 лютого 1648 р. У тому листі йдеться лише про те, що «вашій милості довірена запорозька резиденція»⁴⁵, тобто всі осідки на Запорожжі, але ж ні слова про Січ як «резиденцію». У джерелах того часу, як показано вище, маємо лише дві згадки про одну й ту саму «січ», де на початку 1648 р. несли сторожову службу реєстрові козаки Черкаського полку, не Канівського. Локалізувати цю «січ» на Микитиному Розі можна лише на основі згаданого вище запису Семена Мишецького і не зовсім надійної звістки Григорія Граб'янки про те, що Хмельницький «спершу подався на острів Бучки, а потім втік на Микитин Ріг»⁴⁶. Згадки про Січ, утім без зазначення її розташування, подані Самовидцем⁴⁷ і Самійлом Величком⁴⁸. Останній хоч і детально зобразив дії Хмельницького на Січі, однак лише один раз згадав Микитин Ріг, втім хибно – як річку⁴⁹. Отже, географію Запорожжя він знав погано, тож, як і застерігав М. С. Грушевський, до його записів слід ставитися критично. Проте Д. І. Яворницький, перебуваючи під впливом хибної інформації І. І. Срезневського, без вагань поєднав її з описом С. Величка і, без коректних посилань, зауважив: «У південноруських літописах термін “Січ” вперше зустрічається в 1647 році і пов'язується з урочищем Микитине, Микитин Ріг»⁵⁰.

⁴² Вирський Д. *Географія Запоріжжя: за описами М. Пашковського (1615) та С. Шимановського. С. 53.*

⁴³ *Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах / ред. коллег.: П. П. Гудзенко и др. Т. 1. М.: Изд-во АН СССР, 1953. С. 202 – 204.*

⁴⁴ Грушевський М. *Історія України-Руси. Т. 8. Ч. 1. С. 27.*

⁴⁵ Стороженко І. С. *Чи була на Микитиному Розі Запорозька Січ // Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження: зб. наук. пр. / голов. ред. С. І. Світленко. Дніпропетровськ: Ліра, 2015. Вип. 13. С. 16.*

⁴⁶ *Літопис гадяцького полковника Григорія Граб'янки / упор. та пер. Р. Іванченко // Збірник козацьких літописів. Густинський. Самійла Величка. Граб'янки. К.: Дніпро, 2006. С. 889.*

⁴⁷ *Літопис Самовидця / упор. Я. І. Дзира. К.: Наукова думка, 1971. С. 49.*

⁴⁸ Самійло Величко. *Літопис / пер. В. Шевчук. Т. 1. К.: Дніпро, 1991. С. 33.*

⁴⁹ Самійло Величко. *Літопис / пер. В. Шевчук. Т. 2. К.: Дніпро, 1991. С. 565.*

⁵⁰ Яворницький Д. І. *Історія запорозьких козаків у трьох томах. Т. 1. К.: Наукова думка, 1990. С. 102.*

Попри посилення контролю Речі Посполитої над Запорожжям, у Великому Лузі навіть узимку лишалося багато «пластунів, луговиків, лисичників», як про це згадано в повідомленні від 16 лютого 1648 р.⁵¹ Вони охоче підтримали Хмельницького, адже були скривджені можновладцями, що забирали собі значну частину здобичі: «від голови кожного козака по лису беручи, коли ж не зловить лиса, то самопали за лиса беручи, а для панів полковників – підводи, або плати їм»⁵².

За інформацією коронного гетьмана Речі Посполитої Миколая Потоцького, Богдан Хмельницький прибув на Запорожжя на чолі 500 реєстрових козаків⁵³. Свідчення росіянина Нікіти Грідіна, втікача з Криму, котрий півтора року жив «на куренях в Запорогах», уточнює: Хмельницький прийшов на Запорожжя «за три тижні до масниці», тобто наприкінці січня 1648 р.⁵⁴ 4 лютого він зайняв Січ, реєстрові козаки Черкаського полку перейшли на його бік і віддали йому свої припаси та човни⁵⁵. Отже, це сталося без «рубанини», про яку писав І. І. Срезневський (див. вище). 3 березня, тобто місяць по тому, запорожці пояснили М. Потоцькому, що «Хмельницький увійшов до Січі черкаської», бо «всі черкаські та сотники з нами (запорожцями. – В. Г.) те погодили і нам казали, щоб ішли безпечно, чому нам і Січ з борошном віддали. Тож і вся чернь (прості реєстрові козаки. – В. Г.) на них дивилася, на старшину свою, і віддавши нам корогви та бубни в раді з нами постановила, що вдома [свої справи] зладнавши, до нас всі прибути мають»⁵⁶.

Таким чином, 4 лютого (за новим стилем) 1648 р. запорожці, очолювані Богданом Хмельницьким, зайняли Січ на Микитиному Розі (слід ще раз наголосити: ця локалізація завдячує виключно усній традиції запорожців, записаній С. І. Мишецьким, і не може бути перевіреною жодним іншим джерелом). Однак свій табір Б. Хмельницький розмістив не тут, а на острові Томаківка (Буцьки; тепер селище Городище, що в складі м. Марганець Дніпропетровська обл.). Це посвідчено в листі коронного гетьмана М. Потоцького до короля Владислава IV від 21 березня (новий стиль) 1648 р.: Хмельницький «на Буцьках у Низі город собі готує і фортифікації з нього умислив собі міц-

⁵¹ *Z dziejów Ukrainy. Księga pamiątkowa...* S. 497.

⁵² *Michalowski J. Księga pamiętnicza. Kraków: wyd. A. Z. Helcel, 1864. S. 74.*

⁵³ *Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький / ред. Ф. П. Шевченко, І. А. Бутич, Я. Д. Ісасвич. Вид. 2-ге, випр. і доповнене. Львів: Світ, 1990. С. 74.*

⁵⁴ *Акты Московского государства, изданные Императорской академией наук / ред. Н. А. Попов. Т. 2. СПб.: тип. Императорской академии наук, 1894. С. 231.*

⁵⁵ *Z dziejów Ukrainy. Księga pamiątkowa...* S. 497.

⁵⁶ *Документи Богдана Хмельницького. 1648 – 1657 / упор. І. Крип'якевич та І. Бутич. С. 30.*

ні збудувати»; також зазначено, що під його орудою зібралось 3 тис. козаків⁵⁷. Боплан теж записав тогочасні звістки про о. Томаківка, що його «Хмельницький обрав за місце свого притулку, коли йому загрозувала облога. Саме в цьому місці вони [козаки] почали збиратися, коли піднялися для виступу в травні 1648 р.»⁵⁸ В. О. Голобуцький, говорячи про тодішню Січ без прив'язки її до певної місцевості, слушно зауважив стосовно того, що розташування табору Хмельницького на о. Томаківка завдячувало його близькості до о. Хортиця, де перебувала залога урядових військ на чолі з полковником Гурським; вона складалася з реєстрових козаків Черкаського або Корсунського полків та загону польських драгунів. Дослідник заперечив розташування цієї залози «в самій Січі»⁵⁹. Археолог Б. Ф. Кошилов у 1953 р. виявив на Томаківському острові залишки валу і рову, що на 6–7 м височіли над рівнем річища, а також кабиці – «примітивні печі, де готували їжу», поодинокі речові залишки і констатував відсутність культурного шару. З цього археолог зробив висновок про існування тут тимчасового козацького поселення, одночасного з Микитинською Січчю⁶⁰, «невловимою» для археологічного дослідження.

Детальний опис Самійлом Величком обрання Богдана Хмельницького в Січі на гетьмана 19 (29) квітня 1648 р.⁶¹ не підтверджується іншими джерелами. Дослідники по-різному датують цю подію. В. А. Смолій та В. С. Степанков пов'язали її з початком лютого⁶², тобто 4 лютого 1648 р., коли реєстровці Черкаського полку передали запорожцям, очолюваним Хмельницьким, клейноди, човни і саму Січ та провели в ній спільну раду. Отже, цю дату слід вважати за найбільш аргументовану точку відліку Національно-визвольної війни українського народу під проводом Богдана Хмельницького.

Гетьман Б. Хмельницький зберіг систему контролю над Запорожжям, що склалася за часів польського урядування. В Січі він лишив залозу з 400 козаків, відряджуваних з полків Городової України, на чолі з кошовим отаманом, якого сам призначив⁶³. На початку 1650 р. Запорожжя охопило повстання на чолі з Худолієм, котрого запорожці обрали на гетьмана; Хмельницький

⁵⁷ *Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах. Т. 2. 1648 – 1651 годы / сост. П. П. Гудзенко и др. М.: Изд-во АН СССР, 1953. С. 16.*

⁵⁸ *Боплан Г. А. де. Описание Украины. С. 189 – 190.*

⁵⁹ *Голобуцький В. Запорозьке козацтво. К.: Вища школа, 1994. С. 360.*

⁶⁰ *Федорук Я. Археологічні експедиції 1951 і 1953 років з вивчення Запорозьких Січей... С. 270 – 271.*

⁶¹ *Самійло Величко. Літопис / пер. В. Шевчук. Т. 1. С. 59.*

⁶² *Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький (Соціально-політичний портрет). 2-ге вид, доп. і перероб. К.: Либідь, 1995. С. 88.*

⁶³ *Апанович О. Українсько-російський договір 1654 р. Міфи і реальність. К.: Варта, 1994. С. 15 – 17.*

стратив його⁶⁴. Останні роки Микитинської Січі та обставини започаткування Чортомлицької Січі не відображені в наявних джерелах⁶⁵. Неможливо простежити і початок функціонування Микитинового перевозу.

Протоіерей Іван Карелін написав хибне твердження про те, що Микитин Ріг «згідно з Андрусівським договором 1669 р. офіційно прийняв назву «Микитина перевозу»⁶⁶. Це твердження некритично підхопив Д. І. Яворницький⁶⁷, а за ним і нікопольські краєзнавці. У тексті ж Андрусівського перемир'я між Річчю Посполитою та Московською державою 1667 р. йдеться лише про те, що «Запороги и тамошние козаки, в каких они там оборонах, островах и поселениях своих живут», тобто без конкретизації, мають бути «в послушанин» обох монархів⁶⁸. «Вічний мир», укладений між цими державами в 1686 р., зафіксував російське підданство запорожців; цей документ не містить жодних згадок про селище та перевіз при Микитиному Розі. Натомість у ньому йдеться про зобов'язання московського царя відрядити свої збройні сили проти Кримського ханства і турецьких фортець «в Сечу» і розташувати їх «на переправах на Днепре, где крымския войска обыкли переправлятися»⁶⁹. Наслідком укладання цього договору стали так звані «кримські походи» російських і українських військ 1687 і 1689 рр., що охопили територію нікопольського краю. Втім, як не дивно, краєзнавці-аматори вважають і цей документ за посвідчення існування сталого поселення та переправи на території сучасного м. Нікополь.

Під час першого кримського походу російського війська влітку 1687 р. в урочищі Кам'яний Затон став на «пост» великий загін генерала Г. Косагова⁷⁰. У 1691 – 1692 рр. тут неодноразово зупинявся гетьман Петро Іваненко (Петрик), маючи намір схилити козацтво до кримського підданства і походу проти Росії. Задля нейтралізації його планів гетьман Іван Мазепа запропонував московському цареві Петру I побудувати фортецю в цьому урочищі⁷¹. Упро-

⁶⁴ Грушевський М. *Історія України-Руси*. Т. 8. Ч. 1. С. 269.

⁶⁵ Єдину підставу для визначення часу появи Чортомлицької Січі дає документ 1672 р., що згадує її започаткування «тому 20 лет», тобто близько 1652 р. Див.: Яворницький Д. І. *Історія запорозьких козаків у трьох томах*. Т. 1. С. 110.

⁶⁶ Карелін І. *Матеріали для історії Запорозжя: Нікополь // Записки Одесского общества истории и древностей*. Т. 6. Одесса, 1867. С. 525.

⁶⁷ Яворницький Д. І. *Історія запорозьких козаків у трьох томах*. Т. 1. С. 125.

⁶⁸ *Полное собрание законов Российской империи. Собрание 1-е*. СПб., 1830. Т. 1. С. 659.

⁶⁹ *Полное собрание законов Российской империи. Собрание 1-е*. СПб., 1830. Т. 2. С. 774, 778.

⁷⁰ Гордон Патрик. *Дневник, 1684 – 1689 / пер., ст., примеч. Д. Г. Федосова*. М.: Наука, 2009. С. 148, 151; Яворницький Д. І. *Історія запорозьких козаків у трьох томах*. Т. 3. К.: Наукова думка, 1991. С. 13, 25.

⁷¹ Яворницький Д. І. *Історія запорозьких козаків у трьох томах*. Т. 3. С. 107, 114, 120.

довж існування Кам'янозатонської фортеці (1696 – 1711) російський гарнізон стежив за Січчю⁷² та контролював річкове сполучення з Микитиним Рогом. Це була одна з причин невдоволення запорожців, що спонукало їх підтримати антиросійський виступ гетьмана Івана Мазепи. Кам'янозатонська фортеця прислужилася в ліквідації Чортотлицької Січі в 1709 р.; вона ж становила важливий опорний пункт під час Прутського походу Петра I⁷³. Тож її руйнація за результатами того походу дозволила запорожцям відновити свою присутність на Микитиному Розі.

Після переходу Війська Запорозького до кримського підданства низове козацтво отримало від хана право володіння Микитиним перевозом⁷⁴. Вірогідно, саме з цього часу почалося його постійне функціонування власне як козацької переправи. Для вирішення питання про те, коли саме з'явився перевіз на Микитиному Розі, слід мати на увазі, що головні суходільні шляхи в XVI – XVII ст. (Чорний, Кучманський, Волоський та Муравський) пролягали на значній віддалі від цієї місцевості⁷⁵. Тобто потреби в регулярній дії перевозу не було, а окремі випадки переправ у цьому місці, відображені в поодиноких документах (зокрема 1628 р.), самі собою, звісно, не можуть бути доказом існування тут населеного пункту. Зважмо також, що сіль зазвичай доправляли по Дніпру на човнах, а брали – на виході з Дніпровського лиману, як це, зокрема, посвідчено в 1581 р.⁷⁶ Поява нових суходільних шляхів та поживлення руху по них торгових караванів простежується лише в першій третині XVIII ст., як наслідок виникнення стабільних кордонів Речі Посполитої та Московської держави з Кримським ханством і Османською імперією в 1699 – 1705 рр., а також пов'язаної з цим систематичної протидії степовому здобичництву⁷⁷, що дуже шкодило торгівлі. До того часу головною і майже єдиною транспортною артерією, що сполучала Запорожжя і Городову Украї-

⁷² Письма и бумаги императора Петра Великого. Т. 3: 1704 – 1705 гг. СПб.: Государственная типография, 1893. С. 83, 200.

⁷³ Материалы Военно-ученого архива Главного штаба / под ред. А. Ф. Бычкова. Т. 1. СПб.: тип. В. П. Головина, 1871. С. 719 – 720.

⁷⁴ Мышецкий С. П. История о казаках запорожских... С. 21.

⁷⁵ Davies Brian L. *Warefare, State and Society on the Black Sea Steppe, 1500 – 1700*. L.; N. Y.: Routledge Taylor & Francis Group, 2007. P. 18 – 19. Яворницький Д. І. *Історія запорожських козаків у трьох томах*. Т. 1. С. 65 – 66.

⁷⁶ *Herby rycerstwa polskiego. Przez Bartosza Paprockiego zbrane i wydane r. p. 1584 / wydanie Kazimierza Józefa Turowskiego*. Kraków: Nakładem wydawnictwa Biblioteki Polskiej, 1858. S. 162.

⁷⁷ Грибовский В. В. *От фронта к линейной границе: разграничение степных владений Турции и России в 1704 и 1705 гг. // Границы и пограничье в южнороссийской истории. Материалы Всероссийской научной конференции (г. Ростов-на-Дону, 26–27 сентября 2014 г.)*. Ростов-на-Дону: Изд-во Южного федерального ун-та, 2014. С. 187 – 199.

ну, була річка Дніпро, а пересування суходолом без військового супроводу наражало на великий ризик. У першій третині XVIII ст. з'явився Микитинський шлях, що йшов від Мишуриноного Рогу через річки Солона і Базавлук до Микитиноного перевозу, оминаючи дніпрові пороги, і був поєднаний із Саксаганським шляхом. Пізніше (1740-ві роки?) його доповнили Січковий Вищий та Січковий Нижчий шляхи⁷⁸.

У період кримського підданства Війська Запорозького (1709 – 1734 рр.) через блокаду російським урядом, що майже перервала його зв'язок з Лівобережною Україною та Слобожанщиною, низове козацтво спрямувало свою діяльність на Правобережну Україну та навіть Галичину⁷⁹. Запорозькі соляні та рибні промисли, якими в цей час зарясніло Північне та Східне Приазов'я, стали джерелом для жвавої торгівлі за напрямком: північний захід – південний схід. Тож і потреба в Микитиному перевозі з'явилася власне тоді та за таких умов. Також зважмо на повідомлення купця Івана Ковальчука, котрий восени 1731 р. відплив з Переволочної по Дніпру і на восьмий день зійшов на «пристані» біля Кам'яного затону, щоб звідти суходолом їхати до Криму⁸⁰. Це був тодішній типовий маршрут, визначений російськими урядовцями, котрі пильнували, щоб гетьманські козаки не заїжджали до Січі в Олешках. Наявність такого маршруту і царських настанов щодо нього зменшувала потребу користування Микитиним перевозом.

Напередодні російсько-турецької війни 1735 – 1739 рр. запорожці повернулися до російського підданства. Царські урядовці відновили контроль над стратегічно важливим перевозом і створили систему ретраншементів (Новосіченський, Білозерський, що на лівому березі, Чортомлицький, що біля Старої Січі) та редутив по обох боках Дніпра⁸¹. Біля Чортомлицького ретраншементу діяла армійська верф⁸². Був і Микитинський редут⁸³, що конт-

⁷⁸ Баюв А. Русская армия в царствование императрицы Анны Иоанновны. Война с Турцией в 1736 – 1739 гг. Т. 1. СПб.: Тип. Н. Я. Стойковой, 1906. С. 120 – 121. Шпитальов Г. Запорозьке військо у другій половині 30-х років XVIII ст. // Матеріали науково-практичної конференції «Історико-культурна спадщина Нікопольського району та проблеми історії запорозького козацтва». 11 – 13 жовтня 2001 р., м. Нікополь. Нікополь: Нікопольська міська друкарня, 2001. С. 164.

⁷⁹ Пірко В. О. До питання про адміністративний устрій східних окраїн Нової Січі // Козацька спадщина. Альманах Нікопольського регіонального відділення НДІ козацтва Інституту історії України НАН України / ред. В. В. Грибовський. Нікополь; Дніпропетровськ: Пороги, 2005. С. 86.

⁸⁰ Российский государственный архив древних актов. Ф. 248. Оп. 113. Д. 49. Л. 1 об.

⁸¹ Баюв А. Русская армия в царствование императрицы Анны Иоанновны. Война с Турцией в 1736 – 1739 гг. Т. 1. С. 240 – 242, 471.

⁸² Шпитальов Г. Донська і Дніпровська флотилії в російсько-турецькій війні 1736 – 1739 років. К.: ІУАД, 2015. С. 138.

⁸³ Полонська-Василенко Н. Запоріжжя XVIII століття та його спадщина. Т. 1. С. 74.

ролював перевіз. Тоді ж згадано, що «проти́в Каменного Затону на острові делается редут для перевозу правянта, артилерии и протчего в Сечю, дабы затем в выступлении отсюда армии остоновки не было»⁸⁴. Згаданий острів можна було б ідентифікувати з Орловим, найближчим до Кам'яного затону, однак його виникнення зафіксоване як наслідок зміщення русла Дніпра в 1840-ві роки⁸⁵. Схожі розливи, що радикально змінювали конфігурацію води і суші у Великому Лузі, звісно, траплялися й раніше. «Плавня, мовою низовика, – писав П. З. Рябков у 1890 р., – це щось хитке, непостійне, мінливе, чому не можна довіритися; в минулому, приміром, році тут ще можна було ходити, а цьогоріч – тут уже або озеро, або річка, а то й трясовина»⁸⁶. То ж і докладне картографування дніпровських плавнів другої половини ХІХ – середини ХХ ст. майже нічого не дає для уявлення про заплавні острови в попередні століття. Втім зрозуміло: в середині ХVІІІ ст. цей острів перебував між Кам'яним затоном і Микитиним Рогом. З пізніших джерел (про це – нижче) випливає, що той саме острів слугував за важливий елемент переправи і, можливо, не вкривався водою під час весняних повеней.

Згідно з Белградським мирним договором 1739 р., російські урядовці мусили прибрати свої військові укріплення, розташовані нижче порогів Дніпра. Однак при Січі лишився ретраншемент з російською військовою залогою, а біля Микитино́го Рогу з'явився російський контрольний пункт, що поєднував функції прикордонної застави і карантину⁸⁷.

Микитинська застава, за повідомленням від 31 травня 1749 р., була розташована на відстані 2 верст від Новосіченського ретраншементу і за 5 верст від Микитино́го перевозу⁸⁸. У вересні ж 1755 р. згадано, що «Никитинская застава от учрежденного чрез реку Днепр от Войска Запорожского перевоза состоит [...] в отдалении чрез лес ростоянием не менее осми верст»⁸⁹. Це, зрозуміло, дуже приблизне визначення, адже між Микитиним Рогом і Новою

⁸⁴ Журналы Крымских походов российской армии 1735 – 1738 гг.: Сборник документов / сост., вступ. статья, археограф. введение, передача текста, комм. и указатели П. А. Авакова; отв. ред. П. О. Тюменцев. Ростов-на-Дону: Изд-во ЮНЦ РАН, 2017. № 10. С. 99.

⁸⁵ Федорук Я. Археологічні експедиції 1951 і 1953 років з вивчення Запорозьких Січей... С. 264.

⁸⁶ Цит. за: Черных Л. А., Дараган М. Н. Курганы эпохи неолита-бронзы междуречья Базавлука, Соленой, Чертомлыка. Киев; Берлин: Издатель Олег Филук (серия «Курганы Украины». Т. 4.), 2014. С. 368.

⁸⁷ Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів. 1734 – 1775. Т. 1. К.: ІУАД, 1998. С. 508; Т. 2. К.: ІУАД, 2000. С. 265.

⁸⁸ Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів. 1734 – 1775. Т. 2. К.: ІУАД, 2000. С. 365, 505.

⁸⁹ Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДАІАК). Ф. 59. Оп. 1. Спр. 2685. Арк. 6 зв.

Січчю відстань по прямій (через плавні) складала не менше 20 км. Вірогідно, тут ідеться про так звану межову версту, що становила 2,134 км, а не звичайну версту – 1,067 км. Виходячи з того, що цю заставу згадано біля «лісу» (себто плавнів) і на «воденом пути»⁹⁰, її можна локалізувати в межах старого селища Сулицько-Лиманське (тепер у складі м. Нікополь, його західна частина), де протікали річки Лапинка і Бистрик. Сама назва цього об'єкта – застава – вказувала на його розташування у відлюдному місці. Призначення тої застави полягало в контролі водного шляху з Кам'яного затону, розташованого в межах володінь Кримського ханства. Кожний, хто їхав звідати на підросійську територію, мусив пробути в микитинському карантині від 10 днів⁹¹ і до 3⁹² та 6 тижнів⁹³, залежно від епідеміологічної ситуації за кордоном. Найбільше це стосувалося українських солевозів, котрі верталися з Криму⁹⁴. Під виглядом протидії поширенню епідемічних хвороб, російські урядовці намагалися встановити контроль над зовнішньою торгівлею Запорожжя і непокоїлися тим, що «из Сечи ж, как запорожские казаки, так и малороссийские, приезжают к тому перевозу водою, лотками, и покупают у тех прибывъвших ис Крымской области купцов как соль, так и бакалию, и нагружают те болшия лотки, провозят тем водяным несухим путем, где не надлежит, миновав заставу, до Сечи и до помянутой слободы Копыловки, и так стало быть другое сообщение [. . .]. Могут и заповедный товар, денги или какие вещи в обе стороны провести, а караулу того за должностию усмотреть и воспретить, по их волности, никак невозможно»⁹⁵. Втім до кінця існування Нової Січі імперські чиновники не спромоглися запровадити митний облік ввезених товарів через протидію запорожців.

Перші звістки про існування селища Микитине (Никитин) датовані 1740 р.; тоді ж згаданий і острів «между Каменкою и Никитиным», де кримські купці залишали свою худобу, що її гнали на продаж в Микитине⁹⁶. За станом на 1755 р., у «Никитиной слободе» йшла жвава торгівля харчами для по-

⁹⁰ Там само. Арк. 7 зв.

⁹¹ Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів. 1734 – 1775. Т. 2. С. 394.

⁹² Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДАІАК). Ф. 59. Оп. 1. Спр. 2685. Арк. 6.

⁹³ Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів. 1734 – 1775. Т. 4. К.: ІУАД, 2006. С. 122, 128.

⁹⁴ Апанович Е. М. Запорозьское Войско, его устройство и боевые действия в составе русской армии во время русско-турецкой войны 1768 – 1774 гг. Дисс. канд. ист. наук. К.: ЦГА УССР, 1949. С. 112.

⁹⁵ ЦДАІАК. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 2685. Арк. 7. «Слобода Копыловка» – сучасне с. Капулівка Нікопольського району – виникла на місці Чортомлицької Січі, зруйнованої російським військом у 1709 р.

⁹⁶ Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів. 1734 – 1775. Т. 2. С. 227.

дорожніх, які користувалися Микитиним перевозом⁹⁷. Таким чином, Микитина застава і слобода Микитина – два різні об'єкти, котрі хоч і виникли майже одночасно, але були пов'язані з різними процесами: перша – з прагненням імперії Романових поглинути Україну, друга – з економічним розвитком Запорозжя і його соціальними трансформаціями впродовж XVIII ст. Тобто виникнення Микитино, що є прямим попередником м. Нікополь і основою його формування, завдячує стрімкому зростанню торговельного значення козацького Микитино перевозу в 30 – 40-ві роки XVIII ст. (мал. 2).

Мал. 2. Дім козака Білого (фото 1951 р.)

До останнього часу існування Війська Запорозького Микитине лишалося хоч і невеликим поселенням, однак важливим пунктом транзитної торгівлі зі значною інфраструктурою. У 1761 р. засвідчено: «оное Никитино есть урочище [...], а живут там [...] ха[т] до 30-ти запорожцов, ради шинкарства⁹⁸. За звісткою 1774 р., в ньому «20 жилых запорожских изб составляют слободку»; згадана тут і «изрядная деревянная церковь»⁹⁹. За даними Д. І. Яворницького (мабуть, одразу після 1775 р.), в Микитиному було до 40 хат сімейних мешканців, тут перебувало до 150 козаків на службі; до селища приписали близько 300 запорозьких зимівників¹⁰⁰. За таких, здавалося б, незначних розмірів селища, наявна непропорційно велика кількість шинків, що їх у 1770 р. нарахували аж 10¹⁰¹.

⁹⁷ ЦДАК. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 2685. Арк. 7.

⁹⁸ Шапошников Г. С. Як виникло місто Нікополь. Нікополь, 1991. С. 32.

⁹⁹ Топографическое описание доставшимся по мирному трактату от Оттоманской Порты во владение Российской империи землям, 1774 года // Записки Одесского общества истории и древностей. Т. 7. Одесса, 1868. С. 175. Докладніше про цю церкву: Харлан О. Унікальна церква Нікополя // Мос Придніпров'я. Календар пам'ятних дат Дніпропетровської області на 2011 рік. 2-е півріччя. Дніпропетровськ, 2010. С. 131–133. Його ж. Унікальні зображення Нікопольського дерев'яного Свято-Покровського храму 1796 року на портреті священника Г. Кремяньського // Мос Придніпров'я на 2016 рік. Дніпропетровськ, 2015. С. 150 – 152.

¹⁰⁰ Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків у трьох томах. Т. 1. С. 125. Ці дані взяті ним з видання: Карелін П. Матеріали для історії Запорозжя. Нікополь. С. 527.

¹⁰¹ Скальковський А. О. Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького. Дніпропетровськ: Січ, 1994. С. 157.

Церква та шинки призначалися не лише для микитинців, але й значної кількості подорожніх, які проїжджали через селище, користуючись його перевозом. Навколо Микитинового, в плавнях, розсіялося кілька сотень зимівників, як-от Семена Скидана на р. Чортомлик (1759), Демка Легуші у Великому Лузі (1762), Павла Кудеми на Великому Лузі «в песках» (1762), Івана Християнина біля урочища Кам'яного (1762), Омелька Редька в «Великом Лузе в Малых песках в плавле» (1763), Тимоша Латаного в Святій плавні «по сю сторону Конской» (1763), Антона Сокура та Івана Шолудька в Басанській плавні (1759)¹⁰². Плинність мешканців зимівників була значною. Так, пашківський козак Конон Маляр до вересня 1757 р. за три роки встиг пожити в Пашківському курені на Січі, в Носаківській плавні в ієромонаха Мелетія, на зиму повертався до свого січового куреня, рибалив у Криму, наймитував «в Русі», знов подався на Січ, наймався по зимівниках і куренях, зокрема – в Кам'яному, Базавлуку і Чортомлику, гайдамачив, продавав крадених коней у Капулівці, врешті, його спіймали на конокрадстві¹⁰³. Інший випадок: Омелько Кулябка – походив з Лубенського полку, сирота, навчався сницарському ділу; будучи на службі в лубенського полкового обозного (згодом полковника) Івана Кулябки, «заехал з ватагою, посланною от оного [...] Кулябки в Крым за соллю, и пришед с оною ватагою в Никитине, и тамо был при возах тиждень», відстав від ватаги і пішов на найми до запорожця Івана Куліша, наймитував і в інших куренях¹⁰⁴.

Відстань від Микитинового до Нової Січі складала 30 верст¹⁰⁵. Найближчими до нього на кримському боці були урочища Кам'яне («через Днепровские плавли или займищи, верстах в шести») та Мамай-Сурка («от Крымской дороги ниже состоит в петнадцати верстах»)¹⁰⁶. Навпроти Микитинового, в плавнях, був острів, зручний для постою: «в острове просто Никитинового [...] для лошадей паша, а для огревания людей дров есть довольно, весьма хороше и пристойно будет стоять»¹⁰⁷. На лівому боці Дніпра, навпроти Микитинового, в урочищі Кам'яний затон або Кам'яне, що належало Кримському ханству, виникло козацьке поселення, де були базар, 16 куренів, 10 кузень. З наказу російського уряду (через протести кримців) тих козаків розігнали в 1754 р., однак уже наступного року в Кам'яному запорожці наповнили льодом 7 льохів, «даби в наступающее

¹⁰² *Нариси з історії Нікопольського району (від найдавніших часів до початку ХХ століття) / ред. В. І. Наулко, В. В. Грибовський, В. О. Євтушенко та ін. Київ; Нікополь; Запоріжжя: РА «Тандем-У», 2002. С. 110 – 112.*

¹⁰³ ЦДАК. Ф. 229. Оп. 1. Спр. 43. Арк. 1 – 2.

¹⁰⁴ *Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів. 1734 – 1775. Т. 4. С. 231.*

¹⁰⁵ *Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів. 1734 – 1775. Т.3. К., 2003. С. 433.*

¹⁰⁶ Там само. С. 427.

¹⁰⁷ Там само. С. 422.

лето в тех татарських местах базару и кузницам быть»¹⁰⁸. У червні 1757 р. тут нарахували 15 «будок» – тимчасових будівель торговельного призначення – і 2 кузні; всі вони були зруйновані з наказу гетьмана Кирила Розумовського¹⁰⁹. Та в наступні роки козаки відновили тут свою присутність. Микитине і Кам'яне, сполучені перевозом, складали єдину інфраструктурну систему, орієнтовану на транзитну торгівлю. Тож обидва поселення лишалися в одній економічній зв'язці до 1768 р., коли почалася нова російсько-турецька війна; на той час в обох цих пунктах посвідчено 28 торговельних будок і 5 шинків, котрі давали січовій скарбниці 86 руб. щорічного доходу¹¹⁰.

Отже, початок безперервного існування постійного поселення на території сучасного м. Нікополь слід пов'язати саме із запорозькою слободою Микитине, а не Микитинською Січчю. Нікопольський історик Г. С. Шапошников іще в 1931 р. звернув увагу на цезуру між нетривкими козацькими поселеннями біля Микитинового Рогу в XVII ст. та Микитиним: «лише в першій половині XVIII ст. [...] існувало невелике оселище коло Микитинового Рога», – стверджував він¹¹¹. Досі археологічні дослідження на території м. Нікополь не виявили культурного шару та слідів стаціонарних об'єктів XVII – першої третини XVIII ст., за винятком поодиноких речей. Для з'ясування питання про його початок потрібно розрізнити два аспекти: історію території міста та, власне, історію міста. До історії території міста належить усе, що на ній було від найдавніших часів. Історію ж міста слід починати від того моменту, з якого джерела дають змогу чітко простежити існування населеного пункту і його зв'язок з тим самим містом. Змішування цих двох аспектів викликає плутанину і штучні формалізації, що підміняють історичне знання довільними побудовами, із посиланням на упереджений вибір джерел та імітацію фаховості в роботі з ними.

Микитин перевіз («Никитинский-Каменнозатонский перевоз¹¹²») становив помітну статтю надходжень до січової скарбниці. У 1743 р. кримський хан облаштував перевіз біля Кизи-Кермена, що змінив напрям торговельних шляхів не на користь Січі. Запорожці протестували: «аще тот перевоз [...] стане, то уже [...] наш войсковой Никитинский перевоз в туне произведется»¹¹³. Щоб

¹⁰⁸ *Нариси з історії Нікопольського району...* С. 109 – 110.

¹⁰⁹ ЦДАК. Ф. 229. Оп. 1. Спр. 30. Арк. 62.

¹¹⁰ Мірущенко О. *Економічний розвиток Запорозьких Вольностей періоду Нової Січі*. К.: ІУАД, 2015. С. 119.

¹¹¹ Шапошников Г. С. *Як виникло місто Нікополь*. С. 12.

¹¹² Андриевский А. А. *Дела, касающиеся запорожцев, с 1715 – 1774 г. // Записки Одесского общества истории и древностей*. Т. 14. Одесса, 1886. С. 299.

¹¹³ Там само. С. 308 – 310.

витримати конкуренцію, Кіш збивав ціну. До цього спонукало й те, що російські офіцери Микитинської застави зловживали карантинними правилами і стягували з кожного воза від 5 до 10 коп.¹¹⁴ У 1773 р. ціни за користування Микитиним перевозом були вкрай низькими: із завантаженого четверного возу – 5, пароволового – 3, порожніх – 2 і 1 коп., тоді як на Бугогардовому перевозі брали до 50 коп. з воза; річний прибуток складав: Микитинового – 1000 руб., Бугогардового – 300 руб.¹¹⁵, а от у Мишуриному Розі – 12 тис. руб.¹¹⁶ Утім річний обіг торгівлі Запорожжя з Кримом, що її в більшості провадили через Микитин перевіз, досягав 60 тис. руб. сріблом; близько 5% всього населення Запорожжя торгували сіллю¹¹⁷.

Перевіз на Микитиному Розі охороняла команда запорожців: у 1770 р. згадані «находящейся в Никитином козачьей ставки козаки»¹¹⁸. На перевозі була лише одна будівля, яку можна пов'язати зі згаданим 1754 р. «на Днепре зимовником, которой против Каменной»; тут ханські представники пропонували провести комісію з розгляду запорозько-кримських прикордонних суперечок. Однак з'ясувалося, що «ни четирем человкам вместитца в такую малую и скверную землянку не можно, а болше ни одного шалаша не находится»¹¹⁹. Можливо, в цій «землянці» запорозький шафар брав плату за перевіз, а писар перевіряв і видавав документи. Решта ж служб була розташована в Микитиному, де, ймовірно, була і згадана «ставка» козаків.

Переправлялися на «войсковых запорозских поронах»¹²⁰, тобто кількох великих човнах, з'єднаних дерев'яним настилом з перилами¹²¹. Цим прилаштуванням переправляли худобу кримських татар і ногайців¹²², чумацькі валки з сіллю та купецьким крамом. Порядок переправи був зазвичай таким: «перевозят в полую воду сперва на остров, а переехав ево, опять водою, на берег, а летом с того самого острова к Никитину вброд дорога бывает»¹²³. Узимку потреби в перевозі не було, хоча, коли лід був крихкий, його прорубували і переправу поновлювали. Так, кримський каймакан Фетте-ефенді у

¹¹⁴ Мірущенко О. Економічний розвиток Запорозьких Вольностей... С. 138. Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів. 1734 – 1775. Т. 4. С. 679–680.

¹¹⁵ Апанович Е. М. Запорозьке Войско, его устройство и боевые действия... С. 284 – 285.

¹¹⁶ Плецкий С. Поїздки, подорожі та походи в Гетьманщині XVIII століття. К.: ІВАД, 2015. С. 83.

¹¹⁷ Полонська-Василенко Н. Запоріжжя XVIII століття та його спадщина. Т. 1. С. 90.

¹¹⁸ Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів. 1734 – 1775. Т. 1. С. 568.

¹¹⁹ Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів. 1734 – 1775. Т. 3. С. 430.

¹²⁰ Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів. 1734 – 1775. Т. 2. С. 369.

¹²¹ Плецкий С. Поїздки, подорожі та походи в Гетьманщині... С. 28.

¹²² Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів. 1734 – 1775. Т. 2. С. 229.

¹²³ Цит. за: Шапошников Г. С. Як виникло місто Нікополь. С. 37.

січні 1754 р. прохав Кіш «прополонить Днепр и сделать дорогу ездить в лотке»¹²⁴. Те, що проїзда не припинявся і взимку, посвідчили запорожці Василь Похил і Микита Зубенко, котрі в січні 1755 р. прибули в Микитине, везучи «пушной товар», пробули тут чотири дні та виїхали в Крим, попри «болшие стужи и снеговие заметы»¹²⁵. Навесні розливи

Дніпра біля Микитиноного досягали 3 км, що робило використання поромів проблематичним (мал. 3).

Запорозьку адміністрацію на перевозі представляли шафар, котрий збирав плату за перевіз, писар та підписарій. Документи дали змогу відстежити микитинських шафарів: Григорій Федяй (1749)¹²⁶, Семен Павлів (1751)¹²⁷ та Іван Окатний (1755)¹²⁸, писарів: Василь Рецетовий (до 1751), Артем Василів¹²⁹, Лук'ян Микитів (1755), з підписаріїв – лише якогось козака Степана (1755)¹³⁰. Писарі вели облік і чинили видачу документів запорожцям, які виїздили на промисли чи в торговельних справах до турецько-кримських володінь, складали реєстри збитків зі слів постраждалих запорожців, котрі верталися з-за кордону. Ці реєстри потім подавали на комісії з розгляду прикордонних суперечок. Писарі перевозу також доправляли листи Коша до ханських урядовців та очаківського паші, збирали розвідувальну інформацію. Таке доручення мав микитинський писар Ілько Гулий, який у 1754 р. їздив з листом від Коша до очаківського паші, а на зворотному шляху був пограбований і вбитий ногайцями¹³¹.

Мал. 3. Хрест на могилі запорожця Степана Храпала, помер 1825 р. (Фото 1951 р.)

¹²⁴ Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів. 1734 – 1775. Т. 3. С. 434.

¹²⁵ Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів. 1734 – 1775. Т. 4. С. 23.

¹²⁶ Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів. 1734 – 1775. Т. 2. С. 518.

¹²⁷ Нариси з історії Нікопольського району... С. 110.

¹²⁸ Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів. 1734 – 1775. Т. 3. С. 627.

¹²⁹ Нариси з історії Нікопольського району... С. 110.

¹³⁰ Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів. 1734 – 1775. Т. 3. С. 627, 628.

¹³¹ Там само. С. 454 – 455.

У 1752 – 1754 і 1760-ті роки в Микитиному проводили комісії з розгляду запорозько-кримських прикордонних суперечок. Комісію 1754 р. обслуговували 10 місцевих козаків, для її роботи використовували шість будинків селища, зокрема й «квартиру», котру зазвичай відводили для постою кримських татар і ногайців¹³². Інше джерело згадує тут «плетену будку», що її 1771 р. орендували для зберігання солі. Під час урочистого закінчення комісії 18 травня 1754 р. запорозькі депутати зустрілися з кримськими на Микитиному перевозі, надали їм подарунки і частували їх чаєм, кавунами й медом; у бесіді, що тривала годину, дійшли згоди «все обиды [...] предать забвению вечному»¹³³. Комісія того року постановила: задля обопільної безпеки з обох боків кордону запровадити регулярну караульну службу. Один із запорозьких караулів («пры полковниках и особливо определенных до того старшинах, в довольном числе козаков») розмістили в Микитиному¹³⁴, в 1767 р. згадано запорозький пікет поблизу селища – в урочищі Лиса Гора¹³⁵.

У листопаді 1754 р. до Микитиноного прибув перекладач російської колегії іноземних справ Федір Семенов для офіційного пропуску через кордон, посвідченого «печатными билетами»¹³⁶. У Микитиному йому мали знайти «надлежащую квартиру» або «на первый случай [...] перевезть туда хотя какой готовой из Запорожской Сечи покой»; на вимогу перекладача Кіш мусив надавати команду козаків¹³⁷. У 1760 р. штат перекладача збільшився, загострилися і його суперечки з Кошем, що мав власних і більш кваліфікованих перекладачів, а також свій штат для видачі документів для виїзду за кордон. Дійсна ж мета російського перекладача полягала у відстеженні товаропотоку та нагляді за козаками. Тож і результат не забарився: з'явилися проекти створення біля Микитиноного російської гавані й митниці задля підриву запорозької торгівлі. Їх готували той самий Ф. Семенов (1755) та член комерц-колегії Д. Лодигін (1761), у 1757 р. – полнер Кременчуцької митниці, котрий радив забрати в запорозьців дуби і човни та передати микитинській митниці¹³⁸.

¹³² Там само. С. 424 – 425, 427.

¹³³ Там само. С. 451 – 452

¹³⁴ Там само. С. 611.

¹³⁵ Скальковський А. О. Історія Нової Січі... С. 103.

¹³⁶ Андрєєва С. С. Російські перекладачі в Микитиному в часи Нової Запорозької Січі // *Козацька спадщина. Альманах Нікопольського регіонального відділення НДІ козацтва Інституту історії України НАН України. Вип. 1. Нікополь; Запоріжжя: РА «Тандем-У», 2004. С. 135.*

¹³⁷ *Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів. 1734 – 1775. Т.3. С. 617.*

¹³⁸ Тищенко М. *Написи історії торгівлі Лівобережної України з Кримом у XVIII ст. // Історично-Географічний збірник Комісії для складання Історично-Географічного Словника України. Т. 2. К.: Друкарня ВУАН, 1928. С. 93.*

Гетьман К. Розумовський теж цікавився прибутками Микитинового перевозу¹³⁹. Однак запорожці вперто захищалися, бойкотували урядових ревізорів, заявляючи: «москалей купцов не надобно»¹⁴⁰. Тому російська митниця в Микитиному з'явилася тільки після зруйнування Січі, у 1776 р.¹⁴¹ Кіш знайшов спосіб заблокувати зазіхання імперських ділків. Після пожежі в Січі 1756 р. козаки зважили, що р. Підпільна справді невігідна для судноплавства і вирішили спорудити нову Січ біля Микитинового перевозу. Це рішення кошовий отаман Григорій Федоров проказав гетьманові Розумовському 12 березня 1758 р., той підтримав намір запорожців, про що і сповістив Сенат. Катерина II у січні 1764 р. схвалила план перенесення Січі до Микитинового, однак з тим, щоб побудувати поруч російську фортецю, міцнішу за Новосіченський ретраншемент. Та всі плани щодо Микитинового мусили облишити після протесту турецького уряду, котрий послався на Белградський договір, що забороняв Росії мати фортеці біля кордону.

Під час російсько-турецької війни 1768 – 1774 рр. стрімко зростає російська військова присутність у краї. Микитинську заставу спершу посилили артилерією, втім її згодом перевезли до Новосіченського ретраншементу. Микитин перевіз тепер працював задля потреб російської армії, переправляв війська і провіант без плати¹⁴². Втім його захищали запорозькі команди. На початку війни в «урочище Лысой Горы» стала велика команда запорозького полковника Якіма Величковського, що складалася з 100 парокінних і 200 піших запорожців. У 1769 і 1770 рр. пост «в Никитской Лысой горе» тримали 50 запорозьких кіннотників. Запорожці ж мусили утримувати військову поштову лінію, що тягнулася від р. Синюхи до Микитинового, зі станціями на відстані 20 – 30 км¹⁴³. Микитинським козакам доводилося виконувати принизливі забаганки російського генералітету, як-от у лютому 1771 р. доставляти свіжу рибу до столу кн. В. М. Долгорукова¹⁴⁴. Того ж року козаки Левуш-

¹³⁹ *Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів. 1734 – 1775. Т.3. С. 160.*

¹⁴⁰ Шапошиков Г. С. *Як виникло місто Нікополь.* С. 17.

¹⁴¹ Головки Ю. *Микитинська прикордонна митниця (1776–1778) // Матеріали науково-практичної конференції «Історико-культурна спадщина Нікопольського району та проблеми історії запорозького козацтва».* Нікополь: КП «Нікопольська друкарня», 2001. С. 219.

¹⁴² Апанович Е. М. *Запорожское Войско, его устройство и боевые действия...* С. 118, 291; *Записки генерал-фельдмаршала кн. А. А. Прозоровского. 1756 – 1776.* М., «Российский архив», 2004. С. 467, 474, 475, 480, 502, 630.

¹⁴³ Апанович Е. М. *Запорожское Войско, его устройство и боевые действия...* С. 238, 269, 296.

¹⁴⁴ ЦДАІАК. Ф. 229. Оп. 1. Спр. 282. Арк. 2, 4 – 4 зв.

ківського та Мінського куренів, що стояли постом у Микитиному, мусили заготовляти фураж для російських військових команд¹⁴⁵.

Що прикметно, навіть в умовах виснажливої війни Микитин перевіз не втратив свого торговельного значення. У серпні 1772 р. кошовий отаман П. І. Калнишевський відрядив до Криму для продажу своїх овець кущівського козака Плічка і наказав микитинським шафареві та писареві якнайшвидше ті вівці без плати на той бік переправити; військовий писар І. Я. Глоба додав від себе ще 40 діжок горілки, теж для позачергового і безоплатного перевозу¹⁴⁶. Наявність черги, як впливає з джерела, посвідчує інтенсивну роботу перевозу.

Після ліквідації Запорозької Січі в 1775 р. загарбницькі апетити російських урядовців були спрямовані на Крим; Микитин перевіз тепер мусив служити цій цілі. Указ Катерини II від 9 вересня 1775 р. про запровадження Слов'янської та Херсонської єпархій надав Микитиному назву міста Слов'янськ¹⁴⁷. Наступного року створили Слов'янську провінцію, що поділялася на Слов'янський, Саксаганський та Інгульський повіти¹⁴⁸. Втім це місто існувало лише на папері; навіть місцева Свято-Покровська церква до 1777 р. лишалася без священика¹⁴⁹, а резиденція архієпископа Слов'янського і Херсонського перебувала в Полтаві. Окремі органи управління Слов'янською провінцією діяли в м. Покровськ, на яке перетворили зруйновану Січ¹⁵⁰. Центр Новоросійської губернії лишався в м. Кременчук. У 1778 р. затвердили проект будівництва в Слов'янську фортеці. У 1780 р. складено план його забудови як цивільного міста з назвою Нікополь¹⁵¹. На будівництво Слов'янської фортеці передбачено виділення 128 990 руб.; для порівняння, фінансування Херсонської фортеці тоді складало 460 103 руб., Св. Дмитрія (сучасний Ростов-на-Дону, Росія) – 128 354 руб., Керчі та Єнікале – 138 362 руб.¹⁵² Утім імперські урядовці полишили плани розбудови фортеці та провінційного центру після ліквідації Кримського ханства в 1783 р.

¹⁴⁵ ЦДАК. Ф. 229. Оп. 1. Спр. 257. Арк. 167 – 167 зв.

¹⁴⁶ ЦДАК. Ф. 229. Оп. 1. Спр. 278. Арк. 91, 91 зв.

¹⁴⁷ Полное собрание законов Российской империи, с 1649 г. Собрание 1-е. Т. 20. 1775 – 1780. СПб.: Тип. 2-го отд. ЕИВ канцелярии, 1830. С. 206 – 207.

¹⁴⁸ Кабузан В. М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII – первой половине XIX века (1719 – 1858). М.: Наука, 1976. С. 56.

¹⁴⁹ Макаревский Феодосий. Материалы для историко-статистического описания... С. 172.

¹⁵⁰ Полонська-Василенко Н. Запоріжжя XVIII століття та його спадщина. С. 267.

¹⁵¹ Тимофеев В. П. Города Северного Причерноморья во второй половине XVIII века. К.: Наукова думка, 1984. С. 65, 132.

¹⁵² Молдавский Р. А. Джерела з історії Нової Дніпровської лінії укріплень (1770–1791 рр.). Дис. к. і. н. Запоріжжя: ЗНУ, 2007. С. 132.

У березні 1779 р. до м. Слов'янськ постановили зігнати мешканців 188 зимівників «при річках Чортомлик, Червона Кам'янка в плавнях і за Дніпром», 650 осіб чол. ст. і 32 жін. ст.¹⁵³ У жовтні 1781 р. мандрівник В. Ф. Зуєв став свідком насильного оселення запорожців і «нових переведенцев» у Нікополі¹⁵⁴. З документів зникають позначення місцевих мешканців як козаків. Якщо в реєстрі параф'ян Нікопольської Покровської церкви 1782 р. згадано 9 помешкань полкових старшин та їхніх товаришів¹⁵⁵, то в записках тієї ж церкви 1791 р. частішають згадки відставних офіцерів-поміщиків з кріпаками і «підданими»¹⁵⁶. У реєстрах зросла кількість прізвищ, записаних на російський кшталт. Утім це завдячувало формі канцелярського запису, а не масовому припливу російського населення. Основну ж частину мешканців Нікополя склали запорожці, котрі поволі заводили сім'ї. Імперським урядовцям забракло можливості збільшити число мешканців за рахунок організованої міграції, що стало однією з причин позбавлення Нікополя статусу повітового центру в 1782 р.¹⁵⁷ і перетворення його на позаштатне містечко. Покровськ теж не відбувся як місто. До 1780 р. у ньому припинила діяльність провінційна адміністрація, його мешканці розійшлися по різних слободах, ієрей і священник переїхали до Нікополя¹⁵⁸.

Полкові старшини, котрі, як згадано вище, мали в Нікополі 9 помешкань, служили в Чорноморському козацькому війську, сформованому з колишніх запорожців. Найвідоміший з них був Мокій Семенович Гулик (Гуляк); він володів будинком, де жили його брат Мартин Гунка і товариші: Іван Червоний, Кирило Горкуша, Василь Сухий та 3 наймити («служителі») ¹⁵⁹. М. С. Гулик зробив кар'єру під час російсько-турецької війни 1787 – 1791 рр., став військо-

¹⁵³ Швайба Н. В. Запорозький зимівник у студіях Н. Д. Полонської-Василенко // *Козацька спадщина. Альманах Нікопольського регіонального відділення НДІ козацтва Інституту історії України НАН України* / ред. В. В. Грибовський. Вип. 1. Нікополь-Запоріжжя: РА «Тандем-У», 2004. С. 152.

¹⁵⁴ Зуєв В. Ф. Путешественные записки Василья Зуева от С. Петербурга до Херсона в 1781 и 1782 году / *подгот. текста, вступ. статья и комм. М. Э. Кавуна. Днепропетровск: Герда, 2011. С. 236, 162 – 163.*

¹⁵⁵ Анцишкін І. В. Документи Нікопольської Свято-Покровської церкви у зібранні Нікопольського державного краєзнавчого музею // *Козацька спадщина. Альманах Нікопольського регіонального відділення НДІ козацтва Інституту історії України НАН України* / ред. В. В. Грибовський. Вип. 1. Нікополь; Запоріжжя: РА «Тандем-У», 2004. С. 13 – 17.

¹⁵⁶ Анцишкін І. В. Документи Нікопольської Свято-Покровської церкви у зібранні Нікопольського державного краєзнавчого музею. *Реєстр параф'ян 1791 року* // *Козацька спадщина. Альманах Нікопольського регіонального відділення НДІ козацтва Інституту історії України НАН України* / ред. В. В. Грибовський. Вип. 2. Нікополь; Дніпропетровськ: Пороги, 2005. С. 9.

¹⁵⁷ Тимофєєнко В. П. *Города Северного Причерноморья...* С. 133.

¹⁵⁸ Макаревский Феодосий. *Материалы для историко-статистического описания...* С. 173.

¹⁵⁹ Анцишкін І. В. Документи Нікопольської Свято-Покровської церкви... С. 15.

вим осавулом і суддею. Свій будинок у Нікополі він часто навідував з Кубані під час «домових» відпусток і лишавсь у ньому по кілька місяців, викликаючи гнів начальства; тут він мав «неразделенное имяне» з К. Гаркушено, котрий згодом заповів йому частину свого майна¹⁶⁰. У 1789 р. армійський майор М. С. Гулик записував до Чорноморського козацького війська всіх, хто не хотів перетворитися на кріпака, і посвідчував, що «вони всі в Запорожжі служили і перебували в куренях»¹⁶¹.

Що прикметно, «передмістя Нікополя, яке лежить біля виходу річки Лапинка», зберігало назву Микитино до середини ХХ ст.¹⁶² Посвідченням запорозької традиції стала легенда про козака Микиту, котрий «оселився тут зі своєю сім'єю і робітниками в облаштованому курені, побудував тут дуби (човни з кілем і овальним дном, що піднімають від 1000 до 3000 пудів вантажу [...]) і на цих дубах відкрив переправу через Дніпро на протилежний берег». З цим легендарним Микитою пов'язували назву Микитино Рогу¹⁶³.

Чоловіче населення в краї ще довго перевищувало жіноче. Та з часом козаки заводили сім'ї, більшало селян, з'являлися військові поселенці, купці, дворяни. Серед господарських занять мешканців містечка на перший план вийшло рільництво і товарне виробництво зернових. Однак у структурі зайнятості населення довго зберігався поділ: «піддані на ріллі, старожили управляються в скотарстві»¹⁶⁴. Тобто землеробством, здебільшого, займалися селяни, переселені поміщиками, а нащадки козаків вирощували худобу, рибалили, чумакували. Розвиток чумацького промислу в краї визначався розташуванням Нікополя на перехресті великих доріг, що вели з Єлизаветграда (тепер м. Кропивницький), Катеринослава (тепер м. Дніпро) та Олександрівська (тепер м. Запоріжжя) до Криму. В Нікополі був і значний порт на Дніпрі; багато його мешканців, як і навколишніх сіл, залучилися до річкового і морського судноплавства. У 1834 р. започатковано Нікопольський цех вільних матросів, до якого набирали місцевих міщан, відпущених на волю

¹⁶⁰ Фролов Б. Мокий Семенович Гулик – «войсковой есаул и кавалер» // *Матеріали Всеукраїнської наукової конференції «Чортмлицька (Стара) Запорозька Січ в історико-культурній спадщині Нікопольського району»*. Нікополь; Запоріжжя; Херсон: РА «Тандем-У», 2002. С. 134 – 137.

¹⁶¹ Отдел рукописей Российской национальной библиотеки (СПб.). Ф. 609; Попов В. С. Д. 10. Л. 143.

¹⁶² Копылов Ф. Б. *Отчет о работе отдельного отряда Никопольской археологической экспедиции 1951 года*. Арк. 2.

¹⁶³ *Статистическое описание местечка Никополя, составленное [...] подполковником А. Чирковым...* С. 142.

¹⁶⁴ *Нариси з історії Нікопольського району...* С. 164 – 165.

кріпаків, казенних селян і різночинців¹⁶⁵ (мал. 4).

Упродовж усього XIX ст. Нікополь зберігав переважно сільський вигляд, складався з невеликого осередку міської забудови і слобід: Микитиної, Лапинки й Довгалівки; протяжність містечка досягала 10 верст. У 1860 р. у ньому нараховували 1115 будинків, з них 6 кам'яних, до 50 дерев'яних, гарно потинькованих, решта ж – звичайні українські білені турлучні хати під очеретом; усі будинки були одноповерховими, огороженими переважно тинами з хмизу. На той час кількість населення складала 7 329 осіб обох статей. З них: дворян – 83, православного духовенства – 42, єврейського духовенства – 8, купців – 716, міщан – 1256, цехових – 118, вільних матросів – 2992, державних селян – 1866, колоністів – 99, відставних нижніх чинів – 112; за релігійним складом: православних – 5290, католиків – 12, реформатів – 110, юдеїв – 1276, караїмів – 12. Нікопольські державні селяни, вільні матроси, міщани і деякі купці вважали себе за нащадків запорожців¹⁶⁶ (мал. 5).

Не оминули Нікополь соціальні струси, пов'язані з Кримською війною 1853–1856 рр. та загальною кризою кріпосницької системи в Російській імперії. У квітні 1856 р. до містечка попрямували тисячі селян-кріпаків, охоплених рухом, відомим як «похід у Таврію за волею»; цей рух почався у Верхньодніпровському повіті, згодом поширився на Катеринославський і ближчі до Нікополя села. Шукачі волі сходилися до цього містечка, щоб переправитися на лівий берег і далі йти в Крим, де, як про те був хибний роз-

Мал. 4. Печатка Нікопольського цеху вільних матросів на документі 1858 р.

Мал. 5. Базарна площа (Фото 1926 р.)

¹⁶⁵ Полное собрание законов Российской империи. Собрание 2-е. Т. 9. Отд. 1. СПб.: тип. 2-го отд. Собств. ЕИВ канцелярии, 1835. С. 83 – 85.

¹⁶⁶ Статистическое описание местечка Николая, составленное [...] подполковником А. Чирковым... С. 147 – 148.

голос, кожен поселенець мав отримати від царя свободу. Для протидії цьому рухові імперський уряд застосував резервну піхотну та кавалерійську дивізію, драгунський полк та інші війська; у сутичках загинуло 5 і поранено 50 осіб¹⁶⁷.

Скасування кріпосного права в 1861 р. призвело до зміни системи управління та соціальної структури Нікополя. У 1864 р. у містечку мешкало 27 спадкових і 65 особистих дворян. Селянська реформа розладнала дрібні та середні дворянські господарства, тож їхні власники мусли продавати або здавати свої землі в оренду великим землевласникам і заможним селянам. Найбільш діяльні з дворян за нових умов знаходили собі місце в громадській діяльності, включалися в роботу земств та інших органів самоуправління й опікування суспільними справами. Один із найбільших землевласників нікопольського краю Г. В. Нечаєв був маршалком дворян Катеринославської губернії в 1857–1859 рр., згодом очолив Катеринославський губернський комітет з покращення та облаштування побуту поміщицьких селян; він же виступав проти селянської реформи¹⁶⁸. Через те, що Нікополь мав статус містечка, не міста, в ньому не відкрили міської думи, а лише запровадили «спрощене міське управління», що його очолив староста дворянин О. І. Підгурський¹⁶⁹.

У другій половині ХІХ ст. склалися умови для зміни традиційного ритму життя містечка. Розширення ринків збуту сільськогосподарської продукції сприяло встановленню регулярного пароплавства по Дніпру. Перший пароплав «Лува» прибув до Нікополя з Миколаєва в жовтні 1847 р. У 1858 р. створено Російське товариство пароплавства і торгівлі, що запровадило регулярні рейси між Одесою, Нікополем і Олександрівськом. Відтепер нікопольські вільні матроси могли не проходити навчання на Чорноморському флоті, а через п'ять років плавання на судах цього товариства отримували патент¹⁷⁰. Поруч з наймом на пароплави, нікопольські матроси продовжували займатися самостійним перевезенням вантажів. За станом на 1860 р. вони мали 8 морехідних човнів, якими возили до 200 тис. пудів, переважно збіжжя, до Одеси, і 76 традиційних дубів, що доправляли до Херсона 600 пудів за одну

¹⁶⁷ Грибовський В., Кікоть М. Біля моря Каховського. Дніпропетровськ: Промінь, 1973. С. 5.

¹⁶⁸ Кочергін І. О. Соціальна трансформація Катеринославського дворянства (друга половина ХІХ ст. – початок ХХ ст.). Дніпропетровськ: «Герда», 2015. С. 99, 220, 279, 433.

¹⁶⁹ Там само. С. 366.

¹⁷⁰ Богуш П. М. Исторические повествования. Никопольские вольные матросы. Никопольчане-потемкинцы. Никополь: Південна зоря, 2002. С. 33.

Мал. 6. Рятувальна станція і Нікопольський Свято-Покровський собор (фото поч. XX ст.)

навігацію¹⁷¹. З Нікополя йшли великі вантажі зерна, сала, гурти худоби, що прямували до чорноморських і балтійських портів¹⁷² (мал. 6).

Ріст товарності сільського господарства сприяв появі промислових об'єктів, орієнтованих на механізацію аграрного виробництва. Перше промислове підприємство в Нікополі започаткували в 1885 р. брати Франц і Йоганн Каршевські, піддані Австро-Угорської імперії. Вони придбали вільну ділянку на північній околиці містечка і створили ковальсько-слюсарню майстерню для ремонту сільгоспмашин. Згодом відкрито механічне відділення з виготовлення кінних молотарок, віялок, жаток, сіялок і плугів, з'явився ливарний цех з локомотивом (пересувний паровий двигун) потужністю 25 кінських сил. У 1913 р. Каршевські встановили на заводі металорізальні верстати¹⁷³. Чавуноливарний і механічний завод Віктора Худяко-

¹⁷¹ Статистическое описание местечка Никополя, составленное [...] подполковником А. Чирковым... С. 148.

¹⁷² Берендсєв О. А., Богуш П. М., Мілявський М. С., Корнієнко О. С. та ін. Роки і події (на відзнаку 50-річчя Великого Жовтня) // Нікопольська правда. Орган Нікопольських міського та районного комітетів КП України, міської та районної Рад депутатів трудящих Дніпропетровської області. 1967. 23 травня. С. 3.

¹⁷³ Акимов А. С. Нікополь: Путеводитель. Днепропетровск: Промінь, 1988. С. 25 – 26, 34.

ва, вихідця з Тули, з'явився 1895 р. на Лапинці; на ньому виробляли дрібне обладнання для гірничодобувної промисловості, сільгосптехніку та реманент. Наприкінці ХІХ ст. вступив у дію механічний завод землеробських машин Харламова. На початку ХХ ст. зростали цегельно-черепичні підприємства братів Королькових, Трусова, Єрпулова, втім тут ще працювали

Мал. 7. Завод Каршевських (Фото поч. ХХ ст.)

з використанням ручних пресів та кінних підвод. Місцеві підприємства та кустарі виготовляли косарки, сівалки, букери, соломорізки, брички, селянські ходи, гарби, ремонтували локомотиви та двигуни, трансмісії, робили чавунні та мідні відливки. Для стимулювання попиту, кволого через низькі ціни на сільгосппродукцію, брати Каршевські запровадили кредит¹⁷⁴. Після 1910 р. збільшилося виробництво будівельних матеріалів, що посвідчувало зростання будівництва і покращення добробуту мешканців містечка. Завод Королькова тоді виготовляв 2 млн. штук цегли і майже 400 тис. штук черепиці на рік¹⁷⁵. Помітним об'єктом був і борошномельний млин пані Шор¹⁷⁶ (мал. 7 і 8).

Відкриття марганцевих рудників поблизу Нікополя (Городищанський, Південно-Дніпровського металургійного товариства, Червоногригорівський, акціонерного товариства «Піролюзит», Покровський, Нікополь-Маріупольського гірничо-металургійного товариства, Новомиколаївський, акціонерно-

Мал. 8. Мартенівський цех заводу Худякова (Поштова листівка поч. ХХ ст.)

¹⁷⁴ Берендсєв О. А., Богуш П. М., Мілявський М. С., Корнієнко О. С. та ін. Роки і події (на відзнаку 50-річчя Великого Жовтня) // Нікопольська правда. 1967. 21 березня. С. 2.

¹⁷⁵ Берендсєв О. А., Богуш П. М., Мілявський М. С., Корнієнко О. С. та ін. Роки і події (на відзнаку 50-річчя Великого Жовтня) // Нікопольська правда. 1967. 17 травня. С. 3.

¹⁷⁶ Копп П. Из воспоминаний Бойцового Петуха // Время и мы. Международный демократический журнал литературы и общественных проблем. Нью-Йорк; Перусалим; Париж: Время и мы, 1988. С. 34.

го товариства «Уніон»¹⁷⁷ суттєво змінило економічне життя краю. Однак нерівномірний розвиток марганцеворудної промисловості спонукав нікопольські промислові підприємства орієнтуватися на сільське господарство та інфраструктурні потреби. Марганцеву руду добували шахтним способом, розробляли найкращі горизонти з переважним застосуванням ручної праці й тяглової сили. У 1913 р. у шахтах біля Нікополя налічували всього 8 парових машин, більшість рудників мала кінні підйоми. Руду перевозили в кошиках на возах на кінній чи волівій тязі. Видобуток марганцю Нікопольського родовища хоч і складав 1/5 частину марганцеворудної промисловості Російській імперії, однак не був стабільним через експортну спрямованість (до 98 %) і потерпав від промислових криз. Обсяги видобутку коливалися від 16,4 млн пудів марганцю в 1907 р. до 4 млн пудів у 1909 р.¹⁷⁸ Це зумовлювало нестабільність місцевого ринку праці та перешкоджало технологічним новаціям.

Надлишок дешевих робочих рук місцевих мешканців дав змогу збільшувати видобуток марганцевої руди без значних інвестицій та скорочувати його без жодних соціальних зобов'язань. Акціонерні товариства із західноєвропейським та російським капіталом, що фінансували добування руди, не створювали заводів з її переробки в Нікополі. Брянське акціонерне товариство відправляло марганець, добутий у рудниках біля р. Солоня, до власного заводу в м. Катеринослав (Брянський завод, у радянські часи – ім. Петровського). У 1896 р. великий князь Михайло Миколайович передав марганцеві копальні, розташовані на його землях (біля сучасного м. Покров), в управління Нікополь-Маріупольському гірничо-металургійному товариству під

Мал. 9. Акція Нікополь-Маріупольського гірничого та металургійного товариства

¹⁷⁷ Берендсєв О. А., Богуш П. М., Мілявський М. С., Корнієнко О. С. та ін. Роки і події (на відзнаку 50-річчя Великого Жовтня) // Нікопольська правда. 1967. 17 травня. С. 3.

¹⁷⁸ Там само.

наглядом Петербурзького міжнародного банку¹⁷⁹. Це товариство спорудило металургійний і трубний заводи в м. Маріуполь, куди доправляли нікопольський марганець. Головний зиск від нього отримували не мешканці Нікопольщини, а великий князь Михайло Романов, Петербурзький міжнародний банк, прусський банкір Адольф Ротштейн та американський мільярдер Ендрю Карнегі¹⁸⁰ (мал. 9).

Мал 10. Нікопольський залізничний вокзал (фото 1914 р.)

У 1913 р. бюджет Нікополя був надто куций, як для великого річкового порту, найближчого до марганцевих рудників: прибутки становили 78 331 руб., видатки – 78 331 руб., заборгованість – 110 460 руб.¹⁸¹ Доходи ж великого князя зросли з 18 200 руб. у 1887 р. до 74 715 руб. у 1906 р.¹⁸², тобто майже дорівнювали всьому бюджету містечка (мал. 10).

Закінчення будівництва залізниці Кривий Ріг – Нікополь – Олександрівськ у 1904 р. (ділянка 2-ї Катерининської залізниці) надало сільському укладові життя позаштатного містечка певні міські ознаки. У Нікополі з'явилася залізнична станція та паровозне депо, в 1910 р. запрацювала телефонна лінія. Разюче змінилася структура зайнятості населення, зросла його мобільність, формувався промисловий пролетаріат. За станом на 1914 р., на заводі Каршевських працювало 120 чол., на цегло-черепичному заводі Королькова – 90, в артілі Дринова – до 100, Худякова – 35. Важкі умови праці, низькі розцінки і високі норми виробітку, високий травматизм на вироб-

¹⁷⁹ Соловьев Ю. Б. *Петербургский международный банк и французский финансовый капитал в годы первого промышленного подъема в России (Образование и деятельность «Генерального общества для развития промышленности в России») // Очерки по истории экономики и классовых отношений в России конца XIX – начала XX вв.: сб. ст. М.; Л.: Наука, 1964. С. 386.*

¹⁸⁰ McKay John P. *Pioneers for Profit: Foreign Entrepreneurship and Russian Industrialization. 1885 – 1913. Chicago; London: The University of Chicago Press, 1970. P. 183.*

¹⁸¹ Берендсев О. А., Бозуш П. М., Мілявський М. С., Корнієнко О. С. *та ін. Роки і події (на відзнаку 50-річчя Великого Жовтня) // Нікопольська правда. 1967. 17 травня. С. 3.*

¹⁸² *Российский государственный исторический архив. Ф. 549: Управление делами вел. кн. Николая Михайловича. Оп. 1. Д. 619.*

ництві, тривалість робочого дня до 14 годин на добу, змови між роботодавцями і робітничі страйки у відповідь¹⁸³ призводили до соціальних заворушень.

Нікопольською торгівлею заправляла група купців, найбільшим серед яких був купець 1-ї гільдії Степан Гусев. Він торгував текстилем і мав річний товарообіг більше 500 тис. руб. З ним конкурував купець Зільберман, котрий зайшов на місцевий ринок, широко рекламуючи свої товари і надаючи їх у кредит на заманливих умовах. Гусев стимулював винахідливість своїх прикажчиків щедрою винагородою і переміг конкурента. Помітними торговцями у Нікополі були також Тимофеев, котрий збував залізні та бакалійні товари, Железнов – продукти харчування, Єрлашов – сільськогосподарські машини¹⁸⁴. Значну торгівлю сіллю провадив купець Хануков¹⁸⁵. До 1917 р. у Нікополі діяли три комерційні банки, два банки сільськогосподарського кредиту, два товариства дрібного кредиту, що провадили операції з хлібопродуктами, сировиною і продуктами переробки фруктів. У Дніпрі щорічно ловили 25 тис. пудів різноманітної риби; в плавнях нікопольці обробляли величезні площі вирощуючи городину¹⁸⁶ (мал. 11).

У 1913 р. у Нікополі мешкало 26 076 осіб; площа містечка складала 1 526 десятин; одноповерхових будинків налічували 2 692, переважно турлучних. Водогону і каналізації не було, воду доставляли на волових чи кінних бричках. Діяли дві лікарні на 41 місце з штатом: 6 лікарів, 13 фельдшерів

Мал. 11. Хлібна пристань і пивоварня Штекеля (Фото 1914 р.)

¹⁸³ Берендсєв О. А., Богуш П. М., Мілявський М. С., Корнієнко О. С. та ін. Роки і події (на відзнаку 50-річчя Великого Жовтня) // Нікопольська правда. 1967, 17 травня. С. 3.

¹⁸⁴ Берендсєв О. А., Богуш П. М., Мілявський М. С., Корнієнко О. С. та ін. Роки і події (на відзнаку 50-річчя Великого Жовтня) // Нікопольська правда. Орган Нікопольських міського та районного комітетів КП України, міської та районної Рад депутатів трудящих Дніпропетровської області. 1967, 23 травня. С. 3.

¹⁸⁵ Копт П. Из воспоминаний Бойцового Петуха // Время и мы. Международный демократический журнал литературы и общественных проблем. Нью-Йорк; Иерусалим; Париж: Время и мы, 1988. С. 8.

¹⁸⁶ Бабич П., Богуш П., Науменко Т., Корнієнко О. Міцніє економіка. Шоста річниця Жовтня на Нікопольщині. 1923 р. // Нікопольська правда. 1966, 21 грудня. С. 2.

та акушерів¹⁸⁷. Прикметою містечка був великий критий ринок «Шопа», побудований як тринефна базиліка. Торгівля тут починали на світанку жінки, котрі з Лапинки та Довгалівки несли свіжу сметану в макітрах¹⁸⁸. Містечко все ще жило за сільським ритмом, за винятком Катеринославської та дотичних до неї вулиць, мощених бруківкою; тут були будинки найбагатших купців, банки, критий ринок, магазини і друкарня, Спасо-Преображенський собор, пошта та ін. Більшість же вулиць Нікополя була «погано забудована, захаращена, їх покривала висока колюча трава. По місту блукали домашні тварини, переважно свині. Під час дощів вулиці та Ярмарочна площа ставали непрохідними [...]». Крамниці і крамнички, притулені одна до одної, були повернуті на вулицю не лицем своїм, а тилом, показуючи діряві дахи, напівзруйновані глухі стіни»¹⁸⁹ (мал. 12 і 13).

Перша лікарня у містечку з'явилася тільки у 1890 р. Функціонувало три навчальні заклади: сільське училище для 77 хлопців, матроське училище (42 учні), приватна семикласна жіноча гімназія мадам М. О. Стіфель (31 вихованка). Релігійні відправи служили в п'яти православних церквах, одній синагозі, кількох протестантських молитовних будинках. Організованому дозвіллію служила бібліотека і клуб товариства прикажчиків. Стихійне дозвіллія буюало в 72 шинках, де відпускали хмільне

Мал. 12. Вулиця Катеринославська (площа Б. Хмельницького в старій частині міста). (Поштова листівка поч. XX ст.)

Мал. 13. Вулиця Катеринославська. Вигляд на Свято-Покровський собор (фото поч. XX ст.)

¹⁸⁷ Берендсєв О. А., Богуш П. М., Мілявський М. С., Корнієнко О. С. та ін. Роки і події (на відзнаку 50-річчя Великого Жовтня) // Нікопольська правда. Орган Нікопольських міського та районного комітетів КП України, міської та районної Рад депутатів трудящих Дніпропетровської області. 1967, 23 травня. С. 3.

¹⁸⁸ Копт П. Из воспоминаний Бойцового Петуха. С. 20, 24.

¹⁸⁹ Берендсєв О. А., Богуш П. М., Мілявський М. С., Корнієнко О. С. та ін. Роки і події (на відзнаку 50-річчя Великого Жовтня) // Нікопольська правда. 1966, 21 березня. С. 2.

«на винос і розпивочно»¹⁹⁰. Нікопольську громадську бібліотеку відкрили в 1906 р. У ній налічували 524 відвідувача, з них: 8 лікарів, 11 фармацевтів, 51 прикажчик, 33 ремісники і робітники, решта – учні, священнослужителі, чиновники¹⁹¹ (мал. 14).

Мал. 14. Будинок колишньої друкарні та книгарні В. І. Вайнштейна (фото 1960-х рр.)

Уродженець Нікополя Павло Копп у мемуарах не шкодував в'їдливих кпин: «обмежений і пороженький нікопольський світок», «Нікітляндія». Згадки про своє дореволюційне дитинство він почав з опису величезної популяції щурів, які «вели свій родовід з Севастопольської кампанії 1855 року [...]. Їхні войовничі орди [...] заповнили містечко і захопили в ньому всі ключові позиції на базарі, в магазинах і складах, хлібних коморах, бані, лікарні, житлових будинках, на сіновалах, у конюшнях і корівниках», та найбільше – в соляних коморах купця Ханукова. Фельдшера нікопольської земської лікарні Якова Штамбурга зобразив як кращого нікопольського мисливця і картяра, котрий легковажив своїм фахом, однак це не заважало місцевим мешканцям вірити у чудодійність його лікування та поважати його. Цій людині «старого світу» мемуарист протиставив «радикальну молодь», яка «зросла на дріжджах Герцена, Чернишевського і Маркса, які не налаштовували людей на поблажливість і м'якість», як-от місцевого інтелектуала-радикала Лазаря Литинського¹⁹².

І все ж, культурне життя Нікополя не було ізольованим від провідних течій культури того часу. Романтичне захоплення запорозьким козацтвом діячів українського національного відродження пробуджували твори Олексі Стороженка, котрий 1827 р. відвідав Нікополь, Капулівку й Покровське й написав «Споминки про Микиту Леонтійовича Коржа»¹⁹³. У вересні 1843 р., за припущенням нікопольського краєзнавця П. М. Богуша, край козацьких Січей відвідав Тарас Шевченко¹⁹⁴. У 1856 р. сюди приїздив письменник О. С. Афанасьєв-Чужбинський. Видатний дослідник козацтва Дмитро Явор-

¹⁹⁰ Там само. С. 2.

¹⁹¹ Отчет Никопольской общественной библиотеки, с 17 декабря 1906 по 31 декабря 1907 гг. Никополь, 1908. С. 19.

¹⁹² Копп П. Из воспоминаний Бойцового Петуха. С. 8, 27 – 35, 58 – 60.

¹⁹³ Стороженко О. Марко Проклятий: Повість. Оповідання / упоряд., передм. та приміт. П. Хропка. К.: Дніпро, 1989. С. 203 – 267.

¹⁹⁴ Богуш П. Тарас Шевченко на Нікопольщині. Рік 1843. Дніпропетровськ: Пороги, 1993. 68 с.

ницький був частим гостем у Нікополі¹⁹⁵. Його авторитетна порада закликала до відвідин козацьких старожитностей краю іменитих вчених та митців. У 1880 р. до Нікополя приїздили І. Ю. Рєпін та В. О. Серов¹⁹⁶. Їхній вихованець М. І. Струнников у 1910 р. їхав до Нікополя, аби взяти участь у тамтешній «спеціальній школі живопису»¹⁹⁷, вочевидь, пленері. Помітними культурними подіями стали приїзди С. С. Прокоф'єва і його фортепіанні виступи в будинку нікопольського ветеринара В. М. Моральова¹⁹⁸. Велике значення для українського національного відродження початку ХХ ст. мали вивчення та популяризація історії запорозького козацтва Д. І. Яворницьким та Я. П. Новицьким. Ще в лютому 1887 р. Яків Новицький писав своєму побратимові: «Діди менше вже знають тепер, ніж ми з тобою [...]. Про острови, балки нижче до Нікополя діди й зовсім не знають»¹⁹⁹. Отож, Стороженко, Яворницький та Новицький запровадили інтелектуальну моду на паломництво до краю козацьких Січей і розпитування місцевих старожилів про запорозьку минувшину.

Попри величезне значення історичної спадщини Нікопольщини для національного відродження, українські політичні сили на початку ХХ ст. не мали стійкого впливу на мешканців краю. Більш впливовими виявилися російські соціалістичні партії. Перший осередок РСДРП з'явився у Нікополі одночасно з відкриттям залізничного депо в 1903 р. Він складався з 40 членів і входив до складу Олександрівської повітової організації РСДРП. Його члени розповсюджували заборонену літературу, отримувану в м. Олександрівськ (тепер м. Запоріжжя), намірялися створити власну підпільну друкарню. Однак арешт керівників осередку в червні 1904 р. перешкодив цьому²⁰⁰. Про поновлення його діяльності в серпні 1905 р. заявила листівка Нікопольської організації РСДРП; складена від імені «70 робітників і селян», вона містила гасла: збройне повалення самодержавства, встановлення демократичної республіки з соціалістичним ладом²⁰¹.

¹⁹⁵ Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. Вип. 1. Листи вчених до Д. І. Яворницького / укладання: С. В. Абросимова та ін. Дніпропетровськ: Гамалія, 1997. С. 15, 121, 372, 395, 470.

¹⁹⁶ Богуш П. Ілля Рєпін на Нікопольщині. Дніпропетровськ: Пороги. 1993. 40 с.

¹⁹⁷ Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. Вип. 3. Листи музейних діячів до Д. І. Яворницького / укладання: С. В. Абросимова та ін. Дніпропетровськ: АРТ-ПРЕС, 2005. С. 579.

¹⁹⁸ Богуш П. Три поїздки Сергея Прокоф'єва в Нікополь. Дніпропетровськ: Пороги, 1993. 90 с.

¹⁹⁹ Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. Вип. 1. С. 388.

²⁰⁰ Берендсєв О. А., Богуш П. М., Мілявський М. С., Корнієнко О. С. та ін. Роки і події (на відзнаку 50-річчя Великого Жовтня) // Нікопольська правда. 1966. 21 березня. С. 2.

²⁰¹ Катеринославщина в революції 1905 – 1907 гг. Документи и материалы / сост. Б. Я. Брикєр и др. Дніпропетровськ: «Промінь», 1975. С. 153.

8 грудня 1905 р. соціалісти Катеринославщини спільно з депутатами від робітників та поштово-телеграфних службовців створили комітет для організації страйку на Катерининській залізниці²⁰². Наступного дня страйком станції Нікополь оголосив політичний страйк, зупинив рух поїздів між станціями Кічкас і Долгінцеве, встановив контроль над залізничною станцією і телеграфом. Нікопольські страйкарі роз'їжджали на захоплених поїздах по залізниці, проводили мітинги, закликали місцевих селян та робітників до участі у всеросійському політичному страйку, відмовлятися від сплати податків, брати максимальні позики задля фінансового розладу держави тощо. Агітація вплинула на довкружні села: 11 грудня в Покровському більше двох тис. селян з вилами, косами й сокирами захопили економію Михайла Романова, підпалили кошару з породистими вівцями; в Капулівці та Олексіївці розбирали поміщицьку худобу. Під час сутички з козаками кілька людей загинуло, багато отримало поранення, 78 заарештовано²⁰³. Нікопольський страйком утворив озброєну «дружину» буцім для «самооборони від хуліганів та чорносотенців»; її патрулі контролювали станцію Нікополь та найближче селище. 27 грудня ротмістр Нельговський з 20 жандармами відновив контроль над станцією, подолавши збройний опір страйкарів. У перестрілці з жандармами брала участь «маса довгалівських селян під орудою залізничних службовців»²⁰⁴. Нікопольська «дружина» була помічена й під час боїв у м. Олександрівськ 14 грудня 1905 р.²⁰⁵ У квітні 1907 р. «18 організованих робітників» з Нікополя відрядили свого делегата на 9-ту конференцію катеринославської окружної організації РСДРП, однак жандармерія незабаром припинила її діяльність. Виявлені документи посвідчили вплив більшовиків у краї: «В Нікополі є один завод, на якому є свідомі робітники (ймовірно, завод Каршевських. – В. Г.), є один рудник, але впливу на нього нема, головна робота була б серед селян. Є профспілка прикажчиків і робітників по металу – 1-й 100 чол., другий – більше 100, зв'язки з ними є»²⁰⁶.

Селище Довгалівка, яке фігурувало в тих подіях, славалося тим, що в ньому жило найбільше представників колишнього цеху вільних матросів. У Нікополі на той час було чимало моряків, які повернулися по закінченні строкової служби і поширювали революційні настрої та ідеї. У повстанні на

²⁰² *Летопись революции. Журнал Комиссии по изучению истории Октябрьской революции и Коммунистической партии (большевиков) Украины. № 2. Харьков: Гос. изд-во Украины, 1923. С. 67.*

²⁰³ *Державний архів Дніпропетровської області. Ф. Р-4540. Оп. 1. Спр. 36. Арк. 2.*

²⁰⁴ *Екатеринославщина в революции 1905 – 1907 гг. С. 249 – 251, 271.*

²⁰⁵ *Берендсв О. А., Богуш П. М., Мілявський М. С., Корнієнко О. С. та ін. Роки і події (на відзнаку 50-річчя Великого Жовтня) // Нікопольська правда. 1967, 17 травня. С. 3.*

²⁰⁶ *Летопись революции... № 2. С. 86 – 87.*

Мал. 15. Учасники повстання на броненосці «Потьомкін» Я. Д. Перепадя і М. Д. Данилов зі школярами середньої школи № 16 (фото 1950-х рр.)

броненосці «Потьомкін» брали участь нікопольці: Яків Перепадя, Максим Данилов, Степан Камишний, Василь Грінченко, Тимофій Кролевець, Варфоломій Усачов, котрі після повалення монархії Романових повернулися до рідного краю. Я. Д. Перепадя добирався найдовшими стежками. Після задачі броненосця Румунії, він перебрався до Франції, потім – Англії, звідти – в Канаду, 1919 р. опинився у Владивостоці, де приєднався до червоних партизанів, і лише в 1920-х роках приїхав до Нікополя. Т. А. Кролевець, який був з ним у Канаді, повернувся до рідного міста в 1927 р., працював на катері під час будівництва Дніпрогесу, помер від сталінських тортур у 1938 р.²⁰⁷ (мал. 15).

Нікопольські соціалісти поновили діяльність у 1911 р. У дніпровських плавнях, на Орловому острові, біля Лапинки та, знову ж, на станції Нікополь вони проводили маївки та сходки робітників, закликали до встановлення 8-годинного робочого дня, конфіскації поміщицьких земель тощо. У 1912 р. – збурювали в місті хвилювання з приводу Ленського розстрілу, поширювали заборонену літературу, прокламації катеринославської органі-

²⁰⁷ Бозуш П. М. Исторические повествования. Никопольские вольные матросы. Никопольчане-потемкинцы. С. 17, 46–60.

зації РСДРП. У плавнях ховали зброю в просмолених дьогтем скринях, клали їх до спеціальних ям або в дупла верб. Для майвок використовували такі нагоди як кріплення берегів річки Рябок у плавнях²⁰⁸. У 1914 р. – збурювали страйк на заводі Каршевських, створили робітничий комітет у складі з П. Н. Малим (слюсар заводу Худякова), Я. Матвєєвим, В. Т. Сомченком, Юрковим, М. В. Лазарєвим (робітники заводу Каршевських), Ф. Ф. Заболонським (робітник заводу Худякова). Комітет проводив щосуботні наради щодо вимог підвищення зарплатні, 8-годинного робочого дня, добробуту робітників. Каршевські повелися завбачливо: створили «примиренську контору», ввели до її складу свого представника та схильних до діалогу двох робітників. На засіданнях «контори» обговорювали питання про зниження норм виробітку, підвищення зарплатні робітникам, які працюють на відрядній оплаті, допомоги бідуючим сім'ям, будівництва житла, переселення робітників із землянок у бараки, поліпшення медобслуговування²⁰⁹.

Перша світова війна порушила плин життя містечка. Промислові підприємства переорієнтували на військові потреби. Завод Каршевських виробляв тепер снаряди для бомбометів, обозні брочки і двоколки. Його власників, як австро-угорських підданих, влада підозрювала в саботажі²¹⁰, змусила продати підприємство та виїхати з Російської імперії. Агонізуюча монархія Романових збурила шовіністичну хвилю, що болісно вдарила по німецьких колоністах краю, змушуючи їх виїжджати за кордон. У 1917 р. число мешканців Нікополя скоротилося до 18 тис., тоді як у 1913 р. їх налічували більше 26 тис.²¹¹, тобто майже на третину. Більшало вдів та сиріт. Заповіт мешканця Новопавлівки Омеляна Козлова, мобілізованого 1915 р., засвідчив сиріт загиблих сусідів: Мефодія Яроменка, Івана Черниша і Василя Рябова²¹² – надто багато, як для пересічного сільського обійстя.

Невдоволенням війною, протестами щодо мобілізації та примусової здачі хліба не забарилися скористатися російські соціалістичні партії. Їхні пред-

²⁰⁸ Берендсєв О. А., Богуш П. М., Мілявський М. С., Корнієнко О. С. та ін. Роки і події (на відзнаку 50-річчя Великого Жовтня) // Нікопольська правда. 1967, 2 червня. С. 2.

²⁰⁹ Там само.

²¹⁰ Акимов А. С. Нікополь... С. 36.

²¹¹ Берендсєв О. А., Богуш П. М., Мілявський М. С., Корнієнко О. С. та ін. Роки і події (на відзнаку 50-річчя Великого Жовтня) // Нікопольська правда. Орган Нікопольських міського та районного комітетів КП України, міської та районної Рад депутатів трудящих Дніпропетровської області. 1967, 17 травня. С. 3.

²¹² Грибовський В. В. Три документи з приватного зібрання про історію Нікопольщини другої половини ХІХ – початку ХХ ст. // Історія і культура Придніпров'я: Невідомі та маловідомі сторінки: наук. щорічник. К.: Видавець Олег Філюк, 2017. Вип. 13. С. 23.

ставники ініціювали створення робітничих комітетів, закликали до страйків на заводах і погромів поміщицьких садиб. У відповідь роботодавці посилювали штрафи й залучали жандармів до підтримання порядку. За соціалістичну агітацію заарештували та засудили до заслання слюсаря депо станції Нікополь Миколу Куксіна²¹³. Технік-будівельник залізничної станції Василь Антипов продовжив агітацію серед робітників (на той час налічували близько 500 робітників станції), проводив маївки, організував розповсюдження листівок і забороненої літератури, збори грошей для підтримки страйкарів у м. Миколаїв тощо²¹⁴. У лютому 1917 р. похорони загиблого вантажника переросли у велику демонстрацію; солдати та поліція оточили демонстрантів, але утрималися від розгону. Після повалення монархії Романових за вплив на мешканців Нікополя жваво конкурували есери, меншовики, більшовики, українські національні партії та групи, а також анархо-комуністи. Вони ввели своїх представників до Нікопольської ради робітничих депутатів (загальне число – 32), створеної 8 (21) березня 1917 р.²¹⁵ До її складу ввійшов голова більшовицької групи М. Н. Куксін²¹⁶, котрий шойно повернувся із заслання, П. Т. Гирій, засуджений за агітацію проти війни, Л. І. Калнищ, колишній моряк Чорноморського флоту, учасник революції 1905 – 1907 рр., каторжанин, втікач і нелегал²¹⁷.

Більшало й число прихильників українських сил. У Нікополі, як і скрізь по Наддніпрянщині, поруч із місцевими органами Тимчасового уряду та радами робітничих депутатів з'явилися представництва Української Центральної Ради. Більшість мешканців Нікопольщини під час виборів до Установчих зборів віддала перевагу Українській партії соціалістів-революціонерів та Селянській спілці, за винятком російськомовних сіл Борисівка і Дмитрівка, де голосували за більшовиків²¹⁸. 7 жовтня селянський з'їзд Катеринославського

²¹³ Берендсєв О. А., Богуш П. М., Мілявський М. С., Корнієнко О. С. та ін. Роки і події (на відзнаку 50-річчя Великого Жовтня) // Нікопольська правда. Орган Нікопольських міського та районного комітетів КП України, міської та районної Рад депутатів трудящих Дніпропетровської області. 1967, 2 червня. С. 2.

²¹⁴ Берендсєв О. А., Богуш П. М., Мілявський М. С., Корнієнко О. С. та ін. Роки і події (на відзнаку 50-річчя Великого Жовтня) // Нікопольська правда. Орган Нікопольських міського та районного комітетів КП України, міської та районної Рад депутатів трудящих Дніпропетровської області. 1967, 7 червня. С. 2.

²¹⁵ Нариси з історії Нікопольського району... С. 267.

²¹⁶ Нікополь за роки радянської влади / ред. Г. Ф. Галайда та ін. Нікополь: Нікопольська міська друкарня, 1958. С. 12.

²¹⁷ Берендсєв О. А., Богуш П. М., Мілявський М. С., Корнієнко О. С. та ін. Роки і події (на відзнаку 50-річчя Великого Жовтня) // Нікопольська правда. 1967, 13 червня. С. 2.

²¹⁸ Нариси з історії Нікопольського району... С. 268.

повіту вимагав від Катеринославської земської управи, «щоб навчання дітей в українських селах Катеринославського повіту в усіх школах велося українською мовою»²¹⁹. Цей документ заклав початок українізації в нікопольському краї. У Нікополі більшовики мали нестійкий вплив на залізничників, гірників деяких марганцевих копалень, робітників-металістів і працівників річкового порту²²⁰. Економічне виснаження затяжною війною призвело до безробіття, закриття підприємств, продовольчої скрути. 1 травня в Нікополі пройшла велика демонстрація під гаслами припинення війни, передачі фабрик робітникам і землі селянам.

Звістки про Жовтневий переворот у Петрограді та III Універсал Центральної Ради дійшли до Нікополя 27 жовтня (8 листопада) 1917 р. Українська Народна Республіка не змогла протистояти нахабному натискові більшовиків, котрі збільшували свій вплив у Катеринославській губернії. 10 листопада (тут і далі датування за новим стилем) був створений революційний комітет (ревком) на чолі з В. Г. Антиповим, М. Н. Куксиним (керував революційним трибуналом²²¹) і Я. А. Терещенком²²². Місцевий гарнізон після припинення діяльності Тимчасового уряду в події не втручався. Нікопольський ревком сформував два червоногвардійські загони. 14 листопада В. Г. Антипов очолив роззброєння трьох ешелонів з донськими козаками, котрим уряд УНР дозволив залишити румунський фронт і повернутися на Дон. Здобувши в такий спосіб великий арсенал стрілецької зброї, нікопольські більшовики спромоглися збільшити червоногвардійські загони; їхня чисельна перевага змусила вояків 4-ї гайдамацької сотні 2-го Запорозького куреня УНР, дислокованої в Нікополі, 1 січня 1918 р. скласти свою зброю²²³.

Місцеві українські сили були дезорієнтовані поваленням більшовиками Генерального Секретаріату Центральної Ради в м. Катеринослав наприкінці 1917 р.²²⁴ Червоногвардійський загін Гладкого просувався по залізничній гілці Кривий Ріг – Нікополь і спонукав до виходу з місцевих рад представни-

²¹⁹ *Октябрь в Екатеринославе (сборник документов и материалов) / под ред. С. П. Хвостенко. Днепропетровск: Облиздат, 1957. С. 165.*

²²⁰ Берендсєв О. А., Богуш П. М., Мілявський М. С., Корнієнко О. С. та ін. *Роки і події (на відзнаку 50-річчя Великого Жовтня) // Нікопольська правда. 1967, 13 червня. С. 2.*

²²¹ Хуторний В., Науменко Т. *Естафета поколінь // Нікопольська правда. 1967, 27 лютого. С. 2.*

²²² Берендсєв О. А., Богуш П. М., Мілявський М. С., Корнієнко О. С. та ін. *Роки і події (на відзнаку 50-річчя Великого Жовтня) // Нікопольська правда. 1967, 13 червня. С. 2.*

²²³ Грибовський В., Кікоть М. *Біля моря Каховського. С. 10 – 13.*

²²⁴ *Октябрь в Екатеринославе (сборник документов и материалов). С. 280 – 285.*

ків небільшовицьких партій²²⁵. Доти управлінські та представницькі органи в Катеринославській губернії контролювали есери, меншовики та бундівці, які не визнали Жовтневого перевороту й підтримували Центральну Раду²²⁶. 7 січня 1918 р. у школі купчині Бабушкіної (пізніше – школа № 3) більшовики скликали I з'їзд рад Нікополя, на якому обрали на посаду голови виконкому В. Г. Антипова та його заступником – Н. Д. Кириченка²²⁷. Боротьбу з «контрреволюцією» більшовики повели із залізничної станції. У депо станції до 500 майстрів та робітників, у т. ч. й лідери профспілок, на той час були членами партії есерів. 15 січня «група в кількості 15 чоловік Нікопольського залізничного району постановила організувати комітет РСДРП більшовиків». Сила зброї змусила есерівську більшість підкоритися більшовицькій меншості. «І тепер [колишні есери] гаряче стоять за Ради і народних комісарів і нашого великого вождя пролетаріату Леніна», – незабаром по тому звітував секретар Нікопольського комітету РСДРП(б) Пастухов²²⁸. Більшовицьку владу над містом посилив загін червоних моряків, що прибув з Херсона до Нікополя на пароплаві «Салгир» у березні 1918 р.²²⁹

Попри заборону Центральної Ради вивозити з України продовольство до російських губерній²³⁰, більшовики примусово вилучали в населення «надлишки» харчів задля відправки їх до Росії. На початку квітня встигли відправити до Петрограда ешелон з 32 вагонів, завантажених зерном і борошном²³¹. Так була введена продрозкладка, запроваджена більшовицьким урядом Росії і виконувана на місцях продагонами і червоноармійцями за участі місцевих комітетів бідноти (комбіди) та представників рад. На промислових підприємствах ввели «робітничий контроль». Спроби протидії цим заходам нова влада вважала за саботаж, за який жорстоко карала. Реквізиції та репресії відвернули мешканців краю від більшовиків. Коли Центральна Рада закликала для боротьби з більшовицькою Росією німецькі та австро-угорські війська, серед нікопольців не знайшлося багато охочих воювати за «владу рад». Біль-

²²⁵ Нариси з історії Нікопольського району... С. 269.

²²⁶ Борщевський В. Я. Робітники Катеринослава в дні Жовтня. Дніпропетровськ: Дніпропетровське книжкове видавництво, 1961. С. 94.

²²⁷ Берендсєв О. А., Богуш П. М., Мілявський М. С., Корнієнко О. С. та ін. Роки і події (на відзнаку 50-річчя Великого Жовтня) // Нікопольська правда. 1967, 21 червня. С. 2.

²²⁸ Октябръ в Катеринославе (сборник документов и материалов). С. 277.

²²⁹ Берендсєв О. А., Богуш П. М., Мілявський М. С., Корнієнко О. С. та ін. Роки і події (на відзнаку 50-річчя Великого Жовтня) // Нікопольська правда. 1967, 21 червня. С. 2.

²³⁰ Октябръ в Катеринославе (сборник документов и материалов). С. 233.

²³¹ Меньшиков Г. П., Позняков К. П., Пятигорец А. П. Никополью – 200. Днепропетровск: Промінь, 1980. С. 41.

шовикам вдалося на залізничній станції створити невеликі загони на чолі з машиністами нікопольського депо Завіним та Владіміровим, розбиті під Апостоловим, Кривим Рогом і Сулицьким²³².

4 квітня українські та австро-угорські війська вибили більшовиків з Нікополя²³³ і відновили владу УНР. Наприкінці того ж місяця з Херсона кораблем до Нікополя прибула команда українських січових стрільців (УСС) на чолі з архікнязем Вільгельмом Габсбургом (полковник УСС Василь Вишиваний), що прямувала до м. Олександрівськ. З цієї команди першу сотню Миколи Никорака залишили як гарнізон. Архікнязь писав про свої враження: «Територія давнього Запорожжя має несподівано свідоме українське населення. Я говорив з селянами [...], і переконався, що традиція українського козацтва там дуже жива. В усім пробивається у них та старина. Багато [хто] оповідає, що його дід чи прадід був на «Січі». Кожний гордиться цим, що він з вольного козацького роду»²³⁴. Встановлення Гетьманату Павла Скоропадського дало Україні хоч і суперечливу, але жадану стабільність. Цей час був дуже сприятливим для національно-культурних товариств, що проводили мистецькі та просвітницькі заходи, часто – за підтримки та участі січових стрільців. Архікнязь Вільгельм був «дуже вдоволений» від «праці УСС-ів з місцевим громадянством» і покладав на те великі надії²³⁵.

Звільнені від більшовицької продрозверстки, нікопольські села тепер мусли поставляти продовольство до Німецької та Австро-Угорської імперій. Значний інтерес уряди цих держав виявляли й до нікопольського марганцю, з огляду на його стратегічне значення в умовах війни. З наближенням часу збору зернових, австро-угорське командування вимагало від катеринославського губерньського старости забезпечити збір і передачу збіжжя своїм представникам. Волосні старости «та інші сільські начальники» мусли дбати про вчасний вихід селян на обробку ланів великих власників, стягувати контрибуцію з тих, хто не вийшов, і пильнувати агітацію проти того. Аби не віддавати вирощене зерно в чужі руки, селяни переробляли його на горілку. Старости Катеринославського повіту отримували від «державної варті» розпорядження відбирати «всі наявні апарати для вироблення самогону»²³⁶.

²³² Берендсєв О. А., Богуш П. М., Мілявський М. С., Корнієнко О. С. та ін. Роки і події (на відзнаку 50-річчя Великого Жовтня) // Нікопольська правда. 1967, 21 червня. С. 2.

²³³ Нікополь за роки радянської влади. С. 14.

²³⁴ Мемуари Вільгельма Габсбурга, полковника УСС. Режим доступу: <http://ab.milua.org/memuari-vilgelma-gabsburga-polkovnika-uss>

²³⁵ Гіряк Н. Полковник Василь Вишиваний. Вінніпег: Новий шлях, 1956. С. 20.

²³⁶ Малиновський Б. В. Аграрна політика центральних держав в Україні, літо – осінь 1918 р.: збереження та збір врожаю // Український селянин. 2004. Вип. 8. С. 209, 210.

Українські січові стрільці прагнули мирно вирішувати конфлікти. Однак польські та мадярські підрозділи австро-угорської армії поводитися з місцевими мешканцями брутально, збурюючи невдоволення на Українську Державу та її союзників²³⁷. І більшовики не забарилися скористатися цим. Голова нікопольського підпільного комітету М. Н. Куксін організував аварії на станції Нікополь, псування паровозів та вагонів, призначених для перевезення хліба, марганцю та ін.²³⁸ Централізована вертикаль підпільних більшовицьких організацій у ті часи лишилася не порушеною. Нікопольський комітет підтримував постійний зв'язок з катеринославським губкомом через А. І. Черкас²³⁹.

У листопаді 1918 р. німецькі та австро-угорські війська поспіхом залишили українські землі. Заява Скоропадського про «федерацію з Росією» збурила проти нього повстання українських національно-демократичних сил. Відновлення органів влади УНР у Нікополі проходило вкрай напружено. Збройне протистояння між прибічниками влади Павла Скоропадського та прихильниками Директорії УНР дезорієнтувало місцеві українські сили. Гетьманці, розбиті республіканцями в Катеринославі та під Олександрівськом, переправилися нижче Нікополя через Дніпро і звідти йшли в Крим до генерала Антона Денікіна²⁴⁰. Повстанці «малозрозумілої політичної орієнтації» роззброювали німецьких солдатів, які й без того прагнули якнайшвидше виїхати з України. Вилучена зброя часто опинялася в руках людей, невідконтрольних новому українському урядові. Скориставшись ворожнечею українських сил, більшовики відновили в Нікополі ревком, котрий діяв паралельно з владою отаманів, що підтримували УНР. Друге встановлення більшовицької влади у Нікополі завдячувало переходу отаманів Никифора Григор'єва та Нестора Махна на бік червоних²⁴¹.

Постанову Директорії УНР від 17 грудня 1918 р., що оголосила Павла Скоропадського поза законом, катеринославський повітовий комісар Петренко передав телеграфом у Нікополь лише 15 січня 1919 р. Наступного дня він надіслав наказ про мобілізацію до української республіканської армії²⁴².

²³⁷ Гіряк Н. Полковник Василь Вишиваний. С. 29.

²³⁸ Хуторний В., Науменко Т. Естафета поколінь // Нікопольська правда. 1967, 27 лютого. С. 2.

²³⁹ Берендсєв О. А., Богуш П. М., Мілявський М. С., Корнієнко О. С. та ін. Роки і події (на відзнаку 50-річчя Великого Жовтня) // Нікопольська правда. 1967, 21 червня. С. 2.

²⁴⁰ Українська революція 1917 – 1921 рр. на Придніпров'ї: збірник документів і матеріалів / Державний архів Дніпропетровської області; уклад. Ю. Г. Пахоменков, Н. А. Юзбашева; ред. Н. А. Юзбашева. Дніпро: АІРА, 2016. С. 276–277.

²⁴¹ Нариси з історії Нікопольського району... С. 270.

²⁴² Українська революція 1917 – 1921 рр. на Придніпров'ї. С. 203, 222.

Однак у цей саме час формувався нікопольський повітовий комітет КП(б) У на чолі з М. Н. Куксіним; у його складі були А. П. Флаум, І. М. Науменко, А. І. Черкас, Ф. Т. Пупинін. Комітет ініціював нові вибори до місцевих рад робітничих і селянських депутатів²⁴³. 12 лютого нікопольський ревком відмовився задовольнити прохання УСДРП включити свого представника до нікопольської ради робітничих і селянських депутатів, а наступного дня заарештував офіцерів УНР Кравцова й Якубовського, котрих передав для розправи прифронтовій надзвичайній комісії (ЧК)²⁴⁴.

14 лютого відбувся II з'їзд рад Нікопольського повіту за участі 117 депутатів, котрі представляли місцеві осередки більшовиків та українських лівих есерів, громади сіл Лапинка і Довгалівка, вільних матросів, спілки вчителів, будівельників, поштово-телеграфних службовців, борошномелів, солдатів, друкарів, металістів, інвалідів, портових працівників, булочників, товариства селянських осередків, товариства солдаток, спілки дрібних підприємців і торговельно-промислових підприємств, трудову артіль студентів. З'їзд обрав головою Нікопольського виконкому Сергія Ковальова, учасника революції 1905 – 1907 рр., полікаторжанина, а також затвердив відділи і колеги виконкому: управління, юстиції, фінансовий, військовий, землеробства, соціального забезпечення, праці, народної освіти, продовольства, охорони здоров'я, народного господарства. 5 березня надруковано відозву з'їзду, що проголосила перехід влади в Нікополі від військово-революційного комітету до Ради робітничих і селянських депутатів²⁴⁵. 13 березня в Нікополі створено осередок «Комуністичної спілки молоді»²⁴⁶. Влада Нікопольського ревкому поширювалася на Нікопольську, Вищетарасівську (тепер у складі Томаківського району), Городищанську (тепер м. Марганець), Червоногригорівську, Новопавлівську (тепер у складі м. Нікополь), Олексіївську, Новософіївську, Борисівську, Анастасіївську (Томаківський район), Томаківську (тепер райцентр), Лошкарівську, Чумаківську (Томаківський район) і Михайлівську (Томаківський район) волості. Міцності нової влади сприяло створення первинних осередків КП(б)У

²⁴³ Берендсєв О. А., Богуш П. М., Мілявський М. С., Корнієнко О. С. та ін. Роки і події (на відзнаку 50-річчя Великого Жовтня) // Нікопольська правда. 1967, 21 червня. С. 2.

²⁴⁴ Українська революція 1917 – 1921 рр. на Придніпров'ї. С. 223.

²⁴⁵ Богуш П. Їшов дев'ятнадцятий рік... Друга річниця Жовтня на Нікопольщині // Нікопольська правда. 1966, 23 листопада. С. 2.

²⁴⁶ Богуш П., Червінський С. Перші комсомольці // Нікопольська правда. 1968, 2 березня. С. 2.

в селах: Городище (3 лютого), Ільїнка (13 лютого), Яковлеве (25 лютого), Новопавлівка (4 березня), Покровське (5 березня)²⁴⁷.

Система «військового комунізму», запроваджувана більшовиками, передбачала розподіл продуктів харчування, обмеження обігу грошей під виглядом «боротьби зі спекуляцією», опис і конфіскацію майна «буржуазії», що «приєдналася до контрреволюційних сил», введення щодо неї трудової повинності, в селах – хлібну розкладку і продрозверстку. 15 березня було конфісковано 619 пудів сала, закупленого купцем Губергринцем у с. Покровському, а також вагон солі купця Ханукова, котрий утік з міста. Нікопольська Рада народного господарства «націоналізувала» підприємства Нікополя: паровозне депо, завод Каршевських, млини Шора і Зіменса, будинки і магазини купців, у травні – приватні друкарні Вайнштейна і Молдавського, що отримали назви 1-ї та 2-ї радянських типографій. Пізніше «усуспільнено» марганцеві копальні й передано в управління гірничому відділові Нікопольського раднаргоспу²⁴⁸. 14 травня в конфіскованому будинку купця Гусева відкрили Музей образотворчого мистецтва. До нього з розгромлених поміщицьких садиб звезли залишки художніх колекцій і вишуканих речей; багато його експонатів належало родині Нечаєвих. Під радянськими гаслами були реорганізовані міська бібліотека та школи²⁴⁹.

Дії більшовиків, особливо мобілізація до Червоної армії, збурили масовий протест нікопольців. 8 червня 1919 р., на Трійцю, в Нікополі спалахнуло потужне народне повстання. Опанувавши Лапинку, повстанці захопили пошту, телеграф, приміщення ревкому і вбили його керівників: С. П. Ковальова (Остроухова), М. Н. Куксіна, В. Г. Антипова, М. З. Калашникова та ін.²⁵⁰ Інших більшовиків та їхніх прибічників посадовили на дві баржі й повезли у плавні для розстрілу²⁵¹. Повстанці сподівалися на отамана Чайковського, котрий оголосив своєю метою звільнення історичного Запорожжя від більшовиків (місцеві їх називали «москалями») і збирав повстанців на Лисій Горі (між с. Біленьке та м. Василівка Запорізької області). Чайковський прибув до

²⁴⁷ Богуш П. Їшов дев'ятнадцятий рік... Друга річниця Жовтня на Нікопольщині // Нікопольська правда. 1966, 23 листопада. С. 2.

²⁴⁸ Богуш П. Їшов дев'ятнадцятий рік... Друга річниця Жовтня на Нікопольщині // Нікопольська правда. 1966, 23 листопада. С. 2.

²⁴⁹ Берендсєв О. А., Богуш П. М., Мілявський М. С., Корнієнко О. С. та ін. Роки і події (на відзнаку 50-річчя Великого Жовтня) // Нікопольська правда. 1967, 21 червня. С. 2.

²⁵⁰ Богуш П. Їшов дев'ятнадцятий рік... Друга річниця Жовтня на Нікопольщині // Нікопольська правда. 1966, 23 листопада. С. 2.

²⁵¹ Берендсєв О. А., Богуш П. М., Мілявський М. С., Корнієнко О. С. та ін. Роки і події (на відзнаку 50-річчя Великого Жовтня) // Нікопольська правда. 1967, 21 червня. С. 2.

Нікополя з синьо-жовтим прапором. Нікопольці заявили йому: якщо він за білу гвардію, то рушніці повстанців будуть спрямовані проти нього. Після погодження цілей, нікопольська делегація прибула на пароплаві «Анжело» до с. Біленького і звідти повернулася з великим підкріпленням від «лісогорців». 14 червня повстання було придушене²⁵² червоною дивізією з використанням артилерії та за участі загонів, сформованих більшовиками в селах Городище (сучасне м. Марганець), Грушівка й Кам'янка²⁵³.

Утретє відновлений нікопольський ревком очолив більшовик Авакян, спеціально відряджений з Петрограда. Його призначення посвідчило недовіру до місцевих активістів і переважання в місті антибільшовицьких настроїв. У червні до Нікополя прибув командир Кримської дивізії Павло Дибенко і начальник політвідділу тієї дивізії Олександра Коллонтай для протидії наступу Добровольчої армії Антона Денікіна та ідеологічної роботи з населенням. Вони посіхом організували зведення укріплень на схилах берегів Дніпра біля Міського саду²⁵⁴. Однак нікопольці не мали підстав їм допомагати і до приходу білогвардійців поставилися байдуже.

8 серпня 1919 р. до Нікополя ввійшли денікінські війська генерала Андрія Шкуро. Не залишивши в місті значного гарнізону, вони попрямували на Москву. Цим скористався отаман Н. І. Махно, котрий, домовившись із більшовиками, очолив повстанський рух у тилу денікінців. Розстріли, погроми, мародерство, епідемія висипного тифу паралізували життя Нікополя. Однак рішучий виступ Махна проти системи «військового комунізму» викликав симпатії до нього частини нікопольців. Більшовики ж непомітно збільшували свій вплив у Нікополі, а наприкінці 1919 р. вступили у відкритий конфлікт з Махном і репресували його прихильників серед місцевого населення. У січні 1920 р. у місті відновили ревком на чолі з М. І. Артюхіним, котрий перереєстрував місцевих членів більшовицької партії. Секретар райкому К. Г. Руденко за особливі успіхи в боротьбі з місцевими махновцями отримав золотого годинника від М. В. Фрунзе, командира Південного (Кримського) фронту²⁵⁵. Та попри репресії, більшовики не контролювали навіть околиці міста. У довкружних селах час від часу виявляли агітаторів-петлюрівців, спалахували сутички з окремими повстанськими загонами. Всі сто-

²⁵² Українська революція 1917 – 1921 рр. на Придніпров'ї. С. 227, 278 – 280.

²⁵³ Берендсєв О. А., Богуш П. М., Мілявський М. С., Корнієнко О. С. та ін. Роки і події (на відзнаку 50-річчя Великого Жовтня) // Нікопольська правда. 1967, 21 червня. С. 2.

²⁵⁴ Богуш П. Їшов дев'ятнадцятий рік... Друга річниця Жовтня на Нікопольщині // Нікопольська правда. 1966, 23 листопада. С. 2.

²⁵⁵ Берендсєв О. А., Богуш П. М., Мілявський М. С., Корнієнко О. С. та ін. Роки і події (на відзнаку 50-річчя Великого Жовтня) // Нікопольська правда. 1967, 28 червня. С. 2.

рони конфлікту поводитися з несамовитою жорстокістю. У травні 1920 р. у с. Олексіївка григор'івці захопили комсомольця Йосипа Шпиндяка, відтяли йому голову, тіло зарили в куші гною²⁵⁶. Більшовики ж методично знищували всіх, кого вважали за «контрреволюціонерів».

У серпні 1920 р. останній командувач «Збройних сил Півдня Росії» П. М. Врангель, скориставшись поразкою більшовиків від польсько-українських військ і маючи надію на місцеве населення, постраждале від більшовицького терору, розпочав «задніпровську операцію». Більшовицький ревком організував вивіз цінностей з Нікополя, сформував частини особливого призначення (ЧОП), зобов'язав місцевих мешканців вступати до Другої кінної армії, що готувалася до контрудару. Задля ідеологічної роботи з населенням ЦК РКП(б) відрядив до Нікополя О. М. Коллонтай. Вона проводила масову агітацію, на кшталт «тижня роз'яснення Жовтневої революції», пропагувала ідеї соціалістичного жіночого руху²⁵⁷.

На південному заході від Нікополя, біля сіл Бабине й Ушкалка врангелівські війська під орудою генералів М. Г. Бабієва й І. Г. Барбовича непомітно розмістили понтони через Дніпро, 9 жовтня зайняли місто і потіснили червоних до Олександрівська. Успішно розвивався наступ врангелівців на села Грушівка та Покровське, попри шалені контрудари 2-ї кінної армії червоних під командуванням П. К. Миронова. 13 жовтня відбулася вирішальна битва біля с. Шолохове, де перебував штаб 2-ї кінної армії. Це була найбільша в історії битва двох кіннотних військ з інтенсивним застосуванням кулеметів та артилерії. Загибель генерала Бабієва розладнала управління врангелівськими військами, чим скористався Миронов, розгорнувши контрнаступ. Однак незабаром і він ледь не втратив управління своїми підрозділами, що інтенсивно рухалися на великій території. Бойовище скінчилося наступного дня, коли війська Барбовича були знекровлені, розсіяні й мусили відступати. У полон до червоних потрапила значна частина Мартівської дивізії та Чорноморського кавалерійського полку²⁵⁸. Багато кубанських козаків – нащадків запорожців, які під врангелівськими знаменами воювали за своє розуміння України, – склали свої голови в степах колишнього Запорожжя.

²⁵⁶ Мілявський М., Богуш П., Корнієнко О., Науменко Т. У боях минул двадцятий // *Нікопольська правда*. 1966, 29 листопада. С. 2.

²⁵⁷ Берендсєв О. А., Богуш П. М., Мілявський М. С., Корнієнко О. С. та ін. Роки і події (на відзнаку 50-річчя Великого Жовтня) // *Нікопольська правда*. 1967, 28 червня. С. 2.

²⁵⁸ Душенькин В. В. *Вторая конная армия. Военно-исторический очерк*. М.: Воениздат, 1968. С. 123 – 152.

18 жовтня 1920 р. більшовики остаточно взяли під контроль Нікополь. На вимогу М. Фрунзе та С. Будьонного до міста з ворожим і недовірливим населенням прибув агітпоїзд «Жовтнева революція» із «всеросійським старостою» М. І. Калініним²⁵⁹. 20 жовтня в Нікополі закінчили переправу через Дніпро для наступу червоних військ на Крим²⁶⁰. Боротьба більшовиків з українським повстанством на Нікопольщині тривала і після розгрому врангелівців у листопаді 1920 р., з чим радянська ідеологія пов'язувала закінчення «громадянської війни». За повідомленням від 16 вересня 1923 р., «на тракті Катеринослав – Нікополь повністю знищено залишки зграй махновців»²⁶¹. Це найпізніша згадка про повстанський рух у краї.

Розруха, голод, смерті й каліцтва, непримиренна ворожнеча між людьми – такою ціною була встановлена радянська влада в Нікополі. Місцева газета «Рабочий путь» тих років писала: «Безробітних у нас 682 чоловіки. Їм видається по чверті фунта хліба і обід з їдальні укомпомгола» («уездный комитет помощи голодающим»). Голод набрав особливої сили 1922 р., унаслідок вивозу хліба продзагонами, ліквідації робочої худоби на селі та відриву від господарських занять величезної кількості працездатного населення. Поголів'я коней на Нікопольщині, порівняно з дореволюційними роками, зменшилося на 55 %²⁶². Відхід від системи «військового комунізму» та запровадження непу не одразу дали позитивні результати. У 1925 р. від голоду страждало до 25 % нікопольців²⁶³. Та попри це, в Нікополі збирали кошти на

Мал 16. Комуністичне свято (фото 1930-х рр.)

²⁵⁹ Берендсєв О. А., Богуш П. М., Мілявський М. С., Корнієнко О. С. та ін. Роки і події (на відзнаку 50-річчя Великого Жовтня) // Нікопольська правда. 1967, 28 червня. С. 2.

²⁶⁰ Мілявський М., Богуш П. Корнієнко О., Науменко Т. У боях минув двадцятий // Нікопольська правда. 1966, 29 листопада. С. 2.

²⁶¹ Бабич П., Богуш П. Науменко Т., Корнієнко О. Міцніє економіка. Шоста річниця Жовтня на Нікопольщині. 1923 р. // Нікопольська правда. 1966, 21 зрудня. С. 2.

²⁶² Бабич П., Богуш П. Науменко Т., Корнієнко О. Становлення радянської влади // Нікопольська правда. 1966, 13 зрудня. С. 2.

²⁶³ Науменко Т., Корнієнко О. Силу набирали багатирьську. Восьма річниця Жовтня на Нікопольщині. 1925 р. // Нікопольська правда. 1966, 4 січня. С. 2.

розвиток «червоного повітряного флоту», для допомоги німецьким робітникам Рурського басейну тощо²⁶⁴ (мал. 16).

У 1920 р. у Нікополі зазначено 10 545 мешканців²⁶⁵, у 1923 р. – 16 583, 3 908 сімей, 4 083 квартири, 3 234 домоволодіння²⁶⁶. У 1922 р. Нікополю надано статус міста обласного підпорядкування²⁶⁷. На той час устійнилося його місце в новій адміністративній мережі як центру повіту, потім району; склалася нова структура управління: за вертикаллю компартійних (міський комітет КП(б)У) і представницьких (міська рада, виконком) органів влади.

Аби привернути до себе населення краю, більшовики мусили зважати на їхнє прагнення плекати свою мову і культуру. Ще в червні 1919 р. Раднарком УСРР розіслав телеграми місцевим більшовицьким органам з оголошенням про те, що «винні в утисках української мови і української культури [...] будуть притягнені до суду революційного трибуналу». 9 лютого 1921 р. на нараді керівників відділів освіти та інструкторів політпросвіт мова йшла про сприяння розвитку і централізації українських шкіл і «Просвіт», відзначено належне продовольче забезпечення просвітян у Нікополі²⁶⁸. Яскравим провідником українізації в Нікополі був Митрофан Григорович Півень, завідувач семирічної школи № 1 ім. Т. Шевченка. Борис Антоненко-Давидович характеризував його як «стовпа українства», «єдиного кита, на якому певно лежить українізація Нікополя». Крім шкільництва, він опікувався збереженням пам'яток історії запорозького козацтва, створив при школі Музей запорозьких старожитностей²⁶⁹. Нікопольський краєзнавчий музей став помітним осередком вивчення і популяризації історії краю Запорозьких Січей. У 1927 р. його завідувач Я. Волошин непокоївся «неналежним станом надгробку» кошового отамана Костя Гордієнка²⁷⁰. Археологічна експедиція музею на чолі з Феодосієм Миколайовичем Кірановим досліджувала матеріальну культуру давнини і козацькі пам'ятки²⁷¹.

²⁶⁴ Бабич П., Богуш П., Науменко Т., Корнієнко О. Міцніє економіка. Шоста річниця Жовтня на Нікопольщині. 1923 р. // Нікопольська правда. 1966, 21 грудня. С. 2.

²⁶⁵ Мілявський М., Богуш П., Корнієнко О., Науменко Т. У боях минув двадцятий // Нікопольська правда, 1966. 29 листопада. С. 2.

²⁶⁶ Бабич П., Богуш П., Науменко Т., Корнієнко О. Міцніє економіка. Шоста річниця Жовтня на Нікопольщині. 1923 р. // Нікопольська правда. 1966, 21 грудня. С. 2.

²⁶⁷ Берендсєв О. А., Богуш П. М., Мілявський М. С., Корнієнко О. С. та ін. Роки і події (на відзнаку 50-річчя Великого Жовтня) // Нікопольська правда. 1967, 5 липня. С. 2.

²⁶⁸ Українська революція 1917 – 1921 рр. на Придніпров'ї. С. 225, 248.

²⁶⁹ Антоненко-Давидович Б. Землею українською. Філадельфія: Київ, 1955. С. 9 – 10.

²⁷⁰ Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. Вип. 3. С. 104.

²⁷¹ Дмитров Л. Д. Археологічне вивчення Нікопольщини в 1935 – 1936 р. (спостереження за земляними роботами на о-ві Томаківка) // Археологія. К.: Вид-во АН УРСР, 1950. С. 152.

Однак більшовицький терор не припинився, а лише змінював свої цілі. У 1922 р. почалася антицерковна кампанія та вилучення церковних цінностей, облудно пояснюване метою допомоги постраждалим від голоду. Важко уявити, які погрози спонукали чотирьох нікопольських священиків у 1923 р. надіслати заяви до райкому про відмову від сану і бажання «вступити в армію чесних трудівників». Один з них, священик церкви с. Новопавлівка, «навіть промову виголосив у своєму приході» проти релігії. На засіданні церковної ради того села в присутності членів волосного виконкому і члена ЦК комітету незаможних селян постановили: «Добровільно здати на користь голодуючим срібні прикраси двох Євангелій, один великий срібний хрест, одну малу і одну велику срібні чаші та ін.»²⁷². Церквам протиставляли нові школи, клуби, хати-читальні, що мали формувати «нову людину» (мал. 17).

Мал. 17. Будинок Нікопольської міськради, побудований з матеріалу зруйнованого Свято-Покровського собору (фото 1934 р.)

У відбудові економіки міста комуністичне керівництво виявилось менш успішним. Колишній завод Каршевських відновив роботу в 1921 р. під назвою заводу сільгоспмашин, у 1924 р. йому надали ім'я Леніна. Три роки по тому тут працювало всього 60 робітників. Ледь жевріли інші 11 дрібних підприємств²⁷³. У 1925 р. завод ім. Леніна передали в управління Криворізького окружного відділу місцевої промисловості, котрий запровадив на підприємстві «плановий інтенсивний розвиток» і розширив перелік виготовлюваних сільгоспзнарядь. У 1927 р. на заводі спорудили новий ливарний цех з вагранкою, дизельну силову установку, змонтували 9 одиниць нового механічного і металообробного обладнання²⁷⁴. У 1930 р. завод став підприємством союзного значення і ввійшов до тресту транспортно-сполучення, що визначило його спеціалізацію по випуску транспортерів, шнеків та ін.; розширено ли-

²⁷² Бабич П., Богуш П., Науменко Т., Корнісико О. Міцніс економіка. Шоста річниця Жовтня на Нікопольщині. 1923 р. // Нікопольська правда. 1966, 21 грудня. С. 2.

²⁷³ Берендсєв О. А., Богуш П. М., Мілявський М. С., Корнісико О. С. та ін. Роки і події (на відзнаку 50-річчя Великого Жовтня) // Нікопольська правда. 1967, 5 липня. С. 2.

²⁷⁴ Загородня Т., Добровольський А. Курсом індустріалізації. Десята річниця Жовтня на Нікопольщині. 1927 р. // Нікопольська правда. 1967, 24 січня. С. 2.

варний та ковальський цехи²⁷⁵. Серед населення активно пропагували позики на індустріалізацію, проводилися нескінченні мітинги. У серпні 1928 р. Нікопольський райком організував розповсюдження облігацій внутрішнього займу на 87 тис. руб.²⁷⁶

Колективізація сільського господарства в Нікопольському районі супроводжувалася активними агітаційними кампаніями за участі городян. У 1929 р., у день 15-річчя МЮДу (Міжнародний юнацький день) комсомольці Нікополя зібралися на ярмарковій площі й роз'їхалися на підводах по селах, щоб «допомогти сільській молоді провести мітинги, організувати демонстрації», лишалися по селах до трьох днів для «допомоги біднякам обмолотити хліб, провіяти зерно та зорати ниву»²⁷⁷. Однак у тіні цих яскравих пропагандистських заходів крилася брутальна практика присилування селян до об'єднання в колгоспи, визиску і переслідування, арештів та заслань «куркульських елементів». В організації цієї репресивної машини на селі помітну роль відіграли комсомольці міста²⁷⁸.

Прямими наслідками насильницької колективізації стали порушення товарообігу між містом та селом і голодомор 1932 – 1933 рр. На Нікопольщині в цей час документально зафіксовано 2117 голодних смертей²⁷⁹. Місто зазнало меншого лиха, порівняно з селами. Критична ситуація склалася серед студентів нікопольських середньоспеціальних навчальних закладів, у більшості – вихідців із найближчих сіл, позбавлених продовольчої підтримки. У довкрузних селах частішали випадки отруєння від споживання сурогатів і «диких трав», розкопування епізоотичних скотомогильників тощо. У нікопольських дитсадках у лютому 1933 р. зафіксовано 16 «підкинутих дітей»²⁸⁰. Як символ того лихоліття в пам'яті нікопольців закарбувався старий критий ринок «Шопа», де продавали харчі. «Щоб хоч якось вижити, – згадувала стара нікопольчанка, – ми з батьками збирали зернятка на полях. Варили трохи

²⁷⁵ Загородня Т., Добровольський А. *Хо́да інду́стрії мі́цніла. Чоти́рнадцять рі́чниця Жовтня на Ніко́польщині*. 1929 р. // *Ніко́польська пра́вда*. 1967, 22 березня. С. 2.

²⁷⁶ Загородня Т., Добровольський А. *Ми шлях землі укажем новий. Одинадцять рі́чниця Жовтня на Ніко́польщині*. 1928 р. // *Ніко́польська пра́вда*. 1967, 10 лютого. С. 2.

²⁷⁷ Богуш П., Загородня Т., Добровольський А. *Соціалізму крок твердий. Дванадцять рі́чниця Жовтня на Ніко́польщині*. 1929 р. // *Ніко́польська пра́вда*. 1967, 1 березня. С. 2.

²⁷⁸ *Очерки истории Днепропетровской областной комсомольской организации* / под ред. В. П. Цыбуха. К.: Молодь, 1987. С. 96 – 98.

²⁷⁹ Новікова А. М. *Книги рестрації актів цивільного стану як джерело з історії голодомору 1932 – 1933 рр. на території Дніпропетровської області* // *Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження* / редкол.: С. І. Світленко та ін. *Збірник наукових праць*. Вип. 5. Дніпропетровськ: ДНУ, 2008. С. 107.

²⁸⁰ *«Чубарівська справа». Документи та матеріали* / упорядники: Ткаченко В. Г., Молдавська Т. І. К.: ІУАД, 2015. С. 108, 116 – 117, 119.

Мал. 18. Нікопольський критий ринок «Шопа» (фото поч. ХХ ст.)

каші і ходили продавати туди. Коли ж «каша» закінчувалася в казанку, все одно стояла черга [...], щоб нашкребти хоч якісь залишки на стінках. Люди віддавали все за їжу. Все це діялося всередині Шопа в часи голодомору»²⁸¹ (мал. 18).

В умовах голодомору почалося будівництво одного з найбільших промислових гігантів «першої п'ятирічки» – Нікопольського Південнотрубного заводу (НПТЗ). 17 – 18 серпня 1931 р. комісія «Дніпросталі» визначала місце для його зведення, оглядаючи ділянки біля залізничної станції Нікополь, с. Покровського та с. Воронцовка. Остаточний вибір 25 серпня зробив начальник будівництва А. Г. Варілас. До спорядження заводу планували залучити 12 тис. робітників²⁸². За джерело «трудової армії» комуністичне керівництво вважало селян, змушених залишати голодні села і йти працювати на промислових новобудовах. 2 лютого 1932 р. вважають за офіційний початок будівництва Південнотрубного заводу²⁸³. 20 квітня 1933 р. закладено фундамент цеху малих агрегатів, згодом – цеху холодного волочіння (цех № 1). 1 липня 1935 р. Південнотрубний завод занесено до числа діючих підприємств СРСР. Нарощували потужність інші промислові об'єкти: у 1939 р. реконструйовано пивоварню, діяли м'ясокомбінат, хлібозавод, млин²⁸⁴. У 1931 р. видобуток марганцю зріс на 34,7 % проти 1928 р., у 4 рази збільшилося виробництво продукції заводу ім. Леніна²⁸⁵.

²⁸¹ Нікополю старому недолго жить осталось // Електронний ресурс: http://here-and-now-now.blogspot.com/2014/03/blog-post_19.html

²⁸² Загородня Т., Добровольський А. Хода індустрії міцніла. Чотирнадцята річниця Жовтня на Нікопольщині. 1929 р. // Нікопольська правда. 1967, 22 березня. С. 2.

²⁸³ Нікопольський Южнотрубный. Краткий очерк истории Николаевского ордена Ленина Южно-трубного завода имени 50-летия Великой Октябрьской социалистической революции / А. Н. Береговский, Г. С. Демьянов и др. Днепропетровск: Промінь, 1972. С. 12 – 15.

²⁸⁴ Берендсєв О. А., Богуш П. М., Мілявський М. С., Корнієнко О. С. та ін. Роки і події (на відзнаку 50-річчя Великого Жовтня) // Нікопольська правда. 1967, 5 липня. С. 2.

²⁸⁵ Загородня Т., Добровольський А. Хода індустрії міцніла. Чотирнадцята річниця Жовтня на Нікопольщині. 1929 р. // Нікопольська правда. 1967, 22 березня. С. 2.

Стрімкий відтік населення з сіл зумовив різкий демографічний ріст Нікополя, що в 1934 р. отримав статус міста обласного значення. Якщо в 1926 р. у ньому нараховували 14 214 мешканців, то в 1939 р. – 58 148. Будівництво Південнотрубного заводу переінакшило планувальну структуру і транспортне сполучення Нікополя. З'явилося «соцмісто» з багатоквартирними шлакоблочними будинками²⁸⁶. Стару частину і «соцмісто» сполучала залізнична колія, по якій курсував «трудоий поїзд», що довозив робітників на щойно збудовані заводи²⁸⁷ (мал. 19).

Мал. 19. «Трудоий поїзд» в «соцмісті» (фото 1950-х рр.)

Разюче змінилася міська інфраструктура. Функціонували 21 школа, 2 технікуми, 4 лікарні й поліклініка з 54 лікарями²⁸⁸. У 1931 р. відкрито медичний технікум та інститут соціалістичного виховання, Міський сад оголосили парком культури (з 1937 р. – ім. Пушкіна), на його благоустрій виділяли 40 тис. руб., запланували спорудити великий палац фізкультури²⁸⁹. Так формувався специфічно радянський триб дозвілля городян. Чимало нікопольських юнаків відвідувало аероклуб, відкритий у липні 1936 р. (перший начальник – П. О. Дюмін)²⁹⁰. Важливим центром дозвілля та ідеологічного впливу став кінотеатр ім. Леніна. Поруч з демонстрацією доробку радянського кінопрокату, тут, зокрема, проходили денні та вечірні сеанси нового звукового фільму «Доповідь тов. Сталіна на Надзвичайному VIII Всесоюзному з'їзді Рад», з організацією колективного відвідування²⁹¹.

²⁸⁶ Берендсєв О. А., Богуш П. М., Мілявський М. С., Корнієнко О. С. та ін. Роки і події (на відзнаку 50-річчя Великого Жовтня) // Нікопольська правда. 1967, 5 липня. С. 2.

²⁸⁷ Продан М. Нікопольские зарисовки. Литературно-краеведческие очерки. Нікополь: СПД Фельдман О. О., 2010. С. 71 – 75.

²⁸⁸ Берендсєв О. А., Богуш П. М., Мілявський М. С., Корнієнко О. С. та ін. Роки і події (на відзнаку 50-річчя Великого Жовтня) // Нікопольська правда. 1967, 5 липня. С. 2.

²⁸⁹ Загородня Т., Добровольський А. Хода індустрії міцніла. Чотирнадцята річниця Жовтня на Нікопольщині. 1929 р. // Нікопольська правда. 1967, 22 березня. С. 2.

²⁹⁰ Мілявський М. Крила мужності // Нікопольська правда. 1968, 2 жовтня. С. 2.

²⁹¹ Білшовик. Орган Нікопольського міськкому КП(б)У, міськради та міськпрофради. 1937, 9 березня. С. 4.

Лише наприкінці 1930-х років було налагоджено безперебійне постачання продуктів харчування довкружними колгоспами до міста. Однак «ножиці цін» між продукцією сільського господарства та промисловими товарами продовжували працювати не на користь села. Так, з 27 лютого до 7 березня 1937 р. у Нікополі тривав «радянський колгоспний базар», де реалізували сільгоспродукцію на 320 тис. руб. Лише в останній день до міста привезли на 70 підводах борошно різного сорту, діжки з рослинною олією, м'ясо, сало, молокопродукти, що знизило ціни в місті: на сало – з 14 до 10 руб. за 1 кг, олію – з 12 до 10 руб. за кг, десяток яєць – з 5 до 3,5 руб. Однак скористатися виторгом колгоспники не змогли: «Промторг не вивів потрібної кількості і належного асортименту товарів. Усі магазини торговельних організацій міста не були приведені в належний вигляд, обслуговування приїжджих колгоспників ними було поставлено погано»²⁹².

Формувався радянський триб праці на промислових підприємствах. У рік смерті Г. К. Орджонікідзе (1937) запровадили заходи на його честь з надзвичайним перевиконанням планів. 5 березня того року на заводі ім. Леніна бригада майстра Чирви, що стала на «вахту пам'яті», перевиконала план з виробництва роликів для транспортерів «Ленінець» на 168 %, бригада Євтушенка виготовила деталі для електромоторів на 163 %, бригада Гелерта на формуванні важких деталей – на 153 %. Набирав обертів стаханівський рух: на формуванні шестерень робітник Павло Зінухов виконав норму на 303 %²⁹³. Однак на щойно побудованому Південнотрубному заводі стаханівський рух був менш успішним. Ще під час будівництва заводу давалася взнаки «організаційна плутанина», діяло 15 різних організацій, «кожна з них мала свій план, підпорядковувалася своєму керівництву, будувала по-своєму». Попри те, що авторитетна німецька фірма «Demag» відрядила своїх спеціалістів для монтажу виробленого нею обладнання, місцеві «умільці» встановлювали його по-своєму, дбаючи про швидкість і дешевизну матеріалів. Режим введення обладнання в експлуатацію порушував технологічні приписи фірми. Внаслідок «штурмівщини» сталися поламки й аварії, зокрема пожежа на заводській електростанції. Її працівників перевели на «казармений режим», змушуючи працювати по 12 годин на добу впродовж 2 місяців²⁹⁴. Втім і пізніше, попри

²⁹² Шевченко. Радянсько-колгоспний базар // Більшовик. Орган Нікопольського міськкому КП(б)У, міськради та міськпрофради. 1937, 9 березня. С. 4.

²⁹³ Ігнатенко. Понад три норми // Більшовик. Орган Нікопольського міськкому КП(б)У, міськради та міськпрофради. 1937, 9 березня. С. 2.

²⁹⁴ Нікопольський Южнотрубний. Краткий очерк истории... С. 13, 20 – 22, 24.

стабільне постачання електроенергії з Дніпрогесу, в Нікополі були постійні перебої щодо неї²⁹⁵.

Показники Південнотрубного заводу не відповідали очікуванням. Протягом січня – лютого 1937 р. НПТЗ не додав 2 тис. тонн оброблених труб, чорному прокату – 1 100 тонн труб. Гонитва за показниками призводила до великого відсотка браку. Винним у тому визнавали «ворогів народу», як-от «троцькіста» Лиманського, начальника трубопрокатного цеху, який буцім «приховував точні розміри й рисунки пробок, а ливарному цехові замовляв пробки зовсім не тих розмірів, які були потрібні трубопрокатникам [...]». Виконання лютневого плану зірвано саме через таке шкідництво [...]. Не можна не дивуватися і не обурюватися з того, що Лиманський пішов з цеху непокараним [...], відкликаний трестом «Трубосталь» у апарат тресту», – гнівно писав стахановець трубопрокатного цеху Приходченко. Від нахабства невігласів, котрі поповнювали лави стахановців і вдало маніпулювали ідеологічними гаслами, страждали справжні спеціалісти. Начальник цеху Кочергін не дозволив стахановцеві-зварникові Новікову «розробляти важливий технологічний процес» покращення пробок з використанням лабораторії заводу, з огляду на його недостатню кваліфікацію. «Ви, стахановці, вмiєте хвастати, що багато знаєте...» – так передав слова Кочергіна Приходченко²⁹⁶, надавши звичайному виробничому питанню забарвлення політичного злочину.

Сталінські репресії 1937 – 1938 р. позбавили життя та зламали долі близько 1600 нікопольцям²⁹⁷. Переслідування національносвідомої інтелігенції почалося після осуду окружними парторганізаціями діяльності О. Шумського, М. Хвильового, М. Волобуєва, «проявів місцевого українського націоналізму» та «чистки» місцевих осередків ВКП(б) 1929 р.²⁹⁸ Істерія щодо українського національного питання доходила до того, що голова Нікопольського райвиконкому в 1939 р. відмовлявся від догляду могили І. Д. Сірка, називаючи його «петлюрівцем», а «осiб, які наважувались наблизитись до місця поховання славетного козацького отамана, викликали «на бесiду» до органiв НКВС»²⁹⁹.

²⁹⁵ Урвіч А. Про одне засiдання мiськради // Бiльшовик. Орган Нiкопольського мiськкому КП(б)У, мiськради та мiськпрофради. 1937, 9 березня. С. 4.

²⁹⁶ Приходченко. У чому причини поганої роботи // Бiльшовик. Орган Нiкопольського мiськкому КП(б)У, мiськради та мiськпрофради. 1937, 9 березня. С. 3.

²⁹⁷ Реабiльтованi iсторiєю. Днiпропетровська область: У 2 кн. / упор. Є. І. Бородин, В. В. Іваненко та iн. Кн. 2. Днiпропетровськ: Монолiт, 2008. 1118 с.

²⁹⁸ Очерки истории Днепропетровской областной партийной организации / ред. П. В. Васильев. Днепропетровск: Промiнь, 1979. С. 265, 266.

²⁹⁹ Федорук Я. Археологiчні експедиції 1951 i 1953 рокiв... С. 273.

Жорна смерті поглинули українського просвітника М. Г. Півня та багатьох інших представників місцевої гуманітарної та інженерно-технічної інтелігенції. Репресіям піддавали і за національною належністю, зокрема німців.

Початок німецько-радянської війни 1941 – 1945 рр. Нікополь зустрів велелюдними мітингами під гаслом: «Все – для фронту, все – для перемоги!» Більше 1600 нікопольців були мобілізовані³⁰⁰. З наближенням фронту почалася евакуація промислових об'єктів та державних установ на Урал. Відступ Червоної армії був ознаменований підпалом нафтобази, підривом млина і водокачки, мародерством³⁰¹ (мал. 20).

17 серпня 1941 р. гітлерівські війська окупували місто. Ставлення городян до них не було однаковим. Постраждали від комуністичного режиму, особливо місцеві німці, вітали окупантів як визволителів³⁰². Надії на відновлення національно-культурного та релігійного життя, паралізованого сталінськими репресіями, спонукали частину місцевої інтелігенції до співпраці. У Нікополі легально виходила газета «Промінь», де друкували дописи національно свідомих городян³⁰³. Член похідної групи ОУН на Дніпропетровщині Уляна Тимченко, провідник земельного відділу Федір Вовк, представники товариства «Просвіта» та міської управи Нікополя опікувалися могилою І. Д. Сірка, що наприкінці 1930-х років перебувала в занедбаному стані. «Під час німецької окупації, – писала О. М. Апанович у щоденнику, – націоналісти засадили довкола [могили Сірка] гай, зробили квітники. Коли прийшли наші, рік-два трималося. А зараз квітники загинули, гай наполовину вирубано, й сумне враження викликає це місце. І народ так говорить: «Німці привели в порядок могилу Сірка, прикрасивши її»³⁰⁴.

Мал. 20. Німецький солдат на шляху до Нікополя (фото серпня 1941 р.)

³⁰⁰ Меньшиков Г. П., Позняков К. П., Пятигорец А. П. *Нікопюлю – 200*. С. 70.

³⁰¹ Продав М. *Нікопольские зарисовки...* С. 56, 59.

³⁰² Борисов В. А. *Соціально-політичне становище у Дніпропетровському регіоні на початку Великої Вітчизняної війни (червень – серпень 1941 р.)* // *Вісник Дніпропетровського національного університету. «Історія та археологія»*. 2008. Вип. 16. С. 107.

³⁰³ Продав М. *Нікопольские зарисовки...* С. 117.

³⁰⁴ Цит. за: Федорук Я. *Археологічні експедиції 1951 і 1953 років...* С. 273.

Однак нацистський терор з часом набирив обертів. Німецька окупація забрала життя 8 тис. нікопольців, з них 1500 – дітей³⁰⁵. Більше 5 тис. мешканців міста, переважно молодь, були вивезені на примусові роботи до Німеччини³⁰⁶. Найбільше серед розстріляних місцевих мешканців було євреїв (понад 1 тис., серпень 1941 р.³⁰⁷), страчених на виїзді з Нікополя до Дніпропетровська в протитанковому рові. Під час відступу радянська влада не інформувала місцевих євреїв про геноцид нацистів стосовно них і не вжила заходів щодо їх евакуації³⁰⁸ (мал. 21).

Мал 21. Ганс-поліція на човні пливе по Дніпру з Нікополя в Кам'янку-Дніпровську. Фотографія (Червень 1943 р.)

Збройну боротьбу в тилу гітлерівців першими почали партизанські загони П. М. Куцевола (23 чол.) і Ф. Т. Рижикова (60 чол.), сформовані Нікопольським міськкомом КПУ напередодні окупації. Згодом з'явилися загони А. Г. Резніченка, К. К. Клочко, В. Г. Ступака, М. Захарова. Дніпровські плавні біля Нікополя стали найбільшим у Степовій Україні осередком радянського партизанського руху, що містив у собі більше 700 чол. Найдовше протримався загін В. Г. Ступака – до лютого 1942 р. Першу підпільну групу – «Правда» – сформували в жовтні 1941 р. 12 студентів Нікопольського педучилища на чолі з Миколою Хилинським; вона припинила діяльність через закриття цього закладу в лютому 1942 р. Підпільна група «За Радянську Батьківщину» на чолі з М. Хилинським діяла з березня 1942 р. і налічувала 39 членів; у грудні того ж року 11 її членів були розстріляні. Групу «Месник», 17 чол. на чолі з Л. Хлястиком

³⁰⁵ Берендсєв О. А., Богуш П. М., Мілявський М. С., Корнієнко О. С. та ін. Роки і події (на відзнаку 50-річчя Великого Жовтня) // Нікопольська правда. 1967, 12 липня. С. 2.

³⁰⁶ Днепропетровская область в годы Великой Отечественной войны Советского Союза. 1941 – 1945 гг. Сборник документов и материалов / под ред. А. Ф. Стеценко. Днепропетровск: Днепропетровское книжное издательство, 1962. С. 268.

³⁰⁷ Шахрайчук І. А. Радянські військовополонені у нацистських таборих на території Дніпропетровщини (1941 – 1944) // Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження: зб. наук. пр. / голов. ред. С. І. Світленко. Дніпропетровськ: Ліра, 2015. Вип. 13. С. 64.

³⁰⁸ Венгер А. Події Великої Вітчизняної війни в усному наративі мешканців Сталіндорфського району // Усна історія в науковому дослідженні. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції (м. Запоріжжя, 23 – 24 травня 2008 р.). Запоріжжя: «Гандем-У», 2008. С. 125.

вим, окупанти знищили в листопаді 1943 р. З квітня 1943 р. почала діяти остання група підпільників, що складалася з 21 чол. на чолі з А. Я. Кардашовим³⁰⁹.

Поруч з радянським підпіллям, у Нікополі були й осередки, що мали за мету відновлення української державності. Нікопольський районний (тереновий) провід ОУН-б очолив Федір Іванович Вовк, директор школи № 9. Керування сільськогосподарською управою при окупаційній адміністрації дало змогу

йому сприяти відновленню українських культурних та освітніх осередків. У жовтні 1941 р. за його участі відкрито місцевий осередок «Просвіти», заборонений гебітскомісаріатом улітку 1942 р. Зусиллями Ф. І. Вовка запрацювала Нікопольська агрошкола, де пропагували український державницький світогляд. Вчинком високої людяності став порятунок ним єврейської сім'ї Сарі Бакст (Єлизавета, Володимир), приреченої на розстріл. Своєю діяльністю Ф. І. Вовк викликав підозру окупаційної адміністрації, був заарештований і підданий тортурам. Після звільнення перейшов на нелегальний стан, брав участь у розбудові Української Повстанської Армії. В еміграції продовжив діяльність в ОУН-б, очолював Політичну раду Українського конгресового комітету Америки³¹⁰. За порятунок єврейської сім'ї від нацистів ізраїльський офіційний меморіал «Яд Вашем» у 1998 р. визнав Федора Вовка (Вовчука), його дружину Єлизавету Шкандель та їхню колегу Марію Мізіну «праведниками народів світу»³¹¹. За невідтвердженою, але вартою уваги інформацією, після арешту керівників ОУН-б та уряду відновленої актом 30 червня 1941 р. Української Держави у нікопольських плавнях проти окупантів діяли збройні формування «Запорозькі низові козаки» та «Чортомлицький курінь». Вони об'єдналися в загін «Кіш» на чолі з колишнім майором Червоної армії М. Калашником, що налічував 500 вояків, і самостійно діяв проти радян-

Мал. 22. Звільнення Нікополя від гітлерівської окупації. Німецькі військовополонені і радянські кавалеристи (фото лютого 1944 р.)

³⁰⁹ Меньшиков Г. П., Позняков К. П., Пятигорец А. П. *Нікопюлю – 200*. С. 77 – 80.

³¹⁰ *Історична довідка про Ф. І. Вовка (І. Ф. Вовчука) // Козацька родина / ред. А. П. Носенко. 2003. Жовтень. С. 2.*

³¹¹ *Електронний ресурс: <http://db.yadvashem.org/righteous/righteousName.html?language=ru&itemId=4045141>; <http://db.yadvashem.org/righteous/family.html?language=ru&itemId=4045141>*

ських військ на початку лютого 1944 р.³¹²

8 лютого 1944 р. війська 3-го і 4-го Українських фронтів Радянської Армії звільнили м. Нікополь від гітлерівської окупації. Військовим з'єднанням і частинам, що відзначилися в боях за місто, присвоєно найменування «Нікопольських» та нагороджено орденами³¹³. Героїчною боротьбою з нацизмом нікопольці

Мал. 23. Будівництво «соцміста» (фото другої половини 40-х – 50-х рр. ХХ ст.

відзначилися, воюючи в регулярній армії СРСР. Нікопольський аероклуб підготував відомих асів: Павла Тарана, Миколу Путька, Івана Ялового, Олега Мелешка, Івана Гончара. 13 уродженців міста удостоєні звання Героя Радянського Союзу. Під час окупації та боїв за місто були зруйновані Південнотрубний завод і завод ім. Леніна, розграбовані всі підприємства місцевої промисловості та промкооперації. Знищено 160 житлових будинків з житловою площею 50 тис. кв. м, приміщення лікарні й двох поліклінік, 16 шкіл³¹⁴ (мал. 22 і 23).

Першими в місті відновили роботу лозомеблева фабрика (лозу брали в плавнях), цегельний завод № 18, артіль «Більшовик», пивзавод, завод ім. Леніна. Під час відбудови Нікопольського Південнотрубного заводу створили нові цехи – № 2 і № 3. Цех № 3 уперше в СРСР виробив сталеві труби методом пресування³¹⁵. Під час відбудови широко використовували працю німецьких військовополонених, ув'язнених членів націоналістичного підпілля та бійців УПА. Табір для них облаштували при Новопавлівському гранітному

³¹² Шур Ю. Спогади членів націоналістичного підпілля як джерело з історії українського визвольного руху 1940-х років // Усна історія в науковому дослідженні. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції (м. Запоріжжя, 23 – 24 травня 2008 р.). Запоріжжя: «Тандем-У», 2008. С. 191 – 192.

³¹³ Днепропетровская область в годы Великой Отечественной войны... С. 195.

³¹⁴ Днепропетровская область в годы Великой Отечественной войны. С. 276. Продан М. Никополюские зарисовки... С. 59.

³¹⁵ Корнієнко О. Наука плюс досвід – прогрес. Сорок друга річниця Жовтня на Нікопольщині. 1959 р. // Нікопольська правда. 1967, 26 вересня. С. 2.

кар'єрі; тут вони добували каміння, потрібне для відбудови Нікополя. Сучасне с. Кам'янське (Нікопольський район) виникло на тому місці після повернення полонених німців на батьківщину й розформування закладу для утримування в'язнів³¹⁶.

Мал. 24. Їдальня № 4 «Алые паруса» (фото 1970-х рр.)

У 1947 р. нікопольські підприємства досягли довоєнного рівня виробництва³¹⁷. Навколо Південнотрубного заводу виросло «містечко металургів», «соцмісто», з центральною магістраллю – проспектом ім. Сталіна (тепер просп. Трубників), багатоповерховими забудовами, магазинами і кафе. У 1954 р. закінчено спорудження Палацу культури трубників³¹⁸. Однак післявоєнну відбудову міста провадили за відсутності проекту детальної забудови міста, силами невеликих підприємств, дрібних артилей та індивідуальних забудовників, без дотримання черговості. З початком спорудження Каховського водосховища забудова підлягала більш ретельному плануванню та нагляду, за який відповідав головний інженер тресту Нікопольбуд А. Ф. Стариковський³¹⁹. У 1959 р. до Нікополя прокладено газопровід від магістралі Дніпропетровськ – Кривий Ріг з шебелинським газом³²⁰. У січні наступного року окрема гілка газопроводу дійшла до Південнотрубного заводу³²¹. У 1960 р. реорганізовано підприємства промислової кооперації, замість промислових артилей створили державні підприємства. Колишню

³¹⁶ Науковий архів автора.

³¹⁷ Корнієнко О. Наука плюс досвід – прогрес. Сорок друга річниця Жовтня на Нікопольщині. 1959 р. // Нікопольська правда. 1967, 26 вересня. С. 2.

³¹⁸ Гончар Є. Девіз часу – зростання. Тридцять сьома річниця Жовтня на Нікопольщині. 1954 р. // Нікопольська правда. 1967, 26 вересня. С. 2.

³¹⁹ Іщенко О. В., Сидорук В. М. Відновлення житлового фонду і комунальної інфраструктури міст Дніпропетровської області у повосієне десятиліття (1945 – 1955 рр.) // Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження: зб. наук. пр. / голов. ред. С. І. Світленко. Дніпропетровськ: Ліра, 2015. Вип. 13. С. 73.

³²⁰ Корнієнко О. Наука плюс досвід – прогрес. Сорок друга річниця Жовтня на Нікопольщині. 1959 р. // Нікопольська правда. 1967, 26 вересня. С. 2.

³²¹ Братина О. Ми йшли до нових рубежів. Сорок третя річниця Жовтня на Нікопольщині. 1960 р. // Нікопольська правда. 1967, 6 жовтня. С. 2.

артіль «Перше травня» перетворено на завод оцинкованого посуду, до райхарчкомбінату відійшла артіль ім. Щорса, на базі колишніх промартілей ім. Жданова та ім. Радянської Армії відкрили фабрики: меблеву та з ремонту взуття, артіль «Жовтень» перетворено на міський комбінат побутового обслуговування, якому підпорядкували всі побутові майстерні. Перукарні передали комбінату комунальних підприємств³²². Тож саме в цей час завершилося одержавлення сфери виробництва товарів та надання послуг (мал. 24).

За станом на 1966 р., промислові підприємства Нікополя виробляли труби, будівельні машини і механізми, меблі, електрофлюси, швейні вироби, а також широкий асортимент побутових товарів: оцинкований посуд, черепицю, м'ясорубки, металеві ліжка. Харчова промисловість міста продукувала рибні, молочні, кондитерські вироби, консерви, безалкогольні напої, вино і пиво. Нарощували потужності молокозавод (продуктивність переробки – 30 т молока на добу), рибзавод, хлібзавод та ін.³²³ У 1968 р. на Нікопольському молокозаводі діяло три розливні лінії, де щогодини заповнювали 11 тис. пляшок³²⁴. У 1959 р. трест «Нікопольбуд» завершив спорудження і монтаж чавуноливарного цеху машинобудівного заводу ім. Леніна³²⁵. У 1962 р. почалося будівництво Нікопольського заводу феросплавів (НЗФ), 1966 р. збудована перша черга флюсоплавильного цеху НЗФ. З 1962 р. почалася газифікація квартир, будівництво багатоповерхового житла. У післявоєнні роки відкрито металургійний технікум, школу бурових майстрів, технікум механізації сільського господарства, технічне, педагогічне і медичне училища, музичну школу і загальнотехнічний факультет Дніпропетровського металургійного інституту³²⁶. Останній щорічно приймав близько 190 студентів, тут навчалися робітники, інженерно-технічні працівники і службовці з міст Нікополя, Орджонікідзе (тепер Покров) та Марганець; тут готували спеціалістів для Південнотрубного заводу та заводу феросплавів. Збільшувалися міжнародні зв'язки міста. Бригада трубопрокатників з НПТЗ викликала на соцзмагання

³²² Братина О. Ми йшли до нових рубежів. Сорок третя річниця Жовтня на Нікопольщині. 1960 р. // Нікопольська правда. 1967, 6 жовтня. С. 2.

³²³ Берендсєв О. А., Богуш П. М., Мілявський М. С., Корнієнко О. С. та ін. Роки і події (на відзнаку 50-річчя Великого Жовтня) // Нікопольська правда. 1967, 22 липня. С. 2.

³²⁴ Зелік Н. Нова лінія розливу молока // Нікопольська правда. 1968, 2 жовтня. С. 2.

³²⁵ Корнієнко О. Наука плюс досвід – прогрес. Сорок друга річниця Жовтня на Нікопольщині. 1959 р. // Нікопольська правда. 1967, 26 вересня. С. 2.

³²⁶ Берендсєв О. А., Богуш П. М., Мілявський М. С., Корнієнко О. С. та ін. Роки і події (на відзнаку 50-річчя Великого Жовтня) // Нікопольська правда. 1967, 5 липня. С. 2.

бригаду заводу «Батерия» болгарського міста Нікопол у 1969 р.³²⁷

Грандіозна індустріалізація краю змінила до непізнаваності його ландшафт. З 1950 р. почалося спорудження Каховського водосховища, що поглинуло історичний Великий Луг. Упродовж двох років Нікопольський ліспромгосп провадив вирубу-

Мал. 25. Заповнення Каховського водосховища (фото 1954 р.)

ку лісів і очищення плавень у зоні затоплення. Над формуванням «чаши» водосховища і будівництвом гідротехнічних споруд працювали тисячі робітників з Київської, Волинської, Рязанської, Закарпатської та ін. областей, уперше застосовано спеціальну техніку: трактори, бульдозери, кушорізи, пересувні електростанції, трильовочні газогенераторні трактори КТ-12 для вивезення деревини з лісосік³²⁸. Перед затопленням водосховища до нових помешкань переселили 512 сімей³²⁹ (мал. 25).

У 1954 р. Нікополю відвели одне з чільних місць у відзначенні 300-річчя «возз'єднання України з Росією». У старій частині міста з цієї нагоди відкрили пам'ятник Б. Хмельницькому, назвали площу на його честь, установили гранітний обеліск з написом: «На цій місцевості знаходилась Запорозька (Микитинська) Січ. У 1648 році на цій Січі запорозькі козаки обрали Богдана Хмельницького гетьманом України»³³⁰. З нагоди цієї події розгорнули соціалістичне змагання, ввели в дію більше 8 тис. кв. м житла, заасфальтували 30,5 тис. кв. м доріг, водогін збільшився на 10 км, на благоустрій міста витратили 1,194 млн. руб. Того ж року на заклик щодо освоєння цілинних земель Казахстану виїхала перша група нікопольців. Ще однією значущою подією

³²⁷ Корнієнко О. С., Палкін М. А. Нікополь – Нікопол. Нарис про міста-тезки Нікополь Української РСР, Нікопол Народної Республіки Болгарія. Дніпропетровськ: Промінь, 1971. С. 18 – 20, 21.

³²⁸ Гончар Є. Девіз часу – зростання. Тридцять сьома річниця Жовтня на Нікопольщині. 1954 р. // Нікопольська правда. 1967, 26 вересня. С. 2.

³²⁹ Гончар Є. Девіз часу – зростання. Тридцять сьома річниця Жовтня на Нікопольщині. 1929 р. // Нікопольська правда. 1967, 26 вересня. С. 2.

³³⁰ Берендєєв О. А., Богуш П. М., Мілявський М. С., Корнієнко О. С. та ін. Роки і події (на відзнаку 50-річчя Великого Жовтня) // Нікопольська правда. 1967, 26 липня. С. 3.

того року стало освоєння баштового крана нової конструкції, що в подальшому визначило спеціалізацію заводу ім. Леніна³³¹ (мал. 26).

Наступний великий ідеологічно зумовлений ювілей святкували в 1980 р. – «200-річчя міста». На відміну від «ювілею» 1954 р., це святкування мало помітне русифікаторське спрямування.

Літочислення міста вели не від Микитинської Січі чи містечка Микитино-го, а від «Плана внонь проектированного укрєплення Никополь, что прежде назывался Никитин перевоз», підписаного губернатором Новоросійської губернії М. Язиковим 30 березня 1780 р. Цю дату як точку відліку міста обґрунтувала О. І. Дружиніна³³². З нагоди святкування вперше видано російськомовний краєзнавчий нарис (раніше матеріали з історії краю видавали виключно українською) із засадничою назвою «Никополю – 200». У цьому виданні історія козацтва згадувалася побіжно, в контексті обрання Б. Хмельницького гетьманом³³³. Центральною подією святкування стало відкриття парку Перемоги; пам'ять про перемогу над нацистською Німеччиною вперше було протиставлено пам'яті про запорозьке козацтво. Обвальна русифікація Нікополя почалася після звільнення П. Ю. Шелеста з посади першого секретаря КПУ в 1972 р. У більшості навчальних закладів міста викладання перевели з української на російську мову, міська газета «Нікопольська правда» (орган Нікопольських міського та районного комітетів КПУ, міської та районної рад депутатів) стала виходити виключно з російськомовними публікаціями. Нищівній критиці в Дніпропетровському обкомі КПУ піддали краєзнавчий нарис Володимира Грибовського «Біля моря Каховського», як такий, що «на

Мал. 26. Пам'ятник Б. Хмельницькому біля кротого ринку «Шопа» (фото 1960-х рр.)

³³¹ Гончар Є. Девіз часу – зростання. Тридцять сьома річниця Жовтня на Нікопольщині. 1929 р. // *Нікопольська правда*. 1967, 26 вересня. С. 2.

³³² Дружиніна Е. П. О дате основания города Никополь. Москва, 17 ноября 1976 г. // *Науковий архів автора*. Ротапринтна копія.

³³³ Меньшиков Г. П., Позняков К. П., Пятигорец А. П. *Никополю – 200*. Днепропетровск: Промінь, 1980. С. 13 – 16.

вітрилах човна» (зображення на ескізі обкладинки) «несе заразу націоналізму». Підтримка і сміливе входження до співавторства Михайла Кікота, заступника голови Нікопольського райвиконкому, врятувало нарис від небуття, у 1973 р. він вийшов друком, украй «обскубанним» цензурою³³⁴.

Життя в Нікополі

пізнього радянського часу відзначалося ситим достатком та розміреністю. Втім ціною того була гнітюча ідеологічна задуха і відсутність можливості вибору. Найчутливіше на це реагувала молодь. У квітні 1974 р. на танцювальному майданчику в старій частині міста стався бунт через вимогу міліції припинити недозволений танець твіст. Захоплені танцем хлопці на це не зважали. Коли ж міліціонери схопили одного з них, «на прізвище Скляр», й доправили до міського відділу міліції, молодь оточила цей будинок, біла шибки й вимагала відпустити затриманого, до крові білися з міліцією. Їх вгамовували за допомогою солдатів з військової частини, застосовуючи водомети. Затриманих засудили як хуліганів. Радіостанція «Голос Америки» згодом сповістила про цю подію як про політичний протест³³⁵.

Напередодні проголошення незалежності України край запорозьких січей став центром паломництва пробудженого українства. Більше ста тисяч людей з усіх усюд приїздили до Нікополя на святкування 500-річчя козацтва влітку 1990 р. Однак усеохопні кризові явища кінця ХХ ст. перетворили місто з величезним економічним потенціалом на депресивний простір. Упродовж останніх двох десятиліть зберігається негативна динаміка зміни чисельності населення. Якщо в 1989 р. населення Нікополя становило 158 тис.³³⁶, то

Мал. 27. Пам'ятник «Захисник України» (фото Ю. Горобця. Січень 2018 р.)

³³⁴ Грибовський В., Кікот М. Біля моря Каховського. Дніпропетровськ: Промінь, 1973. 55 с.

³³⁵ Логвиненко В. Бунують молодь укрощали водою з шлангов; Продан М. «Голос Америки» о бунте в Нікополі, дяде Серезе, твісте и романсе «Очи черные» // Репортер. Нікопольская газета. № 72. 2009. 8 сентября. 1100 ж. Нікопольские зарисовки... С. 88 – 92.

³³⁶ Население СССР: По данным Всесоюзной переписи населения 1989 г. / Госкомстат СССР. М.: Финансы и статистика, 1990. С. 23.

2010 р. – 125 802; померло того року 2 228 осіб; виїхало до інших регіонів України 1 032 осіб³³⁷. За станом на 1 листопада 2015 р. зафіксовано наявного населення 115 756 осіб, постійного – 117 810 осіб³³⁸. За кількістю населення Нікополь посідає 4-е місце в Дніпропетровській області й 36-е серед усіх міст України.

Прагнення кращого життя привело багатьох нікопольців до участі в Революції гідності. Чимало нікопольців виступило на захист державного суверенітету і територіальної цілісності України від російської агресії, примножуючи славу своїх козацьких предків. У війні на сході України полягли прапорщик ЗСУ Геннадій Анатолійович Бережний (1968 – 2014), старший солдат ЗСУ Ігор Петрович Берестенко (1990 – 2014), майор ЗСУ Олександр Іванович Вакуленко (1967 – 2015), старший сержант ЗСУ Віктор Анатолійович Жирнов (1968 – 2015), солдат ЗСУ Антон Олександрович Кузнецов (1987 – 2014), сержант ЗСУ Руслан Миколайович Кулібаба (1982 – 2014), солдат ЗСУ Василь Васильович Логвиненко (1978 – 2014), солдат ЗСУ Владислав Станіславович Остапенко (1963 – 2015), солдат ЗСУ Денис Валерійович Остроушко (1989 – 2014), солдат ЗСУ Максим Миколайович Троценко (1985 – 2014). Тривають заходи з увічнення пам'яті нікопольців, загиблих у російсько-українській війні. На місці демонтованого пам'ятника В. І. Ульянову (Леніну) на вул. Електрометалургів Нікопольська міська рада 29.07.2016 р. вирішила встановити пам'ятник «Захисник України» (концепція: С. Каширний, ескізний проект: М. Гапон, Ю. Горобець), що був урочисто відкритий 21 січня 2018 р. (мал. 27).

Згідно з розпорядженням міського голови Андрія Фісака від 17.02.2016 р. та на виконання законів України про декомунізацію в Нікополі перейменовано 71 вулицю та провулок.

В. В. Грибовський,
кандидат історичних наук

³³⁷ Профіль міста Нікополь. Демографія. Економіка. Бюджет / керівник проекту Пол Дарбі // Електронний ресурс: http://www.academy.gov.ua/doc/mijnar_spivrob/mizhbnar_proekt/pdf/REOP_rezult/Nikopol.pdf

³³⁸ Експрес-випуск головного управління статистики у Дніпропетровській області // Електронний ресурс: http://www.dnestrstat.gov.ua/expres/2015/12/17_11_15/CbN10.pdf

1. Богдана Хмельницького площа

1.1. Пам'ятне місце розташування Микитинської Січі (іст.)

Пам'ятний знак на місці розташування Микитинської Січі

Вул. Микитинська.

В історії України Микитинська Січ (1639–1652) – одна з найвідоміших, оскільки з нею пов'язаний початок Визвольної війни українського народу середини XVII ст.

Узагальнюючи історичні та власні спостереження, Д. І. Яворницький писав, що Січ знаходилася рівно на 350 сажнів нижче пароплавної при-

стані Нікополя, на правому березі р. Дніпро. Згідно з історичними даними будівництво козацької фортеці на Микитиному Розі слід віднести до 1639 р. Тут Січ проіснувала до 1652 р., коли запорожці перенесли Січ з Микитиноного Рогу на Чортотлицький Ріг у зв'язку з тим, що попередня поступово втратила своє провідне становище після виникнення гетьманської держави зі столицею у м. Чигирин. Не останню роль відіграла і та обставина, що Микитинська Січ була двічі розорена татарами. Укріплення, відомості про які зафіксовано в документах XVIII ст. на північний захід від Микитиноного Рогу, а в документах XIX ст. – на території містечка Нікополь, свідчать, що Микитинська Січ розташовувалась саме тут.

У 1953 – 1956 рр. залишки Микитиноного Рогу, розмитого упродовж століть до гранітної основи, було затоплено під час будівництва Каховського водосховища. У 2000 р. роботу з пошуку і локалізації валів та ровів проводила група археологічної розвідки Нікопольського державного краєзнавчого музею. За згадками нікопольських старожилів, західна частина валів і ровів зберігалася до 70-х рр. XX ст., але потім вали були знівельовані, а рови засипані під час будівництва парку ім. Перемоги.

21 січня 1648 р. загін на чолі з Богданом Хмельницьким захопив Микитинську Січ. У цьому йому сприяли козаки Черкаського коза-

цького реєстрового полку, які перебували на ній для спостереження за татарськими переправами через р. Дніпро. У лютому 1648 р. повстали козаки розбили під стінами і загопи поляків, які намагалися придушити виступ. Здобуття Січі та звільнення Запорозжя від польських військ стало початком Визвольної війни українського народу проти Речі Посполитої. Після Великодніх свят 1648 р. кошова старшина зібрала запорозьких козаків на Раду. На ній було оголошено, що за збитки і гніт з боку поляків проти них починається війна. Запорозьке військо одностайно назвало Б. Хмельницького гетьманом і вручило йому гетьманські клейноди. Звідси ж 8-тисячна повстанська армія вирушила назустріч польським військам.

У 1956 р. на згадку про ці події у м. Нікополь була споруджена тумба з блоків та плит неполірованого граніту. На лицьовому боці – дошка з червоного граніту з присвятним текстом.

Література: 1. Шапошников Г. С. Як виникло місто Нікополь. Історико-географічний збірник. Т. IV. К., 1930. С. 190. 2. Яворницький Д. П. Історія запорозьких казаків: В 3 т. Т. 1. К., 1990. С. 127.

Надія Шейміна

1.2. Пам'ятник Б. Хмельницькому, 1954 р. (мист.)

Пам'ятник Б. Хмельницькому

Площа Б. Хмельницького.

Автори – скульптор І. П. Кавалерідзе. Розміри: висота – 3 м, висота постаменту – 2,95 м, висота основи – 0,98 м.

Хмельницький Богдан (Зиновій) Михайлович (1595/1596 – 1657) – політик, полководець і дипломат, керівник Національно-визвольної війни 1648 – 1657 рр., засновник Української козацької держави (Гетьманщини), її перший гетьман.

Чавунна ростова фігура Б. Хмельницького встановлена на цегляному оштукатуреному постаменті прямокутної форми, який, своєю чергою, розміщений на триступінчастій

основі. Хмельницький зображений у вихідному вбранні козацької старшини; його рішучий вольовий погляд спрямований уперед, права рука притримує символ влади – булаву, а в лівій затиснутий сувій.

Література: 1. *Енциклопедія історії України: Т. 10. Т – Я / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: Наукова думка, 2013. С. 389 – 390.*

Оксана Колесник

1.3. Забудова площі Богдана Хмельницького, кін. XIX – поч. XX ст. (містобуд.)

Загальний вигляд площі Б. Хмельницького

Вул. Микитинська.

Площа розташована в історичному середмісті, на відрізку вул. Микитинської – від пров. Телеграфного до вул. Музейної, розширюючись по середині пішохідною зоною, яка відокремлює смуги руху автомобільного транспорту. Пішохідна зона облаштована наприкінці 2015-го – на початку 2016 р., композиційно

продовжуючи благоустрій навколо пам'ятника Богдану Хмельницькому, встановленому в 1950-х рр. Цілісне сприйняття об'єктів культурної спадщини, які формують периметр площі, погіршено стоянками маршрутного транспорту (вул. Микитинська, 10 та вул. Микитинська, 21) та групами розлогіх листяних дерев

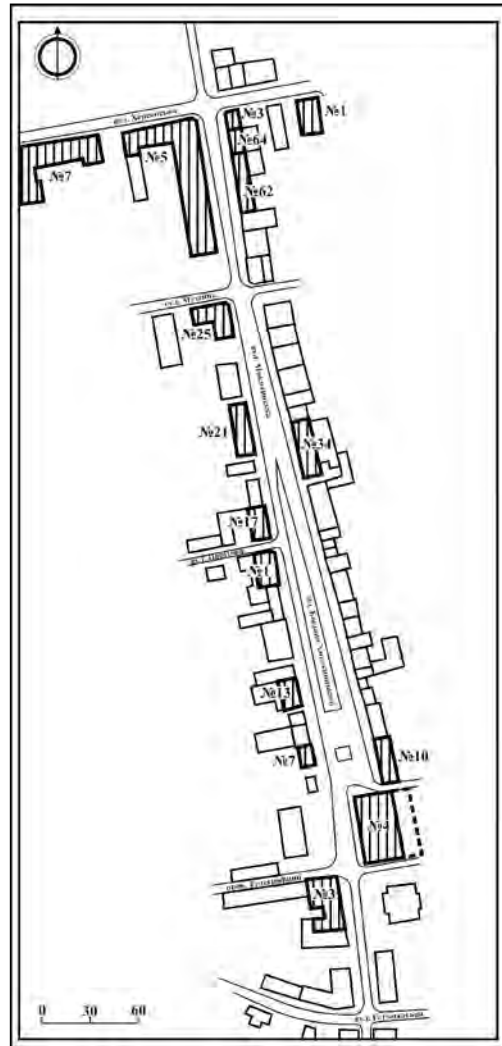

Схема забудови площі Б. Хмельницького

у безпосередній близькості від фасадів будинків. Найкращі візуальні точки сприйняття знаходяться на початку площі Богдана Хмельницького (від критого ринку, вул. Микитинська, 4) та наприкінці (від колишнього аероклубу, вул. Микитинська, 34).

Пам'ятка містобудування за типом належить до «комплексів», де топографічно визначена група споруд, об'єднана спільною територією. Площа Богдана Хмельницького, а первісно – Базарна площа, розпочала своє формування у середині XIX ст. як торговельний центр Нікополя, де поруч із невеликими дерев'яними крамницями зводились головні об'єкти соціальної та адміністративної інфраструктури. Базарна площа сформувалась у межах вул. Катеринославської, що перетинала місто з півдня на північ, завершуючись біля залізничного переїзду, як шлях до губернського центру – Катеринослава (від якого вулиця й отримала назву). В радянські часи її перейменували на вул. Карла Лібкнехта, а після декомунізації – північна частина (до вул. Віктора Усова) отримала назву вул. Патріотів України, а південна – вул. Микитинська, на честь Микитинської Січі.

Наприкінці XIX – на поч. XX ст. дерев'яні одноповерхові крамниці по периметру площі знищила пожежа, і на початку XX ст. зводиться кам'я-

ний критий ринок, який отримав у місцевих назву – «Шопа» (від англ. – «shop», магазин). Водночас змінюється вигляд навколишніх крамниць – замість дерев'яних зводяться одно- та двоповерхові будівлі й значні прибуткові будинки відомих купецьких родин міста (Гусєви, Тимофєєви, Єрлашови, Бабушкіни, Шори тощо). В них відразу починають працювати навчальні та культурні заклади, банківські та поштові установи, перукарні, кафе, типографії, фотоательє тощо. Крім того, низка будівель поєднувала в собі житлову функцію з торговельною, де в частині будинку мешкала купецька родина, а в іншій – знаходився їхній магазин.

Базарна площа простягалась від «Шопи» до Соборної площі (нині пл. Визволення), на якій розташовувався спочатку дерев'яний, а потім кам'яний Покровський собор, знищений у 1930-х рр. радянською владою. В подальшому площа зменшилась до вул. Музейної (на півночі), але колишні одноповерхові крамниці та двоповерхові прибуткові будинки, що входили до її складу, збереглися і нині до вул. Херсонської.

Через масштабну розбудову площі наприкінці XIX – початку XX ст. характер її забудови в архітектурному вирішенні визначає еkleктика, в якій переважають трансформовані форми класицизму у цегляному декоруванні фасадів, з поодиноким використанням ліпнини. Наріжники

будівель, що формували перехрестя площі з прилеглими до неї вулицями, увінчувались шатрами, перетворюючи їх на локальні композиційні акценти. Головними локальними домінантами площі на початку ХХ ст. були масивний критий ринок (на півдні) та Покровський собор, увінчаний багатобанним завершенням (на півночі).

Комплексна пам'ятка складається з низки історично цінних будівель, різних за об'ємно-просторовим та стильовим вирішенням. Забудова парної сторони площі являє собою суцільний ряд з одно- та двоповерхових об'єктів культурної спадщини, різних за ступенем цінності, які відображають історичні етапи забудови Базарної площі: від одноповерхових дерев'яних до двоповерхових кам'яних крамниць. Відповідно до збереженої іконографії, вигляд зазначених будівель дещо змінився, як і їхнє функціональне призначення. Натомість непарний бік площі членується на окремі відтинки перетинами з прилеглими вулицями, забудова має пунктирний характер. Перехрестя композиційно акцентуються двоповерховими прибутковими будинками, більшість з яких завершувались наріжними шатрами (частково втрачені). Архітектурне вирішення двоповерхових будинків з обох сторін площі відзначається насиченістю декорування чільних площин фасадів, з широким викори-

станням цегляного та ліпного декору. Важливими елементами у формуванні забудови площі є пам'ятка монументального мистецтва – пам'ятник Б. Хмельницькому (відкритий 8 січня 1954 р., скульптор – І. П. Кавалерідзе) та внутрішній простір самої площі, вільної від забудови, що допомагає цілісно сприймати об'єкти культурної спадщини.

Площа Богдана Хмельницького – це унікальний для міста об'єкт, який зберігає історію містобудівного розвитку міста, відзначаючись композиційною та стилістичною єдністю, як окремих складників пам'ятки, так і в цілому. Є частиною вул. Микитинської як первісного елемента планувальної структури, формуючи історичне ядро Нікополя.

Джерела та література: 1. Лаперье Р. А. Обзор развития сельскохозяйственных мельниц за последнее десятилетие в Екатеринославском уезде и ближайшем к нему районе / сост. Р. А. Лаперье, зав. Никопол. отд-нием торг. дома «Я. Рабинов» в Одессе. Никополь: Художеств. тип. В. Вайнштейна и П. Молдавского, 1911. 10 с. 2. Правила пользования Екатеринославской уездной земской телефонной сетью и междугородней Екатеринослав – Запорожье – Каменское, Екатеринослав – Никополь и Томаковка – Хортица и Список абонентов Никопольской, Верхнеднепровской и мест. Кривой Рог. Екатеринослав, 1916. 64 с. 3. Шеремет С. В. В гостях у старого Никополя. Днепропетровск: Пороги, 2001. С. 15 – 18.

Надія Лиштва

1.3.1. Будинок купця Гусева, поч. ХХ ст. (архіт., істор.)

Будинок купця Гусева, поч. ХХ ст.

Вул. Микитинська, 25.

Знаходиться в історичному середмісті, на перехресті вул. Микитинської та вул. Музейної (в радянські часи – вул. Пролетарська, а до цього – Купецька), по червоних лініях вулиць. Формус кут прямокутного в плані кварталу, витягнутого з півночі на південь, обмеженого з півночі – вул. Музейна, зі сходу – вул. Микитинська, з півдня – вул. Поштова, із заходу – вул. Сірка. Незважаючи на втрату наріжного увінчання, будівля відіграє роль кутового акценту, який формус перехрестя вулиць. Знаходиться в межах площі Богдана Хмельницького (колишньої Базарної площі), замикаючи її забудову та виступаючи невід'ємною частиною як внутрішньоскладовий об'єкт.

Зведений у 1902 р., прощосвідчить надпис на фронтоні бічного ризаліту, як будинок купця Гусева, де на 1-му поверсі знаходилась крамниця, а на

2-му – його власне житло. З 18 травня 1919 р. тут працював Народний музей витончених мистецтв, більшу частину експонатів якого становили предмети з колекції дворянина Нечасва. Постановою Президії Нікопольського райвиконкому №527 від 20 серпня 1929 р. музей реорганізовано у Нікопольський державний краєзнавчий музей ім. М. В. Ломоносова. Поступово колекція експонатів значно розширилась. Так, на час його відкриття у 1919 р. вона становила 688 експонатів, а у 1970-х рр. – 15 600 предметів. За цей час будинок музею, що жодного разу капітально не ремонтувався, набув незадовільного стану, тому 1 січня 1977 р. його закрили на капітальний ремонт, який так і не розпочався. У 1986 р. музей із напіваварійного будинку на розі вулиць «старої частини» міста, переїхав до старої військової казарми на вул. Електрометалургів, 46-а.

Первісне розпланування не збереглося через втрату більшості внутрішніх перегородок та несучих стін, спричинених руйнацією даху. Цінні елементи декорування інтер'єрів також утрачені.

Двоповерховий, з червоної цегли на цегляному цоколі, з підвалом. Конфігурація будинку в плані – Г-подібна (22×22 м), складаючись із двох симетричних крил, розвернутих під прямим кутом по червоних лініях вулиць, які поєднуються на перехресті

зрізаним одноосьовим наріжником. Бічні крила складаються з основної шестиосьової частини, яка прилягає до наріжника, та бічних слабо виступаючих одноосьових ризалітів, в яких на 1-му поверсі, як і в наріжнику, розташовувався дверний проріз. Єдиний балкон чільних фасадів знаходився по центральній осі наріжного фасаду, від нього наразі збереглась балконна плита, що спирається на кронштейни, вигляд втраченого огороження можна встановити за іконографією. Віконні та дверні прорізи 1-го поверху – прямокутної форми, 2-го – арочної. При цьому поверхня першого поверху рустована прямокутним дощатим рустом, клинчасті перемички прорізів також виділені рустуванням. Над прорізами 1-го поверху у фризівій частині міжповерхового карнизу розташовані фільонки з орнаментованою стрічкою меандру. Другий поверх декорований більш насичено, з використанням вставок з ліпними вертикальними гірляндами по осях міжвіконних простінків (у продовженні рустованих пілястр 1-го поверху). Віконні прорізи опоряджені складними сандриками з розчленованим арочним фронтоном, з раковиною на тимпані, що спирається на стилізовані півколони композитного ордеру. Так само ордерна система застосована для декоруванні фланків наріжника та ризалітів 2-го поверху, де використані канельовані колони композитного

ордеру (на всю висоту поверху). Крім того, широко декоровано фризи під увінчуючим та міжповерховим карнизми, і простір між підвіконним гуртом 2-го поверху та карнизом, де використані ліпні кронштейни, фільонки з рослинним декоруванням, орнаментовані стрічки тощо. Дахові увінчання втрачені, не збереглась балюстрада між тумбами з вазами і фронтонами, якими завершувались ризаліти. Втрачено розвинене чотиригранне шатро – головний акцент і своєрідна візитівка будівлі, та більшість ліпного декору на тимпані фронтонів складної конфігурації.

Будинок є прекрасним зразком архітектури еkleктики, з використанням трансформованого класицистичного декору, поч. 1900-х рр. побудови, відзначаючись широким використанням ліпного декору та якістю загального об'ємно-просторового вирішення.

Література: 1. Памятная книжка Екатеринославской губернии на 1911 год. Издание Губернского Статистического Комитета. Екатеринослав: Типо-Литография Губернского Правления. 1911. VII. 425 с. 2. Правила пользования Екатеринославской уездной земской телефонной сетью и междугородней Екатеринослав – Запорожье – Каменское, Екатеринослав – Никополь и Томаковка – Хортица и Список абонентов Никопольской, Верхнеднепровской и мест. Кривой Рог. Екатеринослав, 1916. 64 с. 3. Шеремет С. В. В гостях у старого Никополя. Днепропетровск: Пороги, 2001. 147 с.

Надія Лиштва

1.3.2. Громадський будинок, 1907 р. (архіт.)

Громадський будинок, 1907 р.

Меморіальна дошка на честь П. М. Біби

Вул. Микитинська, 21.

Знаходиться в історичному середмісті по червоній лінії вул. Микитинської, на середині її відтинку, обмеженому: на півночі – вул. Музейна, на півдні – вул. Поштова. Окремо розташований між двома одноповерховими будівлями, композиційно відіграючи роль архітектурного акценту. Рельєф ділянки пам'ятки спокійний, з незначним нахилом у північному напрямку, в бік вул. Музейної.

Зведений у 1906 – 1907 рр. як один з прибуткових будинків, що належав купцю Гусеву. У 1907 р. купець

А. Стіфель відкриває в будинку першу в місті жіночу прогімназію, яка в подальшому називалась «Приватна семикласна жіноча гімназія мадам Стіфель», працюючи під керівництвом Марії Олександрівни Стіфель. У 1917 – 1960-х рр. тут знаходяться різноманітні військові частини, а потім – ГО «Союз інтернаціоналістів» УСВА (афганці) та дитячий садок «Золотий ключик».

Розпланувальна типологія – коридорна (двобічна), перепланована, первісні цінні елементи декорування інтер'єрів утрачені. Орієнтовні габарити основного об'єму – 33×16 м.

Двоповерховий, із червоної цегли на цегляному цоколі, який збільшується по північному фасаді та з боку двору через перепад висот. Конфігурація в плані – Г-подібна, з основним двоповерховим корпусом по червоній лінії вулиці та об'ємом, спрямованим углиб двору, який також має два поверхи, але менші за висотою. Торцеві та дворові фасади виконані лаконічно, з рядом прямокутних віконних і дверних прорізів, які не мають декоративного опорядження. Членуються лінією цоколя, міжповерховим гуртом, оперізуючим будинок та увінчуючим карнизом.

Найбільш цінним в архітектурному відношенні є головний (східний) фасад будівлі, виконаний в еkleктиці, з використанням трансформованих класичних форм декорування. Композиція

фасаду відзначається строгістю та якістю проробки профілів декору, з використанням лекальної, тесаної та фігурної цегли, та з окремими елементами ліпного декору. Композиційно фасад поділяється на п'ять подібних триосьових частини. По центральній осі фасаду розташовувався парадний вхід, який нині закладений, як і більшість віконних прорізів 1-го поверху по центральній осі кожної з п'яти частин. Замість цього дверний проріз зроблено з віконного, із встановленням дисонуючих до архітектури фасаду металевого дверного заповнення та козирка. Елементом декорування, в цілому лаконічного за вирішенням 1-го поверху, є горизонтальне рустування. Поверхня стіни 2-го поверху насичена декором – опорядженням віконних прорізів у вигляді сандриків з трикутними фронтонами із кронштейнами, що спираються на пілястри. Підвіконний простір між лопатками декорований рядом діамантових квадратів. По вертикалі фасад членується цоколем, широким міжповерховим гуртом, завершуючись увінчуючим карнизом. Фризова частина гладка, завосні ліпні кронштейни, що знаходились по осях міжвіконних простінків, – утрачені, як і прямокутні тумби з вазами, що завершували фасад над карнизом. П'ять триосьових частин відокремлюються по осях простінків широкими пілястрами, рустованими на 1-му поверсі (з чер-

гуванням діамантового та фільончастого русту), та канельованими на 2-му, завершуючись у рівні фризу під увінчуючим карнизом двоєними ліпними кронштейнами, аналогічними з утраченими.

На головному фасаді закріплено меморіальну дошку з чорного граніту: «Будинок, в якому в 1945 – 1950 рр. жив і працював відомий український поет і журналіст, Заслужений працівник культури УРСР Петро Микитович Біба (1913 – 2002)».

Будинок є прекрасним зразком архітектури крупних прибуткових будинків, що функціонували як навчальний та громадський заклади, в цілому зберігши планувальну структуру та об'ємно-просторову композицію.

Література: 1. Памятная книжка Екатеринославской губернии на 1911 год. Издание Губернского Статистического Комитета. – Екатеринослав: Типо-Литография Губернского Правления. 1911, VII. 425 с. 2. Правила пользования Екатеринославской уездной земской телефонной сетью и междугородней Екатеринослав – Запорожье – Каменское, Екатеринослав – Никополь и Томаковка – Хортица. Список абонентов Никопольской, Верхнеднепровской и мест. Кривой Рог. Екатеринослав, 1916. С. 64. 3. Шеремет С. В. В гостях у старого Никополя. Днепропетровск: Пороги, 2001. 147 с.

Надія Лиштва

1.3.3. Критий ринок, поч. XX ст. (архіт.)

Критий ринок, поч. XX ст. (фото 1949 р.)

Вул. Микитинська, 4.

Знаходиться в історичному середмісті на початку вул. Микитинської. Завдяки своєму розташуванню та об'ємно-просторовому вирішенню у сформованому міському середовищі відіграє композиційну роль локальної домінанти, яка дещо втратила своє акцентне значення через руйнацію даху.

Пам'ятка розміщена на початку пл. Богдана Хмельницького (колишньої Базарної), виступаючи її частиною як внутрішньоскладовий об'єкт, що формує периметр забудови. Прямокутна в плані ділянка пам'ятки обмежена: зі сходу – вул. Запорізька, що пролягає на цій ділянці вздовж дамби Каховського водосховища; з півдня – огороженням приватного житлового будинку; із заходу – вул. Микитинська; з півночі – пл. Богдана Хмельницького. Рельєф ділянки має помітний ухил у східному та південному напрямках у бік берегової смуги Каховського водосховища.

Критий ринок, поч. XX ст.

Зведений на початку XX ст. після значної пожежі, що знищила старі дерев'яні торговельні крамниці Базарної площі. Разом з розбудовою кам'яної будівлі ринку вздовж вул. Катеринославської (сучасна назва – вул. Микитинська) зводились одно- і двоповерхові крамниці, прибуткові будинки відомих купецьких родин Нікополя. Первісно площа з півночі на південь була відкрита, з розміщеними обабіч торговельними рядами. Пізніше, наприкінці 1990-х – на поч. 2000-х рр., південна частина площі була віддана під земельну ділянку, де зведена триповерхова приватна житлова будівля, погіршивши цим композиційну роль та візуальне сприйняття пам'ятки, яка розраховувалась на всебічне сприйняття.

Об'ємно-просторова композиція будівлі відповідає її функціональному призначенню. За типом розташування належить до острівного типу, при цьому підвезення продукції до будівлі відбувалося здебільшого з Набережної вулиці (нині – вул. Запорізька), де розташовувалась більшість

купецьких складів. Композиційно складалась з основного підвищеного об'єму (13×43 м), з другим світлом та антресольним поверхом, де знаходились разові торговельні місця, та з двох одноповерхових симетричних крил (11×43 м), що прилягали до видовжених сторін основного об'єму, зі стаціонарними торговими місцями. Східне крило втрачене наприкінці 1990-х рр. – на поч. 2000-х рр., коли будівля набула незадовільного стану, спричиненого усадкою ґрунту. Протилежні, як торцеві, так і повздожні фасади, були вирішені аналогічно. Крім того, в бічні об'єми по їхній центральній осі врзались підвищені об'єми, віконні та дверні прорізи яких, як і чоловічі фасади основного об'єму, арочної форми, з напівциркульними за формою абрису перемичками. Віконні та дверні прорізи антресольного поверху та бічних крил – прямокутної форми.

Будівля декорована досить лаконічно та раціонально, з використанням цегляного декору (опорядження прорізів, горизонтальні гурти, лопатки, клинчасті перемички, увінчуючий карниз з дентикулами тощо) як елементу створення пластики поверхні фасадів. На початку 2016 р. дахові конструкції ринку зруйнувались, через що більша частина покриття обрушилась. Наразі будівля перебуває в аварійному стані, потребуючи проведення невідкладних проти-

аварійних робіт. Первісні інтер'єри та розпланування не збереглись.

Пам'ятний знак жертвам політичних репресій

На чоловому фасаді західного крила встановлено пам'ятний знак жертвам політичних репресій, який являє собою стилізовану стіну, викладену з декоративного каменя, з арочною нішею, у проїмі якої – стилізовані ґрати, обвиті колючим дротом, за які тримаються дві руки. Під аркою – плита з текстом: «Вічна пам'ять нікопольцям – жертвам репресій сталінського комуністичного тоталітаризму у 1917 – 1953 рр.».

Ліворуч від композиції – 2 дошки: на першій, зробленій із сірого граніту, розміщено накладне металеве зображення дзвону та дати; на другій – карбований пам'ятний текст. Напис на дошці: «Людино! Ким би ти не була, молода чи стара, зупинись і схили свою голову перед цим свя-

щенним місцем! Тут у часи сталінських репресій нікопольці прощались з рідними лише поглядами, повних сліз, горя і страждання, з вірою і надією на те, що справедливість восторжествує. Звідси відходили у вічність назавжди, щоб залишитись гірким докором тим, хто поправ право людини на життя і щастя. Нащадки пам'ятатимуть про вас!»

Дошка із роками

Пам'ятка є поодиноким зразком архітектури критих ринків початку ХХ ст., зведених у еkleктиці, виступаючи невід'ємною частиною містобудівного комплексу забудови площі Богдана Хмельницького.

Література: 1. Правила пользования Екатеринославской уездной земской телефонной сетью и междугородней Екатеринослав – Запорожье – Каменское, Екатеринослав – Николаполь и Томаковка – Хортица. Список абонентов Николапольской, Верхнеднепровской и мест. Кривой Рог. Екатеринослав, 1916. С. 64. 2. Шеремет С. В. В гостях у старого Никополя. Днепропетровск: Пороги, 2001. 147 с.

Надія Лиштва

1.3.4. Прибутковий будинок, поч. ХХ ст. (архіт.)

Прибутковий будинок, поч. ХХ ст.

Вул. Микитинська, 10.

Знаходиться в історичному середмісті, по червоній лінії вул. Микитинської. Через втрату акцентних елементів і щільне розташування розлогих листяних дерев перед чільним фасадом пам'ятка відіграє рядову композиційну роль, замикаючи периметр забудови східної сторони площі Б. Хмельницького (парного боку вул. Микитинської), яка на цьому відтинку забудована здебільшого одноповерховими крамницями. Будинок є невід'ємною частиною забудови площі.

Рельєф ділянки відзначається помітним ухилом у східному напрямку в бік берегової смуги Каховського водосховища. Земельна ділянка пам'ятки має прямокутну форму, обмежуючись з півночі територією сусіднього будинку (вул. Микитинська, 12); зі сходу – вул. Запорізька (колишня вул. Набережна); з півдня – проїздом, який поєднує вул. Микитинську з вул. Запорізькою, пролягаючи вздовж

північного фасаду «Критого ринку» (вул. Микитинська, 4); із заходу – червоною лінією вул. Микитинської.

Зведений на початку ХХ ст., після великої пожежі, яка знищила більшість дерев'яних крамниць Базарної площі. Складається з трьох двоповерхових крамниць, різних за висотою та декоративним вирішенням. Первісно бічні об'єми були майже тотожні за висотою, завершуючись подібними аттиками, фланкуючись тумбами; середній об'єм був значно нижчий за сусідні. Після 1950-х рр. будинки крамниць об'єднуються спільним двосхилим дахом, при цьому було втрачено дахові увінчання (аттики та тумби), частину декорування, зроблено докладку цегляної стіни середнього об'єму під загальний рівень. Зміни, що відбулись, погіршили композицію різних за стилістикою будинків.

Лівий бічний об'єм торцем прибудований до колишньої крамниці на вул. Микитинській, 12, тривісний, з центральновісською симетрією чільного фасаду. По його центральній вісі первісно розташовувався парадний дверний проріз, який фланкувався рустованими лопатками, що переходили на 2-му поверсі у канельовані напівколони зі стилізованими капітелями (з листям лотоса). Первісне опорядження віконних прорізів збереглося, але в незадовільному стані. Збереглися також ліпні кронштейни фризової частини увінчуючого карнизу.

Середній об'єм був нижчим орієнтовно на 1 – 1,5 м відносно бічних, мав несиметричну композицію фасаду, складаючись з двоосьової та триосьової частин, які по осі міжвіконного простінку членувались лопатками, тотожні лопатки фланкували й сам фасад. Віконні та дверний прорізи 1-го поверху не мали декорування, на 2-му поверсі – декоровані лаконічними прямокутними лиштвами.

Правий бічний об'єм – п'ятиосьовий, вирізняється центральновісською композиційною симетрією, підкресленою первісно складним аттиком, який увінчував фасад над карнизом. Декорування фасаду – лаконічне, як і сусіднього об'єму. При цьому віконні та дверний прорізи торцевого (південного) фасаду наразі закладені.

Прямокутні віконні прорізи 1-го поверху всіх трьох об'ємів – вітринного типу. Первісне розпланування та цінні елементи інтер'єрів не збереглися через часті перепланування.

Будинок є зразком комплексної забудови двоповерховими кам'яними крамницями Нікополя початку ХХ ст. у еkleктиці, які, незважаючи на часткову втрату декору, з об'єднанням у спільний об'єм, зберегли свою композицію.

Література: 1. Шеремет С. В. В гостях у старого Нікополя. Дніпропетровск: Пороги, 2001. 147 с.

Надія Лиштва

1.3.5. Прибутковий будинок, поч. ХХ ст. (архіт.)

Прибутковий будинок, поч. ХХ ст.

Вул. Микитинська, 17.

Знаходиться в історичному середмісті, по червоних лініях вулиць Микитинська та Поштова (в радянські часи – вул. Комсомольська), в межах площі Богдана Хмельницького, виступаючи її частиною як внутрішньоскладовий об'єкт. Розташовуючись серед здебільшого одноповерхової забудови, будівля відіграє роль архітектурного акценту, формуючи перехрестя вулиць, одна з яких є пішохідною (вул. Поштова). Створює кут прямокутного в плані кварталу, витягнутого з півночі на південь, обмеженого з півночі – вул. Музейна, зі сходу – вул. Микитинська, з півдня – вул. Поштова, із заходу – вул. Сірка.

Зведений на початку ХХ ст. як один із небагатьох двоповерхових кам'яних прибуткових будинків Базарної площі, забудову якої формували здебільшого одноповерхові крамниці. На початку 2010-х рр. у

ньому проведено ремонтні роботи з реставрацією чільних фасадів. При цьому до західного видовженого фасаду прибудували одноповерховий Г-подібний об'єм, дах якого використовується під терасу. Разом із первісним прямокутним об'ємом вони утворили спільний П-подібний об'єм, що вузькими фасадами виходить на червону лінію вул. Поштової. Будинок пристосований наразі під заклад харчування – ресторан.

Первісне розпланування пам'ятки не збереглось, цінні елементи декорування інтер'єрів утрачені.

Двоповерховий, з червоної цегли на невисокому цегляному цоколі, під чотирихилим дахом над первісним прямокутним об'ємом. Поверхня фасадів виконана «під розшивку швів». Декорування відзначається майстерною проробкою профілів цегляного декору. Чільний фасад на вул. Поштової – у чотири осі прорізів, на вул. Микитинській – семиосьовий. Віконні та дверні прорізи – прямокутної форми, на 1-му поверсі елементом їх декорування виступають клинчасті перемички, на 2-му поверсі – опоряджені сандриками із трикутними фронтонами. Підвіконний простір сандриків прикрашають парні квадрати. По горизонталі фасади членуються лінією цоколю, міжповерховим, підвіконним і увінчуючим карнизом та фризом, декорованим модульонами.

Будівля є зразком «еклектики» з використанням лаконічного цегляного декору.

Література: 1. Шеремет С. В. В гостях у старого Никополя. Днепропетровск: Пороги, 2001. 147 с.

Надія Лиштва

1.3.6. Прибутковий будинок, кін. XIX – поч. XX ст. (архит.)

Прибутковий будинок, кін. XIX – поч. XX ст.

Вул. Микитинська, 34.

Розташовується в історичному середмісті по червоній лінії вул. Микитинської, в оточенні одноповерхової забудови, відіграючи роль архітектурного акценту. Знаходиться в межах пл. Богдана Хмельницького, виступаючи її частиною як внутрішньоскладовий об'єкт, замикаючи її парний бік. Враховуючи, що суцільний ряд забудови від буд. №34 до буд. №50 складається з одноповерхових будівель, саме двоповерховий будинок №34 на вул. Микитинській композиційно завершує забудову площі.

Зведений наприкінці XIX – на початку XX ст. як один з небагатьох

двоповерхових кам'яних прибуткових будинків парного боку Базарної площі, яка здебільшого забудована одноповерховими крамницями. Використовувався під торговельну та громадську функції. У 1936 – 1941 рр. у будинку знаходився Нікопольський аероклуб, що виховав відомих військових льотчиків, таких як П. А. Таран (18.10.1916 – 14.09.2005) – двічі Герой Радянського Союзу; М. С. Путько (25.10.1918 – 21.08.1962), І. П. Яловий (08.01.1919 – 15.06.2006), І. О. Гончар (21.09.1921 – 20.04.1945), О. І. Мелешко (22.06.1917 – 28.05.1989), П. Є. Киселенко (01.08.1919 – 10.06.1975) – Герої Радянського Союзу. Після цього тут розмістилась міська типографія, яку змінила дієтична їдальня №6. Зараз частину будівлі займає ресторан «Олива» та офісні приміщення.

Первісне розпланування не збереглося через часту зміну функціонального призначення, цінні елементи декорування інтер'єрів втрачені.

Прямокутний у плані, цегляний, складається з двох двоповерхових будинків у еkleктиці, різних за висотою поверхів та стилевим опорядженням, але гармонійно поєднуючись між собою в єдиний об'єм.

Північний об'єм – нижчий за висотою, під двосхилим дахом, триосьовий, з прямокутними віконними і дверним (по центральній осі) прорізами та арочними (за округленими кутами) – на другому поверсі. Декорування фасаду виконане досить ла-

конічно, відзначаючись при цьому чистотою використаних форм. Поверхня 1-го поверху, як і фланкуючих фасад лопаток, рустована. Прорізи декоровані клинчастим стросним замковим каменем. На другому поверсі вони зверху опоряджені сандриками із замковим каменем, повторюючи форму абрису перемички. Підвіконний простір прикрашений фільонками.

Південний об'єм – вищий, є візуальним акцентом забудови. Прямокутний у плані, під двосхилим дахом, десятиосьовий. Дверні прорізи 1-го поверху, як і віконні, мають прямокутну форму. Основними елементами декорування фасадів є горизонтальне та вертикальне членування. По осях міжвіконних простінків він членується лопатками на всю висоту. Лопатки рустовані на 1-му поверсі, в той час як поверхня стіни гладка; на 2-му поверсі у фризовій частині під увінчуючим карнизом лопатки завершуються здвоєними кронштейнами, які підтримують основну виступаючу частину. По вертикалі фасад членується лінією цоколя, рустом лопаток, міжповерховим і підвіконним гуртами, увінчуючим карнизом та фризовою частиною. Торцеві та дворовий фасади виконані без декорування.

Навпроти головного фасаду будинку в 1956 р. встановлено прямокутний пілон із блоків сірого граніту з меморіальною дошкою (червоний

граніт): «Місце розташування Микитинської Січі, на якій Б. Хмельницький був обраний гетьманом Війська Запорозького (19 квітня 1648 р.)»

Література: 1. Золотые звезды. Днепропетровск: Промінь, 1967. С. 35 – 39, 133 – 136; 256 – 257; 301 – 303; 410 – 412. 2. П генерал, и рядовой... Днепропетровск: Промінь, 1983. С. 26 – 29, 137 – 139; 330 – 331; 401 – 403; 556 – 559. 3. Памятная книжка Екатеринославской губернии на 1911 год. Издание Губернского Статистического Комитета. Екатеринослав: Типо-Литография Губернского Правления, 1911. VII. 425 с. 4. Правила пользования Екатеринославской уездной земской телефонной сетью и междугородней Екатеринослав – Запорожье-Каменское, Екатеринослав – Николаев и Томаковка – Хортица и Список абонентов Николаевской, Верхнеднепровской и мест. Кривой Рог. Екатеринослав, 1916. 64 с. 5. Шеремет С. В. В гостях у старого Николая. Днепропетровск: Пороги, 2001. 147 с.

Надія Лиштва

1.3.7. Прибутковий будинок, поч. XX ст. (архіт.)

Прибутковий будинок, поч. XX ст.

Вул. Поштова, 1.

В історичному середмісті, на наріжній ділянці, утвореній перехрестям вул. Микитинська та Поштова

(в радянські часи – Комсомольська), по червоних лініях вулиць. Знаходиться в межах пл. Богдана Хмельницького (колишньої Базарної), виступаючи її частиною як внутрішнь-оскладовий об'єкт. Незважаючи на втрату наріжного увінчання, будівля відіграє композиційну роль кутового акценту, що формує перехрестя вулиць, одна з яких є пішохідною (вул. Поштова). Створює кут прямокутного в плані кварталу, витягнутого з півночі на південь та обмеженого з півночі – вул. Поштова, зі сходу – вул. Микитинська, з півдня – пров. Телеграфний, із заходу – вул. Сірка.

Зведений на початку ХХ ст. як один з небагатьох двоповерхових кам'яних прибуткових будинків Базарної площі, здебільшого забудованої одноповерховими крамницями. Первісне розпланування не збереглося через часті пристосування до чергових власників, цінні елементи декорування інтер'єрів утрачені.

Двоповерховий, цегляний (червона цегла) на невисокому цегляному цоколі, під багатосхилим дахом, перекритий сірим шифером. Конфігурація первісного об'єму – прямокутна, з орієнтовними габаритами 20×14 м. Пізніше (після 1970-х рр.) на вул. Поштовій було впритул побудовано двовісьовий об'єм та значно змінено первісну одновісьову частину фасаду, яка примикає до новобудови з одного боку та до одновісьового ризаліту будинку – з іншого.

На перехрестя пам'ятка виходить зрізаним одноосьовим наріжником, в якому знаходиться парадний вхід, над яким розташовано єдиний балкон, коване ажурне огороження якого збереглося у задовільному стані. Наріжник, як і одноосьовий ризаліт чільного фасаду на вул. Поштовій, увінчувався ступінчастим аттиком із лучковим завершенням. Аттики, як і тумби, що розміщувались по фасаду вздовж вул. Микитинської (по осях міжвіконних простінків), утрачені наприкінці 1990-х рр.

Вуличні фасади декоровані доволі насичено, але при цьому щільний штукатурний шар, яким оздоблено поверхню фасадів на поч. 2010-х рр., значно погіршив пластику декору. Фасад на вул. Микитинській – семиосьовий, із триосьовою та чотириосьовою частинами, які відокремлюються по вісі міжвіконного простінку пілястром – рустованим на 1-му поверсі та канельованим – на 2-му. Аналогічний пілястр членує поверхню чотириосьового фасаду на вул. Поштовій, на триосьову (наближену до перехрестя) та одноосьову частини (ризаліт). Зрізаний наріжник фланкується аналогічними здвоєними пілястрами, як і фланки фасадів. Елементами вертикального членування виступають: рустована поверхня стін 1-го та 2-го поверхів; цокольний, підвіконні, міжповерховий гурти; увінчуючий карниз, фриз під яким декорований

кронштейнами та фільонками з ліпниною рослинної тематики. Крім того, одним із основних акцентів декорування є пишне оздоблення прямокутних віконних прорізів 2-го поверху, оперезаних лиштвами під прямокутними сандриками із ліпними кронштейнами. З ліпного декору наявні також горизонтальні гірлянди на пілястрах. Торцевий та дворові фасади декоровані лаконічно.

Будівля є зразком еkleктики в архітектурі прибуткових будинків, з використанням на чоловічих фасадах трансформованих класицистичних форм у композиції та декорі.

Література: 1. Шеремет С. В. *В гостях у старого Никополя. Днепропетровск: Пороги, 2001. 147 с.*

Надія Лиштва

1.3.8. Прибутковий будинок купця Тимофєєва, 1908 р. (архіт.)

Прибутковий будинок купця Тимофєєва, 1908 р.

Вул. Микитинська, 3.

В історичному середмісті, на перехресті вул. Микитинської (в ра-

дянські часи – вул. Карла Лібкнехта, а до цього – вул. Катеринославська) з пров. Телеграфним, по червоних лініях вулиць. Виступає в сформованому міському середовищі архітектурним акцентом, формуючи північно-східний кут кварталу складної трапецієподібної в плані форми, обмеженого з півночі – пров. Телеграфний, зі сходу – вул. Микитинська (пл. Богдана Хмельницького), з півдня та південного заходу – вул. Гетьманська, із заходу – вул. Сірка. Ділянка має помітний нахил у бік перехрестя, у північно-східному напрямку.

Знаходиться на початку пл. Богдана Хмельницького (колишньої Базарної), виступаючи її частиною як внутрішньоскладовий об'єкт, що формує периметр забудови. Зведеной у 1908 р. як прибутковий будинок купця Тимофєєва, чия садиба розміщувалась по іншій бік кварталу – пров. Телеграфний, 1. Північну межу кварталу, від двоповерхового садибного будинку на перетині чотирьох вулиць: вул. Сірка, вул. Гетьманська, пров. Кривий та пров. Телеграфний, до прибуткового будинку (вул. Микитинська, 3), формують будівлі складів купця Тимофєєва.

Відразу після побудови пам'ятки в ній розмістився навчальний заклад – семикласна міська гімназія під керівництвом директора Зубова Петра Івановича, викладача латинської мови. З 7 січня до 10 квітня 1918 р.

та з 5 березня до 8 червня 1919 р. тут знаходився виконком Нікопольської ради робітничих і селянських депутатів. А потім навчальні заклади – Комісаріатська трудова школа №5, педагогічний технікум, педагогічний інститут, учительський інститут і педагогічне училище. В колишній садибі купця розташовувався гуртожиток навчального закладу. До 2000-х рр. пам'ятка дійшла в незадовільному стані – капітальних ремонтів не проводилось і тут працювала на 1-му поверсі лише майстерня з ремонту взуття. На початку 2010-х рр. змінився власник будівлі, провівши реставраційні роботи зі зняттям нашарувань фарби й бруду та відновленням мурування «під розшивку швів».

Будинок – з червоної цегли на невисокому цегляному цоколі. Двоповерховий, із підвалом, що використовувався як склад із масивними склепіннями. В плані має наближену до П-подібної форму, з двома різнобаритними крилами, спрямованими вглиб ділянки. Північне крило дорівнює за шириною основному об'єму, південне – значно вужче. При цьому до торцевих фасадів крил упритул прилягають будівлі колишніх купецьких складів.

Обидва чолові (вуличні) фасади за насиченістю декорування вирішені рівноцінно, з широким використанням цегляного декору з лекальної, тесаної та фігурної цегли. Північний фасад, розташова-

ний уздовж пров. Телеграфний – у шість осей віконних прорізів, подібних між собою, та однією крайньою віссю, яка відрізняється за членуванням і опорядженням. Східний фасад (уздовж вул. Микитинської) – несиметричний, складається з різних за вирішенням частин, які відрізняються розмірами віконних прорізів і опорядженням. Головний акцент фасаду, як і всієї будівлі – вхідний ризаліт з еркером на другому поверсі, що завершується трикутним шпилем під двоскатним покриттям та увінчується чотиригранним шатром. На 1-му поверсі ризаліту знаходиться парадний вхід, виділений порталом з гладкими стилізованими колонами обабіч. Чолові фасади по вертикалі членуються лінією цоколя, дощатим рустуванням першого поверху, міжповерховим профільованим гуртом, увінчуючим карнизом з фризовою частиною, прикрашеною цегляною аркадою. Віконні прорізи декоровані різними за вирішенням сандриками.

Через зміни функціонального призначення будівлі первісне планування та декоративне опорядження не збереглися.

Будинок є прекрасним зразком еkleктики в архітектурі прибуткових будинків поч. 1900-х рр., зведених із широким використанням цегляного декору.

Джерела та література: 1. Правила польовання Екатеринославской уездной земской телефонной сетью и междугородней Екатеринослав – Запорожье – Каменское, Екатерино-

слав – Никополь и Томаковка – Хортица. Список абонентов Никопольской, Верхнеднепровской и мест. Кривой Рог. Екатеринослав, 1916. С. 38. 2. Шеремет С. В. В гостях у старого Никополя. Днепропетровск: Пороги, 2001. 147 с.

Надія Лиштва

1.3.9. Торговельний ряд, II пол. – кін. XIX ст. (архіт.)

Торговельний ряд, II пол. – кін. XIX ст.

Вул. Микитинська, 13.

Розташовується в історичному середмісті по червоній лінії вул. Микитинської, в межах площі Богдана Хмельницького, виступаючи її частиною як внутрішньоскладовий об'єкт. Формує периметр забудови непарної сторони вулиці, відіграючи рядову композиційну роль у сформованому міському середовищі, в оточенні одноповерхової забудови. Рельєф ділянки має незначний уклін у північному напрямку.

Зведений як торговельний ряд колишньої Базарної площі, при цьому частина будинку використовувалась під житло. Об'єднаний спільною територією з одноповерховим магазином на вул. Микитинській, 11.

В'їзд на ділянку відбувається між їхніми бічними фасадами. До протилежного (північного) торця впридул прилягає одноповерхова будівля крамниці, яка не має історико-культурної цінності.

Будинок одноповерховий, цегляний, на невисокому цегляному цоколі. Фасади оштукатурені щільним шаром і пофарбовані. Чільний (східний) фасад первісно прямокутної в плані будівлі, до якої пізніше з боку двору прибудовано додаткові об'єми, відзначається центральноосьювою симетрією. Тридільний, з дещо виступаючим триосьовим ризалітом, що фланкується обобіч двоосьовими частинами.

Побудований між II пол. – кін. XIX ст. у провінційній «еклектиці» з використанням трансформованих класицистичних форм. Має лаконічне декорування. Увінчання ризаліту над оперізуючим профільованим карнизом утрачене. З елементів декорування збереглися наріжні пілястри з ширінками, підвіконні ширінки, оперізуючий підвіконний гурт, лучкові сандрики над вікнами ризаліту.

Є зразком провінційної архітектури будинків II пол. – кінця XIX ст., вирішених у еклектиці, з використанням строгих лаконічних форм класицизму.

Література: 1. Шеремет С. В. В гостях у старого Никополя. Днепропетровск: Пороги, 2001. 147 с.

Надія Лиштва

2. Визволення площа

2.1. Забудова площі Визволення, 1940 – 1950-ті рр. (містобуд.)

Пл. Визволення.

Знаходиться у так званій «старій частині» міста, обмежуючись із півночі – вул. Отаманська, зі сходу – вул. Запорізька, з півдня – вул. Херсонська, із заходу – вул. Сірка. Площу з півночі на південь перерізає вул. Микитинська, відокремлюючи від скверу «Визволення» прямокутну ділянку, де встановлено монумент на місці розташування знищеної у 1930-х рр. Свято-Покровської церкви та на якому до 2014 р. розташовувався пам'ятник В. І. Леніну. Рельєф ділянки пологий, із незначним ухилом на сході – в бік берегової смуги Каховського водосховища.

За типовою належністю пам'ятка належить до «ансамблю», де топографічна визначена група будинків об'єднана територіально, хронологічно та частково композиційно.

Ансамбль розпочав своє формування в роки післявоєнного відновлення зруйнованого під час Другої світової війни житлового фонду міста (сер. 1940-х – 1950-ті рр.); композиційного завершення не отримав, тому значну частину його периметру формують двоповерхові будинки кін. ХІХ – поч. ХХ ст., які є пам'ятками місцевого значення за видом «архітектура», це:

- «Житловий будинок», вул. Херсонська, 1;

- «Будинок Цепелинського», вул. Херсонська, 3;
- «Будинок медичного училища», вул. Херсонська, 5;
- «Готель Мілкова», вул. Запорізька, 8.

Окрім них, периметр забудови площі (західну грань) формує 1 – 1,5-поверхова будівля колишнього складу купця Гната Єрлашова, що використовувалась у радянський час як міський Будинок культури, а зараз як розважальний заклад. Має рядову композиційну роль, але значне історико-культурне значення як будівля, що пов'язана з діяльністю відомого купця м. Нікополь.

Зазначені будинки не є складниками ансамблю сформованого по периметру скверу, але пов'язані з ним територіально та візуально, виступаючи як фон для внутрішньоскладових об'єктів пам'ятки містобудування, яка складається з будинків, що в окремому вигляді мають статус «значної історичної забудови», за стилістичною ознакою відносячись до радянської неокласики.

До складу «ансамблю» входять чотири об'єкти, які розташовані по червоних лініях вулиць, а саме: житлові будинки на вул. Отаманській, 2, 4, 6, перші поверхи яких використовуються під заклади соціальної інфраструктури, та будинок гуртожитку на вул. Херсонській, 7. Невід'ємним і головним складником, що пов'язує вищезазначені будинки,

виступає озеленений та облаштований сквер Визволення, який був розбитий на колишньому місці розташування Свято-Покровської церкви та церковного майдану.

Житловий будинок, 1940 – 1950-ті рр.

Житловий будинок, вул. Отаманська, 2. Чотириповерховий, розташований на перехресті вул. Запорізька та вул. Отаманська. З силікатної цегли, має витягнуту Е-подібну в плані форму, розміщуючись видовженим прямокутним об'ємом уздовж червоної лінії вул. Отаманської, з трьома дещо виступаючими крилами в бік двору (з північного фасаду). Верхні поверхи будинку використовуються під житлові приміщення; перший, як і в радянські часи, – під ресторан «Хвиля» та готель «Батьківщина»; інші приміщення використовуються під магазини. Кутовий акцент у композиції будівлі відсутній, і головним акцентом будівлі з центральною осью симетріїю південного (головного) фасаду виступає увінчання виступаючого

центрального триосьового ризаліту – масивний трикутний фронтон.

Житловий будинок, 1940 – 1950-ті рр.

Житловий будинок, вул. Отаманська, 4. Чотириповерховий, розташований на перехресті вул. Микитинська з вул. Отаманська. Цегляний (силікатна цегла), має витягнуту П-подібну в плані форму, розміщуючись видовженим прямокутним об'ємом уздовж червоної лінії вул. Отаманської, з дещо виступаючими бічними крилами з північного (дворового) фасаду. Верхні поверхи будинку використовуються під житлові приміщення, перший – під продуктові та господарські магазини. Акцентні елементи в композиції відсутні, тому загалом будинок в ансамблі посідає рядову композиційну роль, являючись тим не менш його невід'ємною складовою частиною.

Житловий будинок, вул. Отаманська, 6. Розташований на перехресті вул. Отаманської та вул. Сірка. З силікатної цегли, має Г-подібну в плані форму, з рівноцінними за довжиною чотириповерховими крилами, роз-

Житловий будинок, 1940 – 1950-ті рр.

горнутими під прямим кутом уздовж червоних ліній вулиць навколо наріжного п'ятиповерхового об'єму, який виступає головним композиційним акцентом. Верхні поверхи використовуються під житлові приміщення, перший – під торговельні заклади. Серед вищезазначених будинків має більш розвинуту композицію, являючись локальним акцентом пам'ятки-ансамблю.

Гуртожиток, вул. Херсонська, 7. Розташований на перехресті вулиць Херсонська та Сірка. З червоної цегли, має Г-подібну в плані форму, з чотириповерховими несиметричними крилами, розгорнутими під прямим кутом уздовж червоних ліній вулиць навколо наріжного п'ятиповерхового об'єму. Зведений як гуртожиток навчального закладу: спочатку належав Нікопольському металургійному технікуму, а нині – Нікопольському медичному училищу, що розташований поруч (вул. Херсонська, 5), який є пам'яткою архітектури місцевого значення. Головним акцентним

елементом виступає фронтоном складної конфігурації, що увінчується п'ятиповерховим наріжним об'ємом зі сторони вул. Херсонської. Використовується за первісним призначенням, виступаючи в ролі локального архітектурного акценту ансамблю забудови площі.

Через відсутність композиційної єдності між благоустроєм скверу

Житловий будинок, 1940 – 1950-ті рр.

Визволення зі складовими об'єктами – будинками даного містобудівного ансамблю, їхні візуальні й композиційні зв'язки між собою втрачені.

Ансамбль площі Визволення відіграє значну роль у формуванні історичного ядра міста як одного з головних планувальних елементів.

Література: 1. Продан М. *Нікопольские зарисовки: литературно-краеведческие очерки* / редактор М. Продан. Нікополь: СПД Фельдман О. О., 2010. 125 с. 2. Шеремет С. В. *В гостях у старого Нікополя. Дніпропетровск: Пороги, 2001. 147 с.*

Надія Лиштва

3. Героїв Чорнобиля вулиця

3.1. Братська могила залізничників (іст.)

Братська могила залізничників

Вул. Героїв Чорнобиля, 54.

У братській могилі поховано 3 залізничники, які загинули в середині серпня 1941 р. під час бомбардувань залізничної станції Нікополь. Усі прізвища відомі.

14 серпня 1941 р., після захоплення Кривого Рогу та навколишніх населених пунктів, німецькі війська розгорнули наступ у напрямку на Нікополь: цього дня авіація нанесла перші удари по залізничній станції та нафтобазі, що знаходилась на території так званої Довгалівки (східна частина міста). Наступного дня, 15 серпня 1941 р., відбувся повторний авіаудар, але цього разу по центральній (старій) частині міста, в результаті чого зазнали серйозних пошкоджень магазини, бібліотека, аптека, готель, залізнична семирічна школа №36 (нині – Нікопольська

середня загальноосвітня школа №2 імені В. М. Усова) та житлові будинки. 17 серпня 1941 р. Нікополь був зайнятий гітлерівськими військами.

Під час авіаційних ударів на залізничній станції Нікополь, виконуючи службові обов'язки по евакуації майна, загинули троє робітників. Колеги поховали їх між службовими будівлями.

У повоєнні роки на могилі, що мала вигляд земляного пагорба, був установлений пілон із гранітної крихти та бетону, який у 2000-х рр. замінили на гранітний пілон із карбованими портретами та написами, а на саму могилу, обведену по периметру залізобетонним бордюром та частково закладену тротуарною плиткою, поклали 3 дошки (на двох – зображення гвоздик, на третій – присвятний напис).

Література: 1. *Окупаційний режим на Дніпропетровщині в хронологічних довідках місцевих органів влади 1941 – 1944. Збірник документів.* Дніпропетровськ: Герда, 2010. 2. *Шеремет С. В. В гостях у старого Нікополя.* Дніпропетровськ: Пороги, 2001. С. 104.

Оксана Колесник

3.2. Будинок школи імені В. М. Усова, в якій навчались Герої Радянського Союзу М. Х. Бриль, П. Г. Карамушко (іст.)

Будинок школи імені В. М. Усова

Вул. Героїв Чорнобиля, 58.

У 1918 р. у районі залізничного вокзалу міста Нікополя відкрилася чотирирічна школа для дітей-залізничників, яка являла собою одноповерхову будівлю (сьогодні – старий корпус школи) із приміщеннями для інтернату (учбові майстерні). У 1924 р. вона стала семирічною та певний час носила ім'я В. І. Леніна. Перед війною цей навчальний заклад змінив свій статус і став Нікопольською залізничною семирічною школою №36.

У роки тимчасової німецької окупації у будівлі розташовувалась конюшня. У 1944 р., після визволення м. Нікополь від гітлерівських військ, учні школи звернулися до всіх залізничних шкіл Придніпровської залізниці з ініціативою про збір коштів для будівництва танкової колони.

У 1960 р. побудували нове триповерхове приміщення для школи та перейменували її на Нікопольську середню загальноосвітню школу №2. У 1976 р., завдяки наполегливості учнів та адміністрації, навчальному закладу присвоєно ім'я Героя Радянського Союзу В. М. Усова. 22 травня 1978 р. на лівому крилі лицьового фасаду сучасної школи укріпили бронзову меморіальну дошку з текстом постанови Ради Міністрів УРСР про перейменування.

3 листопада 1977 р. на внутрішньому фасаді старого корпусу була відкрита металева меморіальна дошка на честь М. Х. Бриля та П. Г. Карамушка – Героїв Радянського Союзу, які колись навчались у цій школі.

Усов Віктор Михайлович народився 9 (22) грудня 1916 р. у м. Нікополь. Закінчив 7 класів школи та фабрично-заводське училище, де отримав спеціальність електрика. У 1934 – 1937 рр. працював електрослюсарем на Нікопольському південнотрубному заводі. З 1938 р. проходив службу в прикордонних військах СРСР. У 1940 р. закінчив Харківське військове училище НКВС та був призначений начальником 3-ї прикордонної застави 86-го Августовського прикордонного загону Білоруського прикордонного округу. лейтенант В. М. Усов особливо відзначився під час захисту Державного кордону та 3-ї прикордонної застави 22 червня 1941 р., коли німецькі війська за

підтримки артилерійської техніки та танків упродовж десяти годин намагались захопити цей важливий стратегічний об'єкт. Гітлерівці змогли зайняти заставу лише після того, як живими не залишилось жодного захисника. 28 липня 1952 р., під час розкопок, на місці бою були знайдені останки лейтенанта В. М. Усова та ще 4 прикордонників, яких згодом перепоховали у братській могилі, що знаходиться за кілька кілометрів від застави. Наказом Президії Верховної Ради СРСР від 6 травня 1965 р. Усову Віктору Михайловичу було присвоєно звання Героя Радянського Союзу (посмертно).

Бриль Микола Харлампієвич народився 5 лютого 1921 р. у с. Лапинка (нині у складі м. Нікополь). У 1936 – 1938 рр. навчався в Нікопольській залізничній семирічній школі №36. Закінчив фабрично-заводське училище. Працював строгальником, фрезерувальником на Нікопольському південнотрубному заводі. 3 травня 1941 р. проходив службу в лавах Червоної Армії. Командир відділення 89-ї окремої гвардійської роти зв'язку 57-ї гвардійської стрілецької дивізії 8-ї гвардійської армії, забезпечував зв'язок командування дивізії з частинами та підрозділами. 1 серпня 1944 р. під час форсування р. Вісла південніше м. Магнушев (Польща) з передовим загonom переправився на правий берег та встановив зв'язок з артилерійською батареєю. Оскільки

зв'язок постійно переривався, то сержант Бриль двічі повторював переправу та ліквідував пошкодження. Згодом, для забезпечення безперервного зв'язку з командним пунктом, він проклав через річку ще дві лінії. Наказом Президії Верховної Ради СРСР від 24 березня 1945 р. сержанту М. Х. Брилю було присвоєно звання Героя Радянського Союзу з врученням ордена Леніна та медалі «Золота Зірка». Також нагороджений орденами Вітчизняної війни 2-го ступеня та Червоної Зірки, медаллю «За відвагу». У 1946 р. був демобілізований та повернувся у м. Нікополь. У 1959 р. закінчив Нікопольський металургійний технікум, а в 1965 р. – Дніпропетровський металургійний інститут. До 1976 р. працював на Нікопольському південнотрубному заводі. Помер 12 березня 1982 р. та був похований на міському кладовищі у Нікополі.

Карамушко Петро Григорович народився 25 травня 1916 р. у с. Грушівка (Апостолівський р-н, Дніпропетровська обл.) у родині залізничника. Закінчив Нікопольську залізничну семирічну школу №36, а в 1935 р. – Миколаївський залізничний технікум. Працював кочегаром на залізничній станції Апостолове. У 1939 р. разом із сім'єю переїхав на Урал та певний час працював управляючим будинками житлово-комунального відділу Уральського вагонобудівного заводу в м. Нижній

Тагіл (Свердловська обл.). У 1940 р. проходив службу в Червоній Армії; з 22 липня 1941 р. – у складі діючої армії. Старший сержант П. Г. Карамушко особливо відзначився під час форсування р. Дніпро. 23 вересня 1943 р., будучи у складі групи розвідників 112-ї стрілецької дивізії, він вплав подолав річку та знайшов човен на березі, що був зайнятий противником, і з його допомогою переправив усю групу. В подальшому розвідувальна група взяла участь у відбитті контратак гітлерівців поблизу с. Ясногорівка (нині Вишгородський р-н, Київська обл.). Наказом Президії Верховної Ради СРСР від 17 жовтня 1943 р. старшому сержанту П. Г. Карамушці було присвоєно звання Героя Радянського Союзу з врученням ордена Леніна та медалі «Золота Зірка». Також нагороджений орденами Вітчизняної війни 1-го ступеня та Червоної Зірки, медаллю. У 1946 р. був демобілізований та повернувся у м. Нікополь. Після війни продовжив службу в Збройних силах. У 1947 р. закінчив Вищі військово-політичні курси. Служив у різних частинах Військово-Морського Флоту. У 1960-х рр. очолював військово-будівельну організацію, яка дислокувалась у м. Очаків (Миколаївська обл.). З 1965 р. капітан третього рангу П. Г. Карамушко – у відставці. У 1965 – 1986 рр. працював лаборантом, старшим лаборантом, завідуючим лабораторією кафедри військово-морської підготовки

Одеського інституту інженерів морського флоту. Помер 24 листопада 2002 р. та був похований на Таїровському кладовищі в м. Одеса.

Джерела та література: 1. ЦАМО РФ, ф. 33, оп. 682525, спр. 48; оп. 686196, спр. 741; оп. 687572, спр. 14; оп. 690155, спр. 2186; оп. 793756, спр. 7. 2. *Золотые звезды. Днепропетровск: Промінь, 1967. С. 101 – 102, 346 – 348.* 3. *Пі генерал, и рядовой... Днепропетровск: Промінь, 1983. С. 90 – 91, 472 – 473.*

Оксана Колесник

Надія Шейміна

3.3. Залізничний вокзал, 1949 р. (архіт.)

Залізничний вокзал, 1949 р.

Вул. Героїв Чорнобиля, 54.

Розташовується поруч з північною околицею Нікополя, на значній відстані від червоної лінії вул. Героїв Чорнобиля по центральній осі привокзальної площі, яка має вигляд прямокутного, витягнутого вглиб курдонера, східну та західну грань якого утворюють одноповерхові цегляні будівлі, що використовуються під торговельні заклади та пристанційні службові споруди. Значна частина будинків, що формують забудову площі, як і інші споруди на цій

ділянці між залізничними коліями та вул. Героїв Чорнобиля, за історико-культурною цінністю належить до значних і рядових історичних будівель, зведених на початку 1900-х рр. у модерні раціонального напрямку. Вони потребують збереження як історичне середовище пам'ятки, зберігши в цілому свою просторову та планувальну структуру.

На розвиток міста значно вплинуло видобування марганцевої руди у Нікопольському марганцевому басейні, відкритому у 1883 р. (почав працювати з 1886 р.). У 1903 р. для сполучення промислових підприємств видобутку введено в експлуатацію гілку Кривий Ріг – Нікополь – Олександрівськ (нині м. Запоріжжя) Другої Катерининської залізниці. В 1904 – 1905 рр. у Нікополі зводять будівлю вокзалу за індивідуальним проектом у стилі модерн, із гостроверхніми шатрами, лекальними карнизми, аттиками. Обабіч неї будуються споруди пристанційного селища (службові, господарські, житлові, навчальні, лікарняні), значна частина яких збереглась до цього часу, не змінивши свого функціонального призначення. В роки громадянської війни (1917 – 1920 рр.) місто неодноразово переходило з рук у руки через своє стратегічне значення та транспортний (залізничний) вузол, що призводило до боїв на пристанційній території. В роки Другої світової війни залізнична станція потрапила під

бомбардування гітлерівськими військами. На фотокартках окупаційного періоду (17.08.1941 – 08.02.1944 рр.) будівля вокзалу має задовільний стан: увінчання шатер, декорування та загальний об'єм не постраждали, та й станція продовжувала функціонувати за призначенням. 7 лютого 1944 р. залізничний вокзал у ході боїв за місто було звільнено. У 1948 р. відновили рух на електрифікованій дільниці Довгинцеве – Нікополь і в 1949 р. завершується будівництво нової будівлі вокзалу станції Нікополь у стилі радянського неокласицизму.

За функціональною типологією пам'ятка належить до транспортних будівель, використовуючись за первісним призначенням як залізничний вокзал ст. Нікополь. Має класичну п'ятидільну об'ємно-планувальну композицію, з бічними двоповерховими крилами, які поєднуються одноповерховими об'ємами-переходами із центральним об'ємом зального типу в один, але підвищений поверх (дорівнює за висотою бічним двоповерховим об'ємам). Орієнтовні габаритні розміри – 57×15 м. Видовжені фасади – північний (виходить у бік колій) та південний (зі сторони привокзальної площі), вирішені аналогічно один до одного, з центральним виступаючим із триосьового ризаліту масивним портиком, у чотири пари здвоєних колон коринфського ордеру, на спільній базі з балюстрадою вставкою, на якій спирається

архітрав. Одноповерхові переходи відзначаються чітким ритмом п'яти осей віконних прорізів, декорованих трикутними фронтонами над рустованими лиштвами. Двоповерхові бічні об'єми: триосьові, зі спрощеними профільованими лиштвами, що оперізують вікна 2-го поверху та з прямокутними фронтонами над аналогічними лиштвами 1-го поверху. Торцеві (східний та західний) триосьові фасади вирішені подібно між собою, декоровані аналогічно до північного та південного фасадів двоповерхових об'ємів, але на західному фасаді наявний прибудований тамбур на 1-му поверсі.

Центральноосьова композиція відображена і у внутрішньому розплануванні, де обабіч центральної зали симетрично розташовано каси та зали очікування. Художньо цінні елементи в декоруванні інтер'єрів відсутні. Підлога та пілястри (частково) облицьовані гранітом сірого, темно-червоного та світло-бежевого кольорів. Стеля, над оперізуючим карнизом, обшита пластиковими панелями.

Будинок залізничного вокзалу ст. Нікополь, зведений на початку 1950-х рр. у стилі радянського неокласицизму, відзначається гарною проробкою декору і класичною витриманістю форм. Зведений за типовим проектом залізничних станцій, але з декоративними відмінностями.

Залізничний вокзал у роки Другої світової війни (вид зі сторони колій)

У 1988 р. на будівлі залізничного вокзалу укріпили меморіальну дошку (чеканка по латуні) на честь Героя Радянського Союзу лейтенанта Андрія Тимофійовича Перевознікова (17.06.1911, м. Барабінськ, нині Новосибірська обл. – 07.02.1944, м. Нікополь, Дніпропетровська обл.), який загинув під час боїв за звільнення залізничної станції Нікополь.

Література: 1. Архангельский А. С., Архангельский В. А. Железнодорожные станции СССР: Справочник: в 2 кн. Кн. 1. М.: Транспорт, 1981. С. 344. 2. Герои Советского Союза. Краткий биографический словарь. М., Воениздат, 1988. Т. 2. С. 246. 3. Дорога до нових обривів / за редакцією О. І. Момота, В. П. Шестакова, О. В. Ляпіна, В. В. Буряк. ColorGraf, 2003. С. 6 – 9, 40. 4. Продан М. Нікопольские зарисовки: литературно-краеведческие очерки / редактор М. Продан. Нікополь: СПД Фельдман О. О., 2010. 125 с. 5. Шеремет С. В. В гостях у старого Нікополя. Дніпропетровск: Пороги, 2001. 147 с.

Надія Лиштва

Надія Шейміна

4. Довгалівська вулиця

4.1. Будинок земської школи, поч. XX ст. (архіт.)

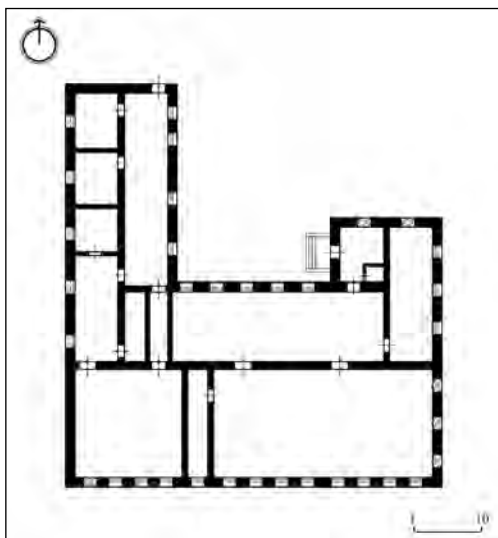
Будинок земської школи, поч. XX ст.

Вул. Довгалівська, 279.

Будівля колишньої земської школи, а нині середньої загальноосвітньої школи №16, знаходиться у східній частині міста, на червоній лінії вул. Довгалівська, яка пролягає вздовж Каховського водосховища, повторюючи абрис прибережної смуги. Ділянка Г-подібної в плані форми, значно витягнута вглиб кварталу з півдня на північ. На ній розташовується: на червоній лінії – будівля колишньої земської школи 1900 – 1910-х рр. побудови, до північного торця якої у 1930-х рр. прибудовано значний за габаритами двоповерховий Г-подібний у плані об'єм, що також використовувався як приміщення навчального закладу. Крім того, на території розташовано господарські та службові будівлі, одна з яких (прямокутна, витягнута в плані із заходу на схід) розташована по північній межі ділянки, що пролягає

вздовж відгалуження вул. Базавлуцької, інша у кутовій частині Г-подібної в плані шкільної території.

Земська школа зведена на початку XX ст. у густозаселеній частині міста, забудованій садибними будинками сільського типу, до яких прилягали значні сільськогосподарські земельні наділи. Планування цієї частини міста відзначається довільним розплануванням неправильними за формою кварталами, розташованими нині вздовж Каховського водосховища, а до цього – вздовж берега р. Орлова. Вулиця Довгалівська і на той час мала значну містобудівну роль, поєднуючи

Будинок земської школи, поч. XX ст. (план будинку)

історичне ядро Нікополя з слободою Ново-Павлівка (Лиса гора), що зараз є північно-східною частиною міста. Будівля школи не зазнала значних змін, як у об'ємно-просторових, так

і у планувальних характеристиках, не змінюючи свою функціональну належність як навчальний заклад. У 1930-х рр. до об'єму колишньої земської школи прибудовано новий двоповерховий об'єм. У 1996 р. будівля взята на державний облік як земська школа, але з неправильною адресацією – на вул. Калашникова (нині вул. Довгалівська), №79.

У 1980-х рр. на двоповерховому об'ємі встановили меморіальну дошку на честь 15 учнів школи, які загинули у роки Другої світової війни.

Будівля – цегляна, одноповерхова, на високому цегляному цоколі, в плані має П-подібну форму, з витягнутими вглиб ділянки бічними різними за довжиною крилами. Дах будівлі багатосхилий, перекритий сірим шифером. Поверхня фасадів шпакльована та пофарбована у білий колір, цокольна частина – чорного кольору. Входи на головному та вуличних торцевих фасадах – відсутні, єдиний вхід у цей шкільний об'єм розташовується у торці східного (коротшого) крила будівлі. Частина віконних прорізів на торцевих та дворових фасадах закладені, але їх декорування (сандрики) збереглось. Також закладено ряд первісних дверних прорізів. Головний фасад будівлі вирізняється чітким ритмом членування осями однакових за габаритами віконними прорізами, декорованими гарно проробленими цегляними сандриками, з трикутним фронтоном і квадрами у підвіконно-

му просторі. Членується фасад на три частини – 3:1:8 (осей прорізів), гладкими пілястрами, що розташовані обабіч віконного прорізу без декорування, що, ймовірно, був дверним, використовуючись як парадний вхід у земську школу.

Є гарним прикладом земської школи у еkleктиці початку ХХ ст., що дійшла до цього часу без значних змін, як у функціональному призначенні, так і в об'ємно-просторових та художньо-композиційних характеристиках.

Література: 1. Шеремет С. В. В гостях у старого Нікополя. Дніпропетровск: Пороги, 2001. С. 55 – 57.

Надія Лиштва

4.2. Пивзавод (колишня броварня братів Штекель), 1880 – 1885 рр. (архт.)

Пивзавод (колишня броварня братів Штекель), 1880 – 1885 рр.

Вул. Довгалівська, 2.

Розташовувався на початку вул. Довгалівської, що пролягає вздовж берега Каховського водосховища, огинаючого на півдні м. Нікополь. Південною стороною земельна ділянка колишнього пивоварного заводу межує з парком ім. Пушкіна, східною – з береговою смугою водосховища, північною – з земельною ділянкою іншого виробничо-промислового підприємства, західна – пролягає вздовж вул. Довгалівської. Навпроти заводу, через дорогу по непарному боці вулиці, розташовується територія колишнього першого млина міста – млина Шора, з яким у 1931 р. намагались об'єднати броварню у спільне підприємство.

Згідно з рекламою, розміщеною в адресі-календарі Катеринославської губернії за 1912 р., паровий пивоварний завод німця Карла Антоновича Штекеля у Нікополі відкрився 1880 р., за іншими відомостями, це сталося між 1885 та 1888 роками. Річний випуск пива доходив до 32,6 тис. відер. У роки революції завод націоналізовано, але ні це, ні майбутні події громадянської та Другої світової воєн не вплинули на його роботу, що продовжував випуск продукції. На початку 1930-х рр. «Укрконсервтрест» прийняв рішення про будівництво на базі млина Шора (на розі сучасних вул. Запорозька та вул. Довгалівська) та броварні Штекеля консервної фабрики загальним обсягом

50 млн штук консерво-банок, але це об'єднання так і не відбулось.

Після війни, у 1948 р. розпочалась механізація процесів виробництва пива. Реконструкція завершилась тільки у 1956 р., з повним переобладнанням головних виробничих цехів та побудовою котельні. В подальші роки завод, що з середини 1990-х рр. носив назву – ВАТ «Нікопольський пивоварний завод», неодноразово модернізувався із запуском нових цехів з виробництва безалкогольних напоїв і цеху по розливу пива в ПЕТ пляшки та металеві бочки на 50 л. Пізніше територія заводу розділилась між різними власниками, що призвело до його занепаду та закриття.

Комплекс броварні складався з ряду будівель різного ступеня історико-культурної цінності, поверховістю від 1-го до 4,5 поверхів, зведених з цегли – червоної та шлакової. Фасади пофарбовані у червоний колір, з відокремленням частини цегляного декору білим кольором, цоколя – чорним. До головного виробничого цеху, пам'ятки архітектури, під прямим кутом був прибудований двоповерховий об'єм без історико-культурної цінності, в якому розташовувались службові та адміністративні приміщення, як заводу, так і сторонніх організацій. Разом вони утворили в плані великий Г-подібний об'єм, який складався з різноманітних за габаритами об'ємів. У внутрішньому куті цього об'єму

височіла заводська труба, зведена одночасно з броварнею. На червону лінію вулиці Довгалівської виходить одноповерховий, прямокутний, витягнутий у плані службовий корпус із двоскатним дахом. Збудований у 1890-х рр., у позастильовій еклектиці. Прямокутні віконні прорізи декоровані лиштвами, арочні прорізи з лучковою за формою абрису перемичкою – замковим каменем. До лівого бічного фасаду прилягають ворота в'їзду на територію заводу. Ліворуч, біля входу на територію, розміщено одноповерховий, прямокутний у плані складський об'єм (кін. XIX – поч. XX ст. побудови), під двосхилим дахом. Головний цех броварні складався з кількох різноповерхових двосхилих об'ємів, приєднаних один до одного торцями, що спускались ступінчасто в бік вул. Довгалівської. Горищний простір освітлювався люкарнами та світловими ліхтарями. Віконні прорізи розташовувались на головному корпусі в різних рівнях, через необхідність виробництва. Композиційне вирішення об'ємів броварні насамперед підпорядковувалось виробничим процесам, і подальші часткові прибудови, закладення прорізів із пробиванням нових, також були зумовлені змінами у виробництві пива. Фасади декоровані цегляним декором, з гарною проробкою елементів, профільованими міжярусними та увінчуючими карнизами, нішами, надвіконними та

дверними лучковими перемичками із замком, широкими лопатками, прямокутними гуртами.

Броварня К. А. Штекеля – прекрасний зразок виробничої будівлі 1880 – 1890-х рр. у позастильовій еклектиці. Виразний об'єм пивоварні відігравав домінуючу роль у створенні силуету міста з боку Каховського водосховища.

Література: 1. Адрес-Календарь и Памятная Книжка Екатеринославской губернии на 1912 год. Екатеринослав: Типография Губернского Правления, 1912. С. 6, 55. 2. Історія міст і сіл Української РСР. Дніпропетровська область. К.: Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1969. 959 с.

Надія Лиштва

5. Електрометалургів вулиця

5.1. Могили учасників громадянської війни та радянських воїнів (іст.)

Могили учасників громадянської війни та радянських воїнів

Вул. Електрометалургів, парк Перемоги.

Черняхівський гребінь

місто Нікополь

Дніпропетровська область

*Могили учасників громадянської війни та
радянських воїнів*

Преображенська церква, 1888 – 1898 рр.

місто Нікополь

Дніпропетровська область

*Церква Різдва в Сулицькому, 1812 – 1820 рр.,
1829 р.*

Братська могила залізничників

місто Нікополь

Дніпропетровська область

Нікопольська філія держбанку, 1939 р.

*Будинок медичного училища,
1890-ті – поч. 1900-х рр.*

місто Нікополь

Дніпропетровська область

Пам'ятний знак на честь в'язнів концтаборів

У 4 братських могилах поховано 657 чоловік: 16 учасників громадянської війни, які загинули 8 червня 1919 р. та 641 воїн 3-го (генерал армії Р. Я. Малиновський) та 4-го (генерал армії Ф. І. Толбухін) Українських фронтів, які загинули 8 лютого 1944 р. під час визволення м. Нікополь від німецьких військ та померли від ран у шпиталях.

У роки Української революції початку ХХ ст. та громадянської війни Нікополь став точкою зіткнення багатьох інтересів. Так, наприкінці травня 1919 р. Нікопольський виконком поширив свою владу на 14 приміських сіл. Виконуючи директиви центральних органів радянської влади, він організував масове вивезення продовольства для голодуючих Москви і Петрограда в рахунок продрозкладки, що призвело до вичерпування продовольчих запасів на Нікопольщині. Щоб забезпечити її виконання, голова виконкому 2 червня 1919 р. видав наказ про обмеження торгівлі продовольством, що призвело до ускладнення товарообміну між Нікополем і навколишніми селами.

Наказ про заборону мисливства і здачу мисливської зброї, про проведення з 26 квітня 1919 р. перепису майна селян спровокували виступ селян у Лапинці (нині передмістя Нікополя), які побили переписувачів, що перевищили свої повноваження. Нікопольському виконкому і парткому в той момент вдалося вгамувати

селян лише після того, як було оголошено про відкладення перепису на 2 тижні.

Ситуація в цій місцевості ускладнилася ще сильніше після спроби виконати наказ Катеринославського повітового комісара щодо проведення з 23 травня (5 червня н. ст.) 1919 р. мобілізації в селах Лапинка, Довгалівка, Новопавлівка та інших населених пунктах Нікопольської волості, адже за неявку погрожували притягненням до відповідальності за законами військового часу. Ще більше невдоволення у населення викликало оголошення про те, що з 15 до 21 червня 1919 р. за рішенням Всеукраїнського з'їзду виконкомів сільських і міських рад проводитиметься тиждень постачання Червоної Армії, а весь червень – передача зброї. Уже 6 червня 1919 р., незважаючи на політичну ситуацію, що склалася у волості, Нікопольський виконком раніше призначеного строку почав вилучення зброї. Окремі групи у супроводі членів парткому і радапарату вилучили не тільки зброю, але й одяг та предмети побуту. Показовою є ситуація у с. Лапинка, коли селяни не впустили реквізичійний загін у село, а начальник нікопольського гарнізону під тиском командуючого загonom 6 червня 1919 р. видав ультимативний наказ про негайну здачу зброї, або село буде обстріляно. Проте даний наказ відмінили через пересторогу нанести серйозний удар по образу радянської влади.

Селяни Лапинки, які почували себе ображеними, вдалися до збройного спротиву. В ніч з 7 на 8 червня 1919 р. застави селян зустріли вогнем посиленій реквізичійній загін і зав'язали бій. 8 червня 1919 р. церковні дзвони Нікополя сповістили прибулих до міста лапинців та мешканців Довгалівки і Новопавлівки про початок повстання, яке отримало назву «Троїцьке», оскільки розпочалося в день святкування Святої Трійці.

У листівці, що була розповсюджена новоствореним Нікопольським тимчасовим селянсько-робітничим правлінням на чолі з Н. Петренком, указувалося, що оскільки 26 травня (за старим стилем) 1919 р. комуністи розпочали грабувати селян, забираючи останнє, вони підняли повстання і встановили свою радянську владу. Листівка закликала селян до єднання для боротьби з комуністами і допомогти своєму авангарду зброєю, хлібом і людьми. Спалахнувші повстання швидко поширилося, охопивши інші села Нікопольської волості: Покровське, Капулівку, Кам'янку, Перевізькі Хутори, Олексіївку, Городище, Анастасівку, Дмитрівку, Мирове.

8 червня 1919 р. на засіданні в штабі оборони, на якому був присутній голова Нікопольського виконкому С. П. Остроухов, було вирішено послати групу охорони для з'ясування ситуації в Лапинці на чолі з начальником оборони Нікополя В. І. Антиповим, який отримав по-

ранення під час цієї розвідки. В цій ситуації стало зрозуміло, що військових сил (загін піхоти – 100 осіб, 200 осіб при комендатурі, 60 осіб у загоні НК та комуністичний загін при штабі оборони – 40 осіб) не вистачає для боротьби з повстанням, і було прийнято рішення на терміновій нараді керівників партійної організації на чолі з М. К. Куксіним перейти на нелегальне положення і вибиратися з міста групами та поодиночі. Але втілити цей план у життя їм так і не вдалося.

Повстанці заарештували 596 осіб – комуністів, комсомольців, радянських керівників і службовців. Багатьох доставили на баржу, Куксіна й Остроухова привели на Лапинку і кинули до кам'яного сараю, де утримувалися представники партійного і радянського активу. В той же день (8 червня) повстанці винесли їм смертельний вирок за те, що вони занадто завзято проводили грабіжницьку політику комуністичної партії. Перед розстрілом Куксін погрожував помстою і говорив про те, що комуністична ідея повстане у всьому світі, Остроухов благав пощади, але його забили дрючками і вилами, пригадавши йому небажання створити окрему Нікопольську волосну раду селянських депутатів паралельну з існуючою, утруднення товарообміну між селом і містом, завзяту роботу зі збору податків і недоїмок за 1914 р., усупільнення особистого майна.

Військового комісара Нікополя Т. С. Крепака вбив його власний брат; коменданта Надзвичайної комісії Ф. П. Антонова вбили за каральні заходи; голову Павлоградського виконкому П. П. Загребельного – за відправку ешелонів з хлібом узимку 1917 – 1918 рр. до Росії; завідувача відділом народної освіти С. М. Євдокимова – за участь у вилученні хліба у Лапинці; голову президії Нікопольського виконкому І. Ю. Дідика за участь в організації перепису майна. Всього повстанці розправилися з 16 представниками партійних і радянських органів міста.

Керівне ядро Троїцького повстання виступало під гаслом не тільки встановлення влади демократично обраних робітничо-селянських Рад, але й під прапорами Української Народної Республіки. 9 червня 1919 р. у місто на пароплаві з синьо-жовтим стягом прибув загін Чайковського. Повстанці сформували загін піхоти із 5000 осіб і кінний загін із 3000 чоловік. Проте обидва були погано озброєними, а переважна більшість серед них була селянами. Групи повстанців очолили військові Мазенков, Кот і Чайковський, селянські ватажки – Тесленко, Третьяков, Сіроштан.

Для придушення Троїцького повстання, яке тривало тиждень, із Олександрівська (нині – м. Запоріжжя) була направлена каральна експедиція у складі 3-го інтернаціонального

полку, загону НК під командуванням Ернеста Пуполо і бронепотяг «Товариш Ленін». 16 червня 1919 р. повстання було придушено. Командир групи військ Нікопольського напрямку Булгаков визначив втрати повстанців – 1000 осіб убитими. Один з учасників каральної експедиції Т. Д. Шельмов пізніше свідчив, що після бою поле було усіяне трупами, а загиблих було так багато, що очам не вірилося. У повсталих селах були проведені арешти. Так, наприклад, у Новопавлівці було заарештовано 300 осіб, 18 з яких розстріляли, а учасника повстання Бугайця (Бугайцева), який не захотів переходуватися і прийшов додому, забили до смерті на власному подвір'ї.

Троїцьке повстання було одним із 328 селянських повстань, які у червні – липні 1919 р. відбулися на Київщині, Поділлі, Катеринославщині та Херсонщині.

17 червня 1919 р. останки 16 учасників громадянської війни, які загинули 8 червня 1919 р., були перенесені в братську могилу, що розташовувалась на вул. К. Маркса (нині – вул. Перспективна). У 1921 р. на могилі був установлений пам'ятник, який зруйнували в період тимчасової німецької окупації міста. Після закінчення Другої світової війни на могилі спорудили новий пам'ятник.

Під час проведення Нікопольсько-Криворізької наступальної операції (30.01.1944 – 29.02.1944) наступ

радянських військ був спрямований на те, щоб розгромити велике угруповання гітлерівців, звільнити важливі в економічному відношенні райони Нікополя та Кривого Рогу, ліквідувати на лівому березі р. Дніпро плацдарм противника.

У ніч на 8 лютого 1944 р. підрозділи 266-ї (полковник С. М. Фомиченко) та 259-ї (генерал-майор О. М. Власенко) стрілецьких дивізій 32-го стрілецького корпусу (генерал-майор Д. С. Жеребін), 61-ї гвардійської стрілецької дивізії (генерал-майор Л. Н. Лозанович) 34-го гвардійського стрілецького корпусу (генерал-лейтенант Д. І. Рябишев), 5-ї гвардійської мотострілецької бригади (підполковник М. І. Зав'ялов) та частина сил 32-ї гвардійської танкової бригади (генерал-майор т/в М. З. Кисельов) 3-ї гвардійської армії (генерал-лейтенант Д. Д. Лелюшенко) 4-го Українського фронту форсували р. Дніпро, нанісши удар по позиціях гітлерівців із підня.

У цей же час частини 333-ї (генерал-майор О. М. Голоско) та 203-ї (генерал-майор Г. С. Зданович) стрілецьких дивізій 66-го стрілецького корпусу (генерал-майор Д. А. Купріянов), 244-ї стрілецької дивізії (генерал-майор Г. А. Афанасьєв), 62-ї окремої інженерно-саперної бригади (генерал-майор тех/в С. Г. Шапіро) 6-ї армії (генерал-лейтенант І. Т. Шльомін) 3-го Українського фронту просувались до міста із північного

сходу. Наступ цих сухопутніх військ відбувався за підтримки 17-ї повітряної армії (генерал-лейтенант авіації В. О. Судець).

Упродовж дня м. Нікополь було повністю звільнено від гітлерівських військ. Після зайняття населеного пункту частинами Червоної Армії тут тривалий час розміщувались військові шпиталі: 78 ХППГ (15.03.1944 – 01.04.1944), 477 ХППГ (01.02.1944 – 01.04.1944), 639 ХППГ (15.02.1944 – 01.03.1944), 675 ХППГ (15.02.1944 – 01.04.1944), 1001 ХППГ (01.03.1944–16.03.1944), 2180 ХППГ (на 15.02.1944), 2415 ХППГ (01.03.1944 – 15.05.1944), 2903 ЕГ (на 15.02.1944), 3111 ЕГ (24.03.1944 – 25.05.1944), 3588 ТППГ (на 15.02.1944), 3805 ЕГ (29.03.1944 – 01.06.1944), 3868 ЕГ (15.03.1944 – 01.06.1944), 4334 ІГ (15.02.1944 – 15.05.1944), УГПЕП з ЕП (21.02.1944 – 10.05.1944).

Воїни, які загинули та померли від ран у шпиталях, були поховані у братських могилах у різних частинах міста. Серед загиблих було два Герої Радянського Союзу – А. Т. Перевозніков та Є. І. Красуцький.

Перевозніков Андрій Тимофійович народився 17 червня 1911 р. у м. Барабінськ (нині Новосибірська обл.). Закінчив 7 класів школи. Працював маляром на будівництві. У травні 1941 р. Барабінський військкоматом призваний на строкову службу до лав Червоної Армії. Закінчив курси молодших лейтенантів.

Брав участь у боях за Москву. Під час проведення Нижньодніпровської стратегічної наступальної операції (26.09.1943 – 20.12.1943) командир взводу 1118-го стрілецького полку 333-ї стрілецької дивізії 6-ї армії 3-го Українського фронту лейтенант А. Т. Перевозніков у ніч на 26 листопада 1943 р. форсував р. Дніпро в районі с. Військове (Солонянський р-н, Дніпропетровська обл.). Переправу вдалося провести таємно, але на правому березі радянські воїни відразу вступили в бій, а командир взводу закидав гранатами кулеметну точку та вогневі позиції противника. Закріпившись у захоплених німецьких окопах, взвод під командуванням А. Т. Перевознікова відбив 5 контратак ворога, тривалий час утримував плацдарм та забезпечив успішне форсування Дніпра головним силам полку. За цей бій він отримав звання Героя Радянського Союзу. В рамках Нікопольсько-Криворізької наступальної операції підрозділ А. Т. Перевознікова 7 лютого 1944 р. вів бій за залізничну станцію м. Нікополь, де і загинув. Був похований на місці загибелі. Указом Президії Верховної Ради СРСР від 22 лютого 1944 р. за мужність і героїзм, проявлені на фронті боротьби з гітлерівцями, лейтенанту Перевознікову Андрію Тимофійовичу присвоєно звання Героя Радянського Союзу (посмертно). Нагороджений орденом Леніна та медаллю

«Золота Зірка» (22.02.1944), орденом Червоного Прапора (24.08.1943).

Красуцький Євген Іванович народився в 1918 р. у м. Петроград (нині – м. Санкт-Петербург). Закінчив середню школу, працював електриком в трамвайному парку. У лавах Червоної Армії – з 1939 р. Закінчив військово-політичне училище та Курси удосконалення командного складу. Командир батальйону 1008-го стрілецького полку 266-ї стрілецької дивізії 3-ї гвардійської армії 4-го Українського фронту гвардії капітан Є. І. Красуцький на чолі групи бійців під вогнем противника в ніч на 8 лютого 1944 р. організував форсування р. Дніпро всім підрозділом. Уже через годину одна частина бійців захопила плацдарм на протилежному березі. Інша ж група, із добровольців батальйону, переправившись через річку, знищила 2 вогневі точки ворога і дала сигнал для переправи всього батальйону. Впродовж 3 годин на правий берег був переправлений весь полк, відбито 4 контратаки танків і піхоти противника. Такі дії допомогли захопити плацдарм, на який переправили сили всієї дивізії. Після звільнення м. Нікополь батальйон Є. І. Красуцького просунувся ще на 70 км, але 14 лютого 1944 р. командир підрозділу отримав важке поранення і був евакуйований до 2415 ХППГ (впродовж 01.03.1944 – 15.05.1944 базувався у м. Нікополь), де і помер 17 березня 1944 р. Був по-

хований разом з іншими воїнами, померлими від ран. Указом Президії Верховної Ради СРСР від 19 березня 1944 р. за мужність, відвагу і героїзм, проявлені в боротьбі з гітлерівцями, гвардії капітану Красуцькому Євгену Івановичу присвоєно звання Героя Радянського Союзу (посмертно). Нагороджений орденами Леніна та Червоної Зірки, медаллю «Золота Зірка» (19.03.1944).

У 1975 р., напередодні святкування 30-річчя Перемоги, на вул. Електрометалургів було споруджено меморіальний комплекс «Вічна слава». Сюди ж перенесли останки 16 учасників громадянської війни, які загинули у 1919 р., та 641 радянського воїна, загиблих під час визволення м. Нікополь та померлих від ран у шпиталях.

Могили, що мають вигляд земляних пагорбів (2×2,1 м, 3,2×2,1 м, 4,5×2,1 м, 3,1×2,2 м), обкладені по периметру червоним гранітом, розташовані в один ряд. За кожною встановлені Г-подібні стели, на яких укріплені гранітні меморіальні дошки з прізвищами похованих та присвятним текстом: над першим похованням (могила учасників громадянської війни) розміщена – 1 (2×1,3 м), над другою – 6 (1,3×1 м), над третьою – 6 (1,3×1 м), над четвертою – 4 (1,3×1 м). Перед могилами встановлений обеліск із зрізаною верхівкою, який облицьовано плитами з червоного граніту.

Меморіальні дошки з прізвищами нікопольчан – Героїв Радянського Союзу

У 2009 – 2010 рр. було проведено реконструкцію надгробних споруд на пам'ятці. Ліворуч від могил було облаштовано так звану «Стіну пам'яті», що нараховує 19 меморіальних дошок (по 1,7×1 м) із прізвищами мешканців м. Нікополя, які загинули та зникли безвісти під час Другої світової війни; праворуч – 3 дошки (по 0,5×1 м) з іменами уродженців Нікопольщини, які стали повними кавалерами ордена Слави, та 24 дошки (по 0,6×1 м) з прізвищами нікопольчан – Героїв Радянського Союзу.

Література: 1. ЦАМО РФ, ф. 33, оп. 11458, спр. 294; оп. 11459, спр. 383; оп. 682526, спр. 698; оп. 686043, спр. 20; оп. 686044, спр. 4282; оп. 793756, спр. 24, 36. 2. Герои Советского Союза. Краткий биографический словарь: в 2 т. Т. 2. М., 1988. 3. Золотые Звезды. Днепропетровск: Промінь, 1967. 4. П генерал, и рядовой. Днепропетровск: Промінь, 1983. 5. История городов и сел Украинской ССР. Днепропетровская область. К., 1977. С. 430.

Тетяна Цимлякова

Надія Шейміна

5.2. Пам'ятний знак на честь в'язнів концтаборів (іст.)

Пам'ятний знак на честь в'язків концтаборів

Вул. Електрометалургів, парк Перемоги.

Пам'ятний знак, установлений у 2010 р., являє собою постамент (1,4×1,4×0,37 м), розміщений на основі (1,9×1,9×0,1 м) і на який під гострим кутом спирається паралелепіпед зі спорудженими на ньому трьома гранітними пілонами. Два найвищі пілони мають вигляд стилізованої шибениці, з укріпленими на них мотками колючого дроту та дзвоном.

На бічних гранях паралелепіпеда викарбувані стилізовані зображення в'язнів концтаборів та текст: «Вдали от Родины жертвы расправ и насилия. Истерзанные, но не сломлен-

ные! Исчезнувшие, но не забытые!» Біля підніжжя пілонів – меморіальна дошка з чорного граніту (0,5×0,2 м) з текстом: «Жертвам нацизму – в'язням концтаборів. 1941 – 1945».

Оксана Колесник

5.3. Центральне міське кладовище

5.3.1. Могила Г. М. Антипенка (іст.)

Могила Г. М. Антипенка

Вул. Електрометалургів, Центральне міське кладовище, алея почесних поховань, біля ділянки 54.

Антипенко Геннадій Миколайович (14.04.1966, м. Нікополь, Дніпропетровська обл. – 21.04.1987, Демократична Республіка Афганістан) – рядовий, розвідник-кулеметник обмеженого контингенту радянських військ в Афганістані.

Після закінчення школи працював електромонтером на Нікопольському південнотрубному заводі.

У квітні 1985 р. призваний до лав Радянської Армії. З листопада 1985 р.

проходив службу у складі обмеженого контингенту радянських військ в Афганістані.

Неодноразово брав участь у бойових операціях. 21 квітня 1987 р. Г. М. Антипенко у складі групи розвідників вилетів для надання допомоги одному з гарнізонів. За 120 км північніше м. Кандагар вертоліт був підбитий противником. Весь екіпаж загинув.

За мужність і відвагу нагороджений орденом Червоної Зірки (по смертно).

У 1985 р. на могилі, яка накрита плитою (1,5×0,5 м), встановлено пілон (h – 1,75 м) із червоного граніту, на лицьовому боці якого викарбовано портрет похованого та меморіальний напис. Територія навколо могили викладена плитами червоного граніту й оточена металевою огорожею.

Література: 1. Чорні тюльпани. Афганський мученик України. К.: АТ «Друкарня «Столиця», 1999. С. 82.

Оксана Колесник

5.3.2. Могила В. Г. Антоні (іст.)

Могила В. Г. Антоні

Вул. Електрометалургів, Центральне міське кладовище, стара частина.

Антоні Вольдемар Генріхович (04.04.1886, с. Гуляйполе, Олександрівський повіт, Катеринославська губернія – 15.05.1974, м. Нікополь, Дніпропетровська обл.) – анархіст, ідейний наставник Нестора Махна.

Народився 4 квітня 1886 р. Навчався у земській початковій школі. У 1895 р. померла його мати. Будучи підлітком, він працював на ливарно-му заводі Я. Кригера, що знаходився в с. Гуляйполе. У 1902 р. разом із батьком переїхав до м. Катеринослав та оселився в робітничому селищі Амур, де до 1905 р. працював токарем на трубопрокатному заводі Ланге.

У 1903 р. Вольдемар Антоні познайомився з революційною літературою, що видавали і розповсюджували підпільні антиурядові партії соціал-демократів, есерів, анархістів тощо. Влітку 1903 р. брав участь у Катеринославському загальному страйк-

ку, примикає до місцевих підпільних організацій анархістів-комуністів. У 1904 р. організував анархістський гурток у Пологах.

Навесні 1906 р. повернувся до с. Гуляйполе, де заснував підпільну революційну організацію анархістів-комуністів «Союз бідних хліборобів». Завдяки впливу В. Антоні, у наступні місяці до Союзу вступили декілька десятків молодих мешканців села. Серед них був Нестор Махно, для якого Антоні став наставником та головним критиком. У цей же час у нього з'явився партійний псевдонім «Заратустра».

Упродовж 1906 – 1909 рр. Антоні організував і здійснював революційні агітаційні та збройні акції проти царської адміністрації, напади на контори заможних торговців та власників підприємств. Так, 26 серпня 1906 р. В. Антоні, в компанії з Н. Махно, братами Олександром і Прокопом Семенютами, вчинили напад на контору млина Гельбуха і Гесселя, що знаходився неподалік залізничної станції Гайчур. У 1910 р. Катеринославський військовий суд заочно виніс Вольдемару Антоні смертний вирок за замах на слідчого юзівського пристава Володимира Михайлевського, що стався наприкінці листопада того ж року. Будучи викритий агентами поліції, він змушений був емігрувати за кордон. Шукаючи там своє місце, він побував в Австро-Угорщині, Швейцарії, Фран-

ції, де підтримував зв'язки з місцевими революційними осередками емігрантів із Російської імперії.

Перебуваючи в Парижі, Антоні отримав листа від Азика (Ісаака) Хоновича Ольхова, який також був членом «Союзу бідних хліборобів» і тікав від російської поліції. Автор листа запрошував товаришів до себе в Аргентину. Антоні, задалегідь виправивши собі документи на ім'я Григорія Андрійовича Ляпунова, вирушив до Аргентини, де став засновником та лідером профспілок, анархічних організацій, працював на сільськогосподарських угіддях. У 1920 – 1921 рр. – редактор аргентинської анархічної газети «Голос праці». Внаслідок тиску з боку місцевої поліції, Антоні разом із родиною змушений був виїхати до Бразилії, де працював на будівництві залізниці і машиністом на лісопилному заводі, потім – до Уругваю, де займався обслуговуванням холодильників «Свіфт», був вантажником у ремонтній службі доку, працював на ливарному заводі «Родригес» у Монтевідео. З середини 1920-х і до початку 1960-х рр. займався бджільництвом на власній пасіці, яка була зруйнована повінню.

У 1962 р. Антоні отримав дозвіл від вищих органів влади СРСР повернутися до країни як репатріант. Повертався додому він разом із трьома синами, невісткою та двома онуками. Дружина та інші сини не підтримали

батька у його авантюрі. Перетнувши океан на одному з кораблів китобійної флотилії «Слава», транзитом через Одесу, сімейство Антоні за вказівкою партійних органів відправилось до Казахстану, в колгосп «Пахта-Арал», що спеціалізувався на вирощуванні бавовни. Лише прибувши на місце, Антоні зрозумів, що на батьківщині він нікому не потрібен: колгосп виявився колишнім спеціальним поселенням для «ворогів народу», а замість пенсії він отримав лише 10 крб. допомоги.

У 1963 р., завдяки допомозі сестри Юзефи Генріховни Нефьодової, яка була комсомольською активісткою та дружиною вбитого в 1919 р. червоного полкового комісара, переїхав до м. Нікополь, де проживав за адресою: пров. Файнштейна, 2 (нині вул. Староцерковна).

У 1966 р. Вольдемар Генріхович Антоні отримав новий паспорт на своє ім'я (до цього він жив із документами на ім'я Григорія Ляпунова). У 1967 р. йому, як учаснику революції 1905 – 1907 рр., було призначено пожиттєву пенсію в розмірі 40 крб. Також він отримав квартиру за адресою: просп. Леніна, 10-б (нині просп. Трубників).

Помер 15 травня 1974 р., про що свідчить актовий запис №380, виданий відділом реєстрації актів громадянського стану м. Нікополь від 15.05.1974 р.

На могилі, що має вигляд земляного пагорба (1,6×0,8×0,2 м), встановлений металевий обеліск (h – 1,8 м). Могила по периметру оточена металевою огорожею (2,25×1,90×1,25 м). На лицьовій грані пам'ятника укріплено фото під склом, меморіальна дошка відсутня.

Джерела та література: 1. Наукова пошукова справа В. Г. Антоні // Архів Нікопольського краєзнавчого музею, інв. №86. 2. Записки гуляйпільського анархіста Вольдемара Антоні / Упорядник В. Чоп // Старожитності Південної України. Запоріжжя: РА «Тандем-У», 2005. Вип. 15.

Мирослав Жуковський

5.3.3. Могила І. Є. Асєєва (іст.)

Могила І. Є. Асєєва

Вул. Електрометалургів, Центральне міське кладовище, стара частина, центральна алея.

Асєєв Іван Єгорович (19.02.1913, с. Петрівка, нині Генічеський р-н, Херсонська обл. – 26.09.1974, м. Нікополь, Дніпропетровська обл.) – Герой Соціалістичної Праці.

Народився в селянській родині. Отримав початкову освіту. Брав участь у будівництві Дніпробуду, Азовсталі. З січня 1950 р. – бригадир монтажників «Ангаргесбуду». Його бригада брала участь у будівництві Іркутської ГЕС. Пізніше був призначений начальником монтажно-дільниці на зведенні Вілюйської ГЕС в Якутській АРСР. Після виходу на пенсію, переїхав до Нікополя.

Указом Президії Верховної Ради СРСР від 9 серпня 1958 р. Асєєву Івану Єгоровичу присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці за бездоганне виконання планових завдань п'ятирічки.

Нагороджений орденом Леніна (1958).

Помер 26 вересня 1974 р.

Могила, що має вигляд земляного пагорба (1,5×0,85 м), по периметру обведена бордюром з червоного граніту. На ній установлені 2 червоні гранітні пілони (1,6×0,67 м, 1,1×0,55 м) під тупим кутом один до одного. На більшому – карбований портрет похованого та меморіальний напис, на меншому – текст. Територія навколо поховання викладена тротуарною плиткою й огорожена металевим парканом.

Надія Шейміна

5.3.4. Могила М. Х. Бриля (іст.)

Могила М. Х. Бриля

Вул. Електрометалургів, Центральне міське кладовище, алея почесних поховань, навпроти ділянки 27.

Бриль Микола Харлампієвич (05.02.1921 – 12.03.1982, м. Нікополь, Дніпропетровська обл.) – Герой Радянського Союзу (1945).

Народився в сім'ї робітника. Закінчив 8 класів школи, а в 1938 р. – школу фабрично-заводського навчання. Працював строгальником, фрезерувальником на Нікопольському південнотрубному заводі. У Червоній Армії перебував з травня 1941 р.; закінчив дивізіонну школу молодших командирів. На фронті Другої світової війни опинився у липні 1941 р. Воював на Південно-Західному, Донському, 3-му Українському та 1-му Білоруському фронтах.

Під час Другої світової війни був командиром відділення 89-ї гвардійської окремої роти зв'язку 57-ї гвардійської стрілецької дивізії 8-ї гвардійської армії 1-го Білоруського фронту. 1 серпня 1944 р. під час форсування

Вісли південніше м. Магнушев (Польща) з передовим загonom переправився на правий берег та встановив зв'язок з артилерійською батареєю. Оскільки зв'язок постійно переривався, то сержант Бриль двічі повторював переправу та ліквідував пошкодження. Згодом, для забезпечення безперервного зв'язку з командним пунктом, М. Н. Бриль проклав через річку ще дві лінії зв'язку.

Наказом Президії Верховної Ради СРСР від 24 березня 1945 р. сержанту М. Х. Брилю було присвоєно звання Героя Радянського Союзу з врученням ордена Леніна та медалі «Золота Зірка». Також нагороджений орденами Вітчизняної війни 2-го ступеня, Червоної Зірки.

У 1946 р. був демобілізований; повернувся до м. Нікополь. У 1959 р. закінчив Нікопольський металургійний технікум, а в 1965 р. – Дніпропетровський металургійний інститут. Працював на Нікопольському південнотрубному заводі.

Помер 12 березня 1982 р.

В узголів'ї могили встановлена стела з чорного полірованого граніту з гравійованими портретами М. Х. Бриля та О. А. Бриль, двох троянд, хреста, меморіальними написами; на зворотній стороні стели – зображення свічки. Попереду стели встановлена ваза для квітів з чорного граніту.

Джерела та література: 1. ЦАМО РФ, ф. 33, оп. 686196, спр. 741; оп. 690155, спр. 2186;

оп. 793756, спр. 7; ф. 1176, оп. 2, спр. 117. 2. Плещов К. М. Люди високого подвига. М., 1962. С. 131.

Оксана Колесник

5.3.5. Могила Ф. О. Бумагіна (іст.)

Могила Ф. О. Бумагіна

Вул. Електрометалургів, Центральне міське кладовище.

Бумагін Федір Олексійович (02.07.1919, с. Замараєвське, нині Шадринський р-н, Курганська обл. – 25.01.1999) – повний кавалер ордена Слави.

Народився у селянській родині. Закінчив 4 класи школи. Працював у колгоспі заготівником зерна.

У 1939 р. призваний до лав Червоної Армії. Брав участь у обороні Москви і коли радянські війська перейшли в контрнаступ його знаряддя знаходилось у бойових порядках піхоти. В одному з боїв бійців зупинили сильним вогнем із ворожого дзоту, але розрахунок Бумагіна, висунувши знаряддя на пряму наводку, з декількох вистрілів розбив ворожий дзот і, продовжуючи обстріл противника, забезпечив успіх операції. За винахідливість і відмінне виконання завдання він отримав першу свою нагороду – медаль «За відвагу».

За хоробрість, проявлену у боях на Курській дузі, навідник знаряддя Бумагін був нагороджений орденом Вітчизняної війни 2-го ступеня.

З 28 листопада до 5 грудня 1943 р. ефрейтор Ф. О. Бумагін у складі розрахунку 373-го артилерійського полку 175-ї стрілецької дивізії відзначився у боях південно-західніше м. Жлобін (Гомельська обл., Білорусь). Під містечком Закрев шквальний кулеметний вогонь гітлерівців зупинив просування радянських військ. Артилеристи викотили знаряддя в атакуючі порядки піхоти і прямою наводкою знищили 2 вогневі точки, потім відкрили вогонь по противнику, який намагався контратакувати, а поблизу села Бер під сильним вогнем німецьких військ знову прямою наводкою відкрили вогонь по гітлерівцях і тим самим зірвали їхній наступ. Наказом від

1 лютого 1944 р. ефрейтор Ф. О. Бумагін нагороджений орденом Слави 3-го ступеня.

У боях на території Польщі на початку 1945 р. сержант Бумагін уже був командуючим гарматного розрахунку того ж артилерійського полку. 15 січня 1945 р. розпочався наступ на Варшаву. Поблизу містечка Беяни дивізіон, в якому було знаряддя Бумагіна, форсував річку Вісла і закріпився на західному березі. У ніч на 17 січня поблизу населеного пункту Цисове (північно-західніше Варшави) позиції артилеристів були раптово атаковані гітлерівцями. Розрахунок Бумагіна першим відкрив вогонь по противнику й атака захлинулася. Трохи згодом, під час наступу на столицю Польщі, він знову прямою наводкою розкидав бойові порядки гітлерівців, знищивши більше 20 солдатів та офіцерів противника. Наказом від 12 лютого 1945 р. сержант Ф. О. Бумагін нагороджений орденом Слави 2-го ступеня.

Під час боїв при звільненні м. Бан (Померанія) розрахунок Бумагіна знищив із знаряддя 3 станкові кулемети, більше 20 гітлерівців, розбив 2 спостережні пункти. 3 березня 1945 р. на підступах до містечка Лебенів, що південніше м. Штеттин (нині Щецин, Польща), діючи в бойових порядках піхоти, знищив прямою наводкою 2 знаряддя противника та розкидав взвод гітлерівців. У бою, коли був тяжко поранений командир

батарей, Бумагін замінив його і продовжив виконувати поставлене завдання. Наказом Президії Верховної Ради СРСР від 31 травня 1945 р. за зразкове виконання завдань командування на фронті сержант Ф. О. Бумагін нагороджений орденом Слави 1-го ступеня (нагороду отримав лише у 1967 р.).

У 1946 р. старшина Бумагін був демобілізований. З 1963 р. проживав у м. Нікополь. Працював на м'ясокомбінаті.

Нагороджений орденами Слави трьох ступенів, Червоної Зірки, Вітчизняної війни 2-го ступеня, медалями «За відвагу», «За звільнення Варшави», «За взяття Берліна» та іншими.

Помер 25 січня 1999 р.

На могилі, що має вигляд земляного пагорба, встановлений металевий хрест із емальованою табличкою із фотографією Ф. О. Бумагіна та написом.

Джерела та література: 1. ЦАМО РФ, ф. 33, оп. 682526, спр. 1571; оп. 686044, спр. 691, 4632; оп. 686046, спр. 170; оп. 686196, спр. 1404. 2. *Кавалеры ордена Славы трех степеней: краткий биографический словарь / пред. ред. коллегии Д. С. Сухоруков. М.: Воениздат, 2000.*

Оксана Колесник

5.3.6. Могила О. С. Вільямс (іст.)

Могила О. С. Вільямс

Вул. Електрометалургів, Центральне міське кладовище, алея почесних поховань, біля ділянки 34.

Вільямс Ольга Станіславівна (11.04.1911, м. Варшава, Царство Польське – 18.07.2003, м. Нікополь, Дніпропетровська обл.) – інженер-металург, лауреат Ленінської премії (1961).

Народилася у бідній багатодітній родині. В 1928 р. за антиурядову пропаганду в Польщі була заарештована; після звільнення емігрувала до Бельгії, згодом – до Франції, де певний час була вільним слухачем у Сорбонні. Переїхала до СРСР. У 1935 – 1940 рр. навчалася у Дніпропетровському металургійному інституті, а після отримання направлення на Нікопольський південнотрубний завод переїхала до м. Нікополь. Працювала у центральній заводській лабораторії інженером-дослідником. У 1941 – 1945 рр. обіймала посади інженера, керівника групи точного контролю

на Першоуральському новотрубному заводі. У 1946 р. повернулася до Нікополя, де продовжила працювати на Нікопольському південнотрубному заводі: у 1946 – 1948 рр. – інженер; у 1948 – 1953 рр. – начальник металографічної лабораторії; 1953 – 1986 рр. – начальник лабораторії металознавства та термообробки.

У 1961 р. за участь у розробці технології виробництва труб для атомної енергетики стала лауреатом Ленінської премії СРСР.

Автор 200 наукових статей, 18 винаходів та 100 раціоналізаторських пропозицій. Кандидат технічних наук (1966).

Померла 18 липня 2003 р.

В узголів'ї могил О. С. Вільямс та її чоловіка О. Я. Дергача встановлена стела з червоного граніту, на лицьовому боці якої викарбувані портрети похованих та меморіальні написи. Територія навколо могил викладена тротуарною плиткою та оточена металевною огорожею.

Література: 1. Жуковський М., Мильченко Р. За збільшення випуску труб завод нагороджено орденом Леніна // *Перспектив Трубишків*. № 22, 28 мая 2015.

Надія Шейміна

5.3.7. Могила І. Д. Ганчева (іст.)

Могила І. Д. Ганчева

Вул. Електрометалургів, Центральне міське кладовище, за ритуальним майданчиком праворуч, навпроти ділянки 28.

Ганчев Іван Дмитрович (08.12.1929, с. В'ячеславка, Приморський р-н, Запорізька обл. – 02.08.2009, м. Нікополь, Дніпропетровська обл.) – двічі Герой Соціалістичної Праці (1966, 1986), лауреат Державної премії СРСР (1976), керівник будівельного виробництва.

Народився у родині болгарських переселенців, закінчив початкову школу. Свій трудовий шлях почав у рідному колгоспі підпаском. Після

закінчення школи фабрично-заводського учнівства у квітні 1948 р. був прийнятий на роботу теслею в будівельне управління «Цивільбуд» м. Запоріжжя. У травні 1952 р. разом з бригадою був переведений у будівельний трест м. Кривий Ріг, де працював бригадиром теслярів, а потім муляром і монтажником на будівництві житла.

У великоблочному будівництві побачив засіб прискорити введення в експлуатацію житла. Перший дім із блоків на 32 квартири бригада під керівництвом І. Д. Ганчева змонтувала за 20 діб. Члени комісії, котрі приймали будинок, були здивовані не тільки високими темпами будівництва, але й відмінною якістю роботи. Коли бригада Ганчева монтувала другий будинок, то на будівельному майданчику вже діяла школа з вивчення методу роботи бригади. П'ятиповерховий будинок бригада спорудила за місяць. У 1958 р. для криворізьких будівельників це було рекордом.

У серпні 1962 – 1966 рр. І. Д. Ганчев, як бригадир монтажників тресту «Марганецьрудбуд», будував житло у м. Орджонікідзе (нині м. Покров). Із самого початку він об'єднав в одній бригаді 4 звичайні спеціалізовані бригади, а потім у новій бригаді організував 4 ланки: три монтажні й одну допоміжну (підготовчу), до обов'язків якої входила підготовка фронту робіт для трьох перших. Робота на майданчику була організована в три зміни без збільшення числа працюючих у

бригаді. Перший 60-квартирний будинок комплексна бригада Ганчева змонтувала за 70 днів, другий – за 50, третій – за місяць, четвертий – за 25 днів. За короткий час бригада перетворилася на університет швидкісного потокового методу.

З грудня 1966 р. був бригадиром комплексної бригади будівельного управління «Цивільбуд» тресту «Нікопольбуд». Переїхавши до Нікополя, Ганчев одразу ж виробив план дій, погодив графік транспортування матеріалів на будівництво й уже наступного дня вивів бригаду на будівельний майданчик. Перший п'ятиповерховий 70-квартирний будинок бригада звела за 24 дні, другий – за 23. Він першим у СРСР добився організації будівництва житла на чітких планових основах, запровадив технологічний потік, бригадний підряд та госпрозрахунок, досяг найвищого виробітку на одного члена бригади в країні. Колектив, яким він керував, запропонував метод великоблочного монтажу житлових будинків. У 1965 р. на базі бригади Ганчева була проведена Всесоюзна нарада передовиків виробництва, в якій взяли участь понад 400 робітників та інженерів з 10 республік СРСР.

Нагороджений двома орденами Леніна (1966, 1986), орденами Трудового Червоного Прапора (1958), «Знак Пошани» (1971), Жовтневої Революції (1974).

З 1969 р. – почесний громадянин м. Нікополь.

Помер 2 серпня 2009 р.

На могилі встановлені надгробок з чорного граніту та пілон на основі з того ж матеріалу. На лицьовому боці пам'ятника – карбований портрет та меморіальний напис. На зворотньому боці пілону – портрет похованого в робітничому одязі на фоні будівництва та дві зірки Героя Соціалістичної Праці. Територія пам'ятника викладена гранітними плитами (5×2,45 м).

Література: 1. Шевченко С. Н., Кучеров Е. А., Дорошев С. В. *Трудовая слава Днепропетровщины*. Д.: Ліра, 2013. С. 20 – 21.

Надія Шейміна

5.3.8. Могила К. Ф. Гарагулі (іст.)

Могила К. Ф. Гарагулі

Вул. Електрометалургів, Центральне міське кладовище, алея почесних поховань.

Гарагуля Костянтин Фомич (21.05.1908, с. Попельнасте, Олександрійський р-н, Кіровоградська обл. – 18.05.1983, м. Нікополь, Дніпропетровська обл.) – Герой Соціалістичної Праці.

Народився в селянській родині. Трудову діяльність почав на різних роботах у колгоспі, а з початком будівництва Нікопольського південнотрубного заводу переїхав до Нікополя. На заводі пройшов навчання й отримав професію. У 1939 – 1941 рр. К. Ф. Гарагуля був старшим кільцевим у цеху холодного волочіння.

У роки Другої світової війни брав активну участь у демонтажу обладнання Нікопольського південнотрубного заводу та відправці його на Першоуральський трубний завод. З серпня 1941-го до липня 1948 р. він працював на заводах Уралу.

16 липня 1948 р. К. Ф. Гарагуля повернувся на Нікопольський південнотрубний завод. Продовжував працювати в ЦХВ (ТВЦ-1) старшим кільцевим. У 1963 р. вийшов на пенсію.

Указом Президії Верховної Ради СРСР від 19 липня 1958 р. Гарагулі Костянтину Фомичу присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці за досягнуті успіхи у розвитку чорної металургії та проявлений трудовий героїзм.

Нагороджений орденом Леніна і золотою медаллю «Серп і Молот» (1958).

Помер 18 травня 1983 р.

На могилі, що має вигляд земляного пагорба (1,4×0,58 м), обведеного по периметру бордюром, установлений пілон (h – 1,25 м) із гранітної крихти та цементу з фотографією похованого на емалі та дошкою з меморіальним написом.

Література: 1. Шевченко С. Н., Кучеров Е. Д., Дорошев С. В. *Трудовая слава Днепропетровщины*. Д.: Лира, 2013. С. 79 – 80.

Надія Шейміна

5.3.9. Могила П. І. Грязева (іст.)

Могила П. І. Грязева

Вул. Електрометалургів, Центральне міське кладовище, алея почесних поховань, ліворуч.

Грязев Петро Іванович (26.08.1925, с. Нестерівка, нині Новосергіївський р-н, Оренбурзька обл. – 14.11.1999, м. Нікополь, Дніпропетровська обл.) – Герой Соціалістичної Праці.

Народився в робітничій родині. У 1941 р. почав працювати слюсарем на целюлозно-паперовому комбінаті в м. Красновишерськ (нині Пермський край). З лютого 1944 р. – кур-

сант навчального стрілецького полку Уральського військового округу, а з вересня 1944 р. – на фронті Другої світової війни в складі повітряно-десантних військ 3-го Українського фронту. Брав участь у звільненні Угорщини, Австрії, Чехословаччини.

Після демобілізації, у травні 1950 р. його було прийнято слюсарем у центральну лабораторію Нікопольського південнотрубного заводу. Також працював підручним вальцювальника, вальцювальником, бригадиром стану холодної прокатки труб.

У 1969 р. П. І. Грязеву присвоєно звання «Почесний громадянин міста Нікополя».

Указом Президії Верховної Ради СРСР від 22 березня 1966 р. Грязеву Петру Івановичу присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці за трудові успіхи, досягнуті в справі розвитку чорної металургії.

Нагороджений орденом Леніна і золотою медаллю «Серп і Молот» (1966).

Помер 14 листопада 1999 р.

На могилі, що має форму земляного пагорба (1,05×0,55 м), оточеного по периметру бордюром, установлений пілон (1,1×0,5 м) із фотографією П. І. Грязева та дошкою з меморіальним написом. Територія навколо поховання оточена металевою огорожею.

Література: Шевченко С. Н., Кучеров Е. Д., Дорошев С. В. *Трудовая слава Днепропетровщины*. Д.: Ліра, 2013. С. 89 – 90.

Надія Шейміна

5.3.10. Могила П. І. Гусака (іст.)

Могила П. І. Гусака

Вул. Електрометалургів, Центральне міське кладовище, алея почесних поховань, праворуч.

Гусак Павло Іванович (29.08.1957, с. Самійлівка, Верхньорогачицький р-н, Херсонська обл. – 07.11.1985, Демократична Республіка Афганістан) – прапорщик, старший технік розвідувальної роти обмеженого контингенту радянських військ в Афганістані.

У 1972 р. закінчив вісім класів, а в 1975 р. – Запорізьке професійно-технічне училище. Працював монтажником на Нікопольському південнотрубному заводі.

У 1975 р. призваний до лав Радянської Армії. У 1977 р. закінчив школу

прапорщиків. З березня 1985 р. проходив службу у складі обмеженого контингенту радянських військ в Афганістані.

У березні – жовтні 1985 р. здійснив 29 бойових розвідувальних виходів. 30 жовтня 1985 р. під час виконання бойового завдання бронетранспортер П. І. Гусака підірвався на міні неподалік м. Шинданд, а його самого з тяжкими пораненнями відправили у госпіталь до Кабула.

Помер 7 листопада 1985 р.

Нагороджений орденом Червоної Зірки (1986, посмертно), медалями «Воину-інтернаціоналісту от благодарного афганского народа» (1987), «Захиснику Вітчизни» (1998).

У 1986 р. в узголів'ї могили, що має вигляд земляного пагорба (1,9×0,7 м), обведеного по периметру гранітним бордюром, установили пілон (h – 1,7 м) із червоного граніту з карбованим портретом і меморіальним написом.

Література: 1. Палящий ветер Афганистана. Книга о воинах-интернационалистах Днепропетровщины, погибших в Афганской войне. Днепропетровск: Сич, 1991. С. 102 – 103. 2. Чорні тольпани. Афганський мартиролог України. К.: АТ «Друкарня «Столиця», 1999. С. 91.

Людмила Чирич

5.3.11. Могила М. Д. Данилова (іст.)

Могила М. Д. Данилова

Вул. Електрометалургів, Центральне міське кладовище, алея почесних поховань, перед ритуальним майданчиком.

Данилов Максим Данилович (1883, с. Велика Знам'янка, Мелітопольський повіт, Таврійська губернія – 1956, м. Нікополь, Дніпропетровська обл.) – учасник повстання на панцирнику «Князь Потёмкин-Таврический».

4 грудня 1904 р. Максим Данилов був призваний на військову службу до Чорноморського флоту в 36-й флотський екіпаж. Служив матросом 2-ї статті на панцирнику «Князь

Потёмкин-Таврический»; став активним учасником збройного повстання на панцирнику. Після задачі корабля румунській владі М. Д. Данилов прожив 12 років у еміграції. В 1917 р., після падіння царської влади, повернувся на Батьківщину і вступив до лав Червоної Армії. Після закінчення громадянської війни працював у сільському господарстві, а з 1930 р. – на нікопольському м'ясокомбінаті. Під час тимчасової окупації міста гітлерівськими військами в роки Другої світової війни він підтримував зв'язок із підпільною групою А. Я. Кардашова.

В 1955 р. у зв'язку з 50-річчям збройного повстання на панцирнику М. Д. Данилова було нагороджено орденом Червоної Зірки.

На могилі, що має вигляд земляного пагорба (1,1×0,7 м), обведеного по периметру сірим гранітним бордюром, установлений пілон (h – 1,6 м) із червоного граніту з укріпленою фотографією на емалі М. Д. Данилова та меморіальними написами.

Література: 1. *История городов и сел Украинской ССР. Днепропетровская область.* К., 1977. С. 428. 2. *Пономарев И. Герои «Потемкина».* М., 1955. С. 153. 3. *Шляхов О. Б. Учасники повстання на броненосці «Потьомкін» – уродженці Катеринославщини // Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження: зб. наук. пр. / ред. кол.: С. І. Світленко (відп. ред.) та ін. – Д.: Вид-во Дніпропетр. нац. ун-ту, 2006. С. 95 – 102.*

Надія Шейміна

5.3.12. Могила В. І. Денисенка (іст.)

Могила В. І. Денисенка

Вул. Електрометалургів, Центральне міське кладовище, алея, що за конторою кладовища, 2-й ряд.

Денисенко Володимир Іванович (10.06.1943 – 06.03.2004, м. Нікополь, Дніпропетровська обл.) – робітник трубної галузі, Герой Соціалістичної Праці (1973).

Народився у сім'ї робітників. Закінчив прокатне відділення Нікопольського металургійного технікуму та влаштувався працювати на Нікопольський південнотрубний завод. У 1962 – 1969 рр. – кантувальник, підручний вальцювальника, старший вальцювальник цеху №1; у 1969 –

1978 рр. – старший вальцювальник цеху №7; у 1978 – 1981 рр. – змінний майстер, старший майстер прокату цеху №2; з 1981 р. – заступник начальника цеху №2. В 1980 р. закінчив загальнотехнічний факультет Дніпропетровського металургійного інституту.

Указом Президії Верховної Ради СРСР від 29 грудня 1973 р. за успіхи, досягнуті у розвитку галузі чорної металургії, В. І. Денисенку присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці.

Нагороджений орденом Леніна (1973), орденом Трудового Червоного Прапора.

Помер 6 березня 2004 р.

На могилу покладена плита з червоного граніту (1,37×0,65 м), в узголів'ї якої встановлений пілон (1,5×0,7 м) на основі з того ж матеріалу. На лицьовому боці пам'ятника – карбований портрет похованого, зображення зірки Героя Соціалістичної Праці, меморіальні написи.

Література: 1. Дніпропетровський історичний музей ім. Д. І. Яворницького. Зведений іменний каталог. Персональна картка В. І. Денисенка. 2. Шевченко С. Н., Кучеров Е. Д., Дорошев С. В. Трудовая слава Днепропетровщины. Д.: Лира, 2013. С. 92 – 93.

Надія Шейміна

5.3.13. Могила Ю. О. Дерев'янка (іст.)

Могила Ю. О. Дерев'янка

Вул. Електрометалургів, Центральне міське кладовище, на алеї почесних поховань.

Дерев'янка Юрій Олександрович (28.02.1963, м. Нікополь, Дніпропетровська обл. – 30.08.1983, Демократична Республіка Афганістан) – рядовий обмеженого контингенту радянських військ в Афганістан.

У 1982 р. закінчив СШ №1 у м. Нікополь. Працював електромонтером на Нікопольському південно-трубному заводі.

У 1982 р. призваний до лав Радянської Армії. З грудня 1982 р. про-

ходив службу у складі обмеженого контингенту радянських військ в Афганістані. 30 серпня 1983 р. загинув під час виконання службових обов'язків.

Нагороджений орденом Червоної Зірки (1984, посмертно), медаллю «Воину-интернационалисту от благодарного афганского народа» (1986).

У 1984 р. в узголів'ї могили, що має вигляд земляного пагорба (1,55×0,8 м), обведеного по периметру гранітним бордюром, установили пілон (h – 1,75 м) із червоного граніту з карбованим портретом і меморіальним написом. На зворотньому боці пілона – фото на емалі та текст: «За крики всех новорожденных, за луч, несущий аромат, за престарелых и влюбленных, за все в ответе ты, солдат. Юра, с нами память о тебе и бесконечная скорбь. Дорогому любимому сыночку, внуку, брату, дяде». Територія навколо могили викладена червоними гранітними плитами.

Література: 1. Чорні тюльпани. Афганський мученик України. К.: АТ «Друкарня «Столиця», 1999. С. 91.

Людмила Чирич

5.3.14. Могила В. А. Зонова (іст.)

Могила В. А. Зонова

Вул. Електрометалургів, Центральне міське кладовище.

Зонов Василь Андріанович (20.03.1926, с. Зонове, Куйбишевський р-н, Новосибірська обл. – 09.06.2011) – Герой Соціалістичної Праці, лауреат Державної премії СРСР.

Народився в селянській родині. У 1933 р. від голоду померла його мати, а в 1941 р. лишився сиротою – батько загинув на фронті. Після закінчення школи працював у колгоспі. З 1943 р. – на фронті Другої світової війни, де був снайпером десантного полку. До 1950 р. продов-

жував службу в армії в частині, що базувалась у м. Нікополь.

З 1950 р. почав працювати механізатором на птахофабриці ім. Куйбишева; згодом став начальником механізованого загону птахофабрики. Працював у радгоспі «Чкаловський». У 1975 р. бригада В. А. Зонова виростила по 100,7 центнера з гектара зерна кукурудзи та по 374 центнери з гектара на силос.

Механізований загін, очолюваний В. А. Зоновим, підтримував тісні зв'язки з вченими ВНДІ кукурудзи (м. Дніпропетровськ) та Українського НДІ зрошувального землеробства (м. Херсон), впроваджуючи на своїх полях вирощування високоврожайних сортів кукурудзи та нові прогресивні технології її обробки. Працював до виходу на пенсію в 1986 р.

За значний особистий внесок у соціально-економічний розвиток Нікопольського району отримав звання «Почесний громадянин району».

Постановою Ради Міністрів СРСР від 3 листопада 1978 р. В. А. Зонову присуджена Державна премія СРСР за видатні досягнення в праці, збільшення виробництва зерна на основі підвищення родючості земель, високопродуктивного використання техніки, прогресивних технологій та передового досвіду.

Указом Президії Верховної Ради СРСР від 24 грудня 1976 р. Зонову Василю Андріяновичу присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці

за видатні успіхи у всесоюзному змаганні, проявлену трудову доблесть у виконанні планів зі збільшення виробництва та продажу державі сільськогосподарської продукції в 1976 р.

Нагороджений двома орденами Леніна, золотою медаллю «Серп і Молот», орденом Вітчизняної війни 2-го ступеня, медалями «За відвагу» (22.04.1945, 16.05.1945).

Помер 9 червня 2011 р.

На могилі, що має вигляд земляного пагорба, обведеного по периметру гранітним бордюром, установлений гранітний пілон із карбованим портретом похованого та меморіальними написами.

Джерела та література: 1. Видатні особистості: музейна персоналістика (Матеріали обласної музейної конференції до Міжнародного дня музеїв та 75-річчя Дніпропетровської області). Дніпропетровськ, 2008. Вип. 10. С. 326. 2. Шевченко С. Н., Кучеров Е. А., Дорошев С. В. Трудовая слава Днепропетровщины. Д.: Лира, 2013. С. 47 – 48.

Надія Шейміна

5.3.15. Могила А. Г. Ігнатенка (іст.)

Могила А. Г. Ігнатенка

Вул. Електрометалургів, Центральне міське кладовище, на алеї почесних поховань, права сторона.

Ігнатенко Анатолій Григорович (18.01.1942, с. Костромка, Великоолександрівський р-н, Херсонська обл. – 16.10.1985, Демократична Республіка Афганістан) – підполковник, радник командира дивізіону з озброєння та техніки обмеженого контингенту радянських військ в Афганістані.

Після закінчення восьми класів продовжив навчання у вечірній школі та одночасно працював у колгоспі ім. Леніна (Нововоронцовський р-н, Херсонська обл.). У 1963 р. закінчив Каховський технікум

гідромеліорації, механізації та електрифікації сільського господарства, а в 1966 р. – Київське танкове училище. У 1966 – 1969 рр. проходив службу в Таманській гвардійській танковій дивізії. У 1973 р. закінчив Академію бронетанкових військ імені Маршала Р. Я. Малиновського. Впродовж 1973 – 1975 рр. служив у Монгольській Народній Республіці. Служив у гарнізонах у МНР та СРСР.

3 квітня 1985 р. проходив службу у складі обмеженого контингенту радянських військ в Афганістані. 16 жовтня 1985 р. А. Г. Ігнатенко привів колону із озброєнням та технікою із Кабула в Гардез, коли прийшло повідомлення, що противник рухається в напрямку до Гардеза. Взяв участь у бойових діях, а після закінчення бою його було смертельно поранено «слішим» снарядом.

Нагороджений орденом Червоної Зірки (1985, посмертно), афганським орденом Червоного Прапора (1985, посмертно), медаллю на честь 60-річчя Монгольської Революції (1982), медаллю «Захиснику Вітчизни» (1998).

У 1986 р. в узголів'ї могили, що має вигляд земляного пагорба (1,6×0,7 м), обведеного по периметру гранітним бордюром, установили пілон (h – 1,7 м) із червоного граніту з карбованим портретом похованого та меморіальним написом. Територія навколо поховання викладена червоними гранітними плитами.

Література: 1. *Палящий ветер Афганістана. Книга о войнах-*

интернационалистах Днепропетровщины, погибших в Афганской войне. Днепропетровск: Сич, 1991. С. 144 – 145. 2. Чорні тольпани. Афганський мартиролог України. К.: АТ «Друкарня «Столиця», 1999. С. 95.

Людмила Чирич

5.3.16. Могила А. В. Кауркіна (іст.)

Могила А. В. Кауркіна

Вул. Електрометалургів, Центральне міське кладовище, алея почесних поховань, навпроти ділянки 27.

Кауркін Анатолій Вікторович (04.09.1951, м. Нікополь, Дніпропетровська обл. – 10.03.1982, Демократична Республіка Афганістан) – старший лейтенант, бортовий авіатехнік обмеженого контингенту радянських військ в Афганістані.

У 1968 р. закінчив десять класів середньої школи та пішов працювати на нікопольський завод «Більшовик» в інструментальний цех, де став спочатку учнем токаря, а згодом – токарем. У 1969 – 1971 рр. проходив військову службу в лавах Радянської Армії. У 1971 – 1972 рр. продовжував працювати на заводі «Більшовик». У 1974 р. закінчив з відзнакою Харківське військово-авіаційне училище. У 1974 – 1977 рр. служив бортмеханіком у Польщі; у 1977 – 1981 рр. – у Забайкальському військовому окрузі.

З жовтня 1981 р. проходив службу у складі обмеженого контингенту радянських військ у Афганістані. Загинув 10 березня 1982 р., коли кордон перейшла велика, добре озброєна група противника, а перший удар на себе прийняли гелікоптери, серед яких був і екіпаж А. В. Кауркіна.

Нагороджений орденом Червоної Зірки (1982, посмертно).

У 1982 р. в узголів'ї могили, що накрита плитою (1,5×0,8 м), встановили пілон (h – 1,8 м) із червоного граніту з карбованим портретом похованого та меморіальним написом. Територія навколо поховання викладена червоними гранітними плитами.

Література: 1. Палящий ветер Афганистана. Книга о войнах-интернационалистах Днепропетровщины, погибших в Афганской войне. Днепропетровск: Сич, 1991. С. 160 – 161. 2. Чорні тольпани. Афганський мартиролог України. К.: АТ «Друкарня «Столиця», 1999. С. 96.

Людмила Чирич

5.3.17. Могила С. О. Кидалова (іст.)

Могила С. О. Кидалова

Вул. Електрометалургів, Центральне міське кладовище, алея почесних поховань, за ритуальним майданчиком, праворуч.

Кидалов Сергій Олександрович (29.03.1965, м. Нікополь, Дніпропетровська обл. – 08.05.1984, Демократична Республіка Афганістан) – гвардії рядовий, стрілець-гранатометник обмеженого контингенту радянських військ в Афганістані.

У 1982 р. закінчив СШ №19 м. Нікополь та пішов працювати електромонтером у цех №4 Нікопольського південнотрубного заводу.

У 1983 р. призваний до лав Радянської Армії. З липня 1984 р. про-

ходив службу у складі обмеженого контингенту радянських військ в Афганістані. 8 травня 1984 р. рота, у складі якої перебував і С. О. Кидалов, висунулась до нового місця розташування, але при підході до одного з населених пунктів була зустрінена шквальним кулеметним вогнем. Під час цього бою Сергій Кидалов, який перебував у головній машині й одним із перших вступив у бій, отримав смертельне поранення.

Нагороджений орденом Червоної Зірки (1984, посмертно), медаллю «Воину-интернаціоналісту от благодарного афганского народа» (1986, посмертно).

У 1984 р. в узголів'ї могили, що має вигляд земляного пагорба (1,4×0,72 м), обведеного по периметру гранітним бордюром, установили пілон (h – 1,7 м) із червоного граніту з карбованим портретом похованого, меморіальними написами. Територія навколо поховання викладена червоними гранітними плитами.

Література: 1. Палящий ветер Афганістана. Книга о воинах-интернационалистах Днепропетровщины, погибших в Афганской войне. Днепропетровск: Сич, 1991. С. 162 – 163. 2. Чорні тюльпани. Афганський мартиролог України. К.: АТ «Друкарня «Столиця», 1999. С. 96.

Людмила Чирич

5.3.18. Могила І. П. Клименка (іст.)

Могила І. П. Клименка

Вул. Електрометалургів, Центральне міське кладовище, алея почесних поховань, за вказівником у 4-му ряду.

Клименко Іван Петрович (27.12.1967, м. Нікополь, Дніпропетровська обл. – 12.10.1986, Демократична Республіка Афганістан) – рядовий, водій бронетранспортеру обмеженого контингенту радянських військ в Афганістані.

У 1985 р. закінчив середню школу в м. Нікополь, а згодом – середнє міське професійно-технічне учили-

ще №34 за фахом – вальцівник холодної прокатки сталі.

У квітні 1986 р. призваний до лав Радянської Армії. З серпня 1986 р. проходив службу у складі обмеженого контингенту радянських військ в Афганістані. 12 жовтня 1986 р. у складі колони бойової техніки І. П. Клименко потрапив у засідку та загинув під час бою.

Нагороджений медалями «За боевые заслуги» (1986, посмертно), «Воину-интернационалисту от благодарного афганского народа» (1987, посмертно).

У 1986 р. в узголів'ї могили, що накрита плитою (1,36×0,6 м), встановили два пілони (h – 1,8 м; h – 1 м) із червоного граніту. На лівому, вищому, пілоні – карбований портрет І. П. Клименка, меморіальний напис; на правому – фото на емалі та присвятний текст. Територія навколо поховання викладена червоними гранітними плитами.

Література: 1. Палляций ветер Афганистана. Книга о воинах-интернационалистах Днепропетровщины, погибших в Афганской войне. Днепропетровск: Сич, 1991. С. 164 – 165. 2. Чорні тольпани. Афганський мартиролог України. К.: АТ «Друкарня «Столиця», 1999. С. 97.

Людмила Чирч

5.3.19. Могила Д. М. Коваленка
(іст.)

Могила Д. М. Коваленка

Вул. Електрометалургів, Центральне міське кладовище, алея, що за конторою кладовища, праворуч, 6-й ряд.

Коваленко Дмитро Матвійович (18.02.1925, с. Містки, нині Сватівський р-н, Луганська обл. – 11.08.2003, м. Нікополь, Дніпропетровська обл.) – робітник кольорової металургії, Герой Соціалістичної Праці (1971).

Народився в селянській родині. Після закінчення школи працював шофером у колгоспі. В 1941 – 1945 рр. брав участь у бойових діях на фрон-

тах Другої світової війни. У 1950 р. демобілізувався з лав Радянської Армії. У 1954 – 1980 рр. – водій Палаткінської автомобільної бази об'єднання «Північносхідзолото» (Хасинський р-н, Магаданська обл.). У 1980 р. переїхав до м. Нікополь.

Указом Президії Верховної Ради СРСР від 30 березня 1971 р. за видатні успіхи, досягнуті у розвитку кольорової металургії, присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці.

Нагороджений медаллю «Серп і Молот» (1971), орденами Леніна (1971), Трудового Червоного Прапора, Вітчизняної війни 1-го та 2-го ступенів, двома медалями «За відвагу» (1944, 1945).

Делегат X з'їзду профспілок робітників металургійної промисловості СРСР (1972).

Помер 11 серпня 2003 р.

На могилу покладена плита (1,5×0,9 м) з червоного граніту, в узголів'ї якої встановлений пілон (1,3×0,7 м) на основі з того ж матеріалу. На лицьовому боці пам'ятника – карбований портрет похованого, зображення вантажівки та зірки Героя Соціалістичної Праці, меморіальні написи. Територія навколо могили Д. М. Коваленка обнесена металевим огорожею.

Джерела та література: 1. ЦАМО РФ, ф. 33, оп. 690155, стр. 2865, 5402; оп. 690306, стр. 719. 2. Богданова Л. *Сотвори себе доброе имя. Магадан, 1976. С. 168 – 175.*

Надія Шейміна

5.3.20. Могила С. О. Коновалова (іст.)

Могила С. О. Коновалова

Вул. Електрометалургів, Центральне міське кладовище, алея почесних поховань, до ритуального майданчика, ліворуч.

Коновалов Сергій Олексійович (10.09.1965, м. Нікополь, Дніпропетровська обл. – 23.09.1984, Демократична Республіка Афганістан) – рядовий, водій обмеженого контингенту радянських військ в Афганістані.

У 1982 р. закінчив СШ №19 м. Нікополь. У 1982 – 1983 рр. працював електромонтером на Нікопольському південнотрубному заводі; закінчив курси водіїв.

У 1983 р. призваний до лав Радянської Армії. З січня 1984 р. про-

ходив службу у складі обмеженого контингенту радянських військ в Афганістані. 23 вересня 1984 р. під час чергового рейсу С. О. Коновалов зупинився, щоб полагодити мотор, але був розстріляний із засідки автоматною чергою в спину.

Нагороджений орденом Червоної Зірки (1985, посмертно), медаллю «Воину-интернаціоналісту от благодарного афганского народа» (1987, посмертно).

У 1985 р. в узголів'ї могили, що накрита плитою (1,84×0,8 м), встановили пілон (h – 1,65 м) із червоного граніту з карбованим портретом похованого та меморіальним написом. Територія навколо поховання викладена червоними гранітними плитами.

Література: 1. Палящий ветер Афганистана. Книга о воинах-интернационалистах Днепропетровщины, погибших в Афганской войне. Днепропетровск: Сич, 1991. С. 172 – 173. 2. Чорні тюльпани. Афганський мартиролог України. К.: АТ «Друкарня «Столиця», 1999. С. 97.

Людмила Чирич

5.3.21. Могила І. С. Куценка (іст.)

Могила І. С. Куценка

Вул. Електрометалургів, Центральне міське кладовище, стара частина, центральна алея, ліворуч.

Куценко Іван Степанович (28.08.1905, с. Верхній Рогачик, Мелітопольський повіт, Таврійська губернія – 11.02.1981, м. Нікополь, Дніпропетровська обл.) – Герой Соціалістичної Праці (1958), лауреат Державної премії СРСР (1951).

Народився в селянській родині. У 1913 – 1917 рр. навчався у сільській земській школі. У 1920–1923 рр. – учень шевця; у 1923 – 1928 рр. – працював по найму. У 1928 – 1931 рр. – колгоспник, бригадир польової бригади у колго-

спі «Нове життя». У 1932 – 1935 рр. – слюсар-монтажник, машиніст дизеля на тимчасовій електростанції Нікопольського південнотрубного заводу; у 1935 – 1939 рр. – машиніст-оператор автоматичного стану у першому трубному цеху заводу; у 1939 – 1940 рр. – голова цехового комітету профспілки. У 1940 р., для підвищення професійного рівня, навчався у промисловій академії у м. Харків. У 1940 – 1941 рр. – майстер прокату Нікопольського південнотрубного заводу. В 1941 – 1946 рр., коли потужності заводу перебували в евакуації, працював на Першоуральському Новотрубному заводі у Свердловській області вальцювальником прошивного стану, бригадиром комсомольсько-молодіжної бригади трубопрокатників. У 1946 – 1948 рр. – майстер прокату; у 1948 – 1960 рр. – обер-майстер трубопрокатного агрегату «400».

Указом Президії Верховної Ради СРСР від 19 липня 1958 р. І. С. Куценка присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці за видатні успіхи у справі розвитку чорної металургії.

За розробку технології та освоєння виробництва безшовних труб великого діаметра у 1951 р. йому присуджена Державна премія СРСР.

За досягнення у розвитку трубної промисловості, у відродженні в повоєнні роки Нікопольського південнотрубного заводу й активну участь у суспільному житті Нікопольська міська рада депутатів трудящих

18 грудня 1967 р. присвоїла йому звання «Почесний громадянин міста Нікополя».

Нагороджений золотою медаллю «Серп і Молот» (1958), орденом Леніна (1958), двома орденами Трудового Червоного Прапора (1948, 1952).

Помер 11 лютого 1981 р.

На могилу покладена плита (1,6×0,6 м) з червоного граніту, в узголів'ї якої встановлений пілон (h – 1,3 м) на основі з того ж матеріалу. На лицьовому боці пам'ятника – карбований портрет похованого, меморіальні написи. Територія навколо поховання викладена червоними гранітними плитами.

Література: 1. Шевченко С. Н., Кучеров Е. Д., Дорошев С. В. *Трудовая слава Днепропетровщины*. Д.: Ліра, 2013. С. 163 – 164.

Надія Шейміна

5.3.22. Могила М. І. Куцої (іст.)

Могила М. І. Куцої

Вул. Електрометалургів, Центральне міське кладовище, ділянка № 99.

Куца Марія Іванівна (05.06.1926, с. Миколаївка, Новомосковський р-н, Дніпропетровська обл. – 04.08.2012, м. Нікополь, Дніпропетровська обл.) – Герой Соціалістичної Праці.

Народилася в селянській родині. Закінчила 3 класи початкової школи. Трудову діяльність почала ще будучи підлітком – працювала в колгоспі ім. Чкалова (Новомосковський р-н).

Після звільнення села від гітлерівських військ працювала на різних роботах. У 1947 р. призначена

ланковою. У 1948 р. її ланка зібрала врожай пшениці 30,3 центнера з гектара на площі 20 гектарів.

У 1951 р. Марія Куца вступила до Дніпропетровської трирічної сільськогосподарської школи підготовки голів колгоспів, яку і закінчила у 1954 р. У 1954 – 1959 рр. навчалася в Дніпропетровському сільськогосподарському інституті, де й отримала диплом агронома. Згодом працювала агрономом у с. Вищитарасівка (Томківський р-н, Дніпропетровська обл.), а в 1971 – 1988 рр. обіймала посаду агронома-насінневода в колгоспі ім. Карла Маркса (нині с. Приміське, Нікопольський р-н).

Указом Президії Верховної Ради СРСР від 4 березня 1949 р. Куцїй Марії Іванівні присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці за виняткові заслуги перед державою.

Нагороджена трьома орденами Леніна та золотою медаллю «Серп і Молот».

Померла 4 серпня 2012 р.

В узголів'ї могили, що має вигляд земляного пагорба (1,4×0,8 м), обведеного по периметру гранітним бордюром, установили пілон (1,15×0,8 м) із чорного граніту з карбованим портретом похованої та меморіальними написами. Територія навколо поховання викладена червоними гранітними плитами.

Література: 1. Рєстрация кандидатів у депутати Верховної Ради Української РСР // «Зоря», 28.01.1980. 2. Сяйво ордена // Зоря. 06.04.1980. 3. Шевченко С. Н., Кучеров Е. А., До-

рошев С. В. Трудова слава Дніпропетровщини. Д.: Ліра, 2013. С. 162 – 163.

Надія Шейміна

5.3.23. Могила Г. Н. Науменка (іст.)

Могила Г. Н. Науменка

Вул. Електрометалургів, Центральне міське кладовище, алея почесних поховань, біля перехрестя з асфальтованою алеєю.

Науменко Григорій Никандрович (05.08.1928 – 06.06.1998, м. Нікополь, Дніпропетровська обл.) – лауреат Ленінської премії СРСР (1964).

Народився в робітничій родині. Закінчив неповну середню школу №3 м. Нікополь. У 1944 – 1948 рр. навчався у металургійному технікумі, а в 1965 р. закінчив Дніпропетровський металургійний інститут. У 1948 – 1952 рр. – майстер цеху, старший майстер трубоволоочильного цеху; у 1953 – 1961 рр. – майстер відділу холодного вальцювання; у 1961 – 1966 рр. – заступник начальника цього цеху; з 1966 р. – начальник

трубоелектрозварювального цеху №5 Нікопольського південнотрубного заводу.

За створення і впровадження в промислове виробництво нового методу виготовлення нержавіючих труб способом теплої прокатки в 1964 р. удостоєний Ленінської премії СРСР.

Нагороджений орденом «Знак Пошани» (1971).

Помер 6 червня 1998 р.

На території поховання (3,7×3,4 м), викладеній червоними гранітними плитами, розміщено 2 надгробки: правий – могила Г. Н. Науменка (1,3×0,7 м), лівий – кенотаф. За надгробками встановлена складна за конфігурацією стела з чорного полірованого граніту (3×1,9 м), в лівій частині якої вмонтовано дошку (1,58×0,7 м), що містить на лицьовому боці портрет похованого та меморіальні написи, а на зворотньому – портрет похованого в інтер'єрі кабінету.

Джерела та література: 1. Дніпропетровський історичний музей ім. А. І. Яворницького. Автобіографія Г. Н. Науменка. 2. Один раз в житті. О лауреатах Ленинской премии 1964. М., 1965. С. 173.

Надія Шейміна

5.3.24. Могила В. І. Остапченка (іст.)

Могила В. І. Остапченка

Вул. Електрометалургів, Центральне міське кладовище, алея почесних поховань, не доходючи до ритуального майданчика.

Остапченко Володимир Іванович (02.11.1923, м. Олександрія, Кіровоградська обл. – 04.12.1996, м. Нікополь, Дніпропетровська обл.) – Герой Соціалістичної Праці (1977).

Народився у селянській родині. У 1941 – 1942 рр. був курсантом Сизранського танкового училища; у 1942 – 1945 рр. брав участь у боях Другої світової війни. У 1945 – 1948 рр. проходив військову службу

у Білоруському військовому окрузі. У 1948 – 1950 рр. – завідувач організаційного відділу, перший секретар Синельниківського райкому ЛКСМУ; у 1950 – 1952 рр. – курсант Дніпропетровської партійної школи; у 1952 – 1962 рр. – завідувач організаційним відділом, секретар, другий секретар, перший секретар Томаківського райкому КПУ, а згодом – перший секретар Нікопольського райкому КПУ.

Указом Президії Верховної Ради СРСР від 22 грудня 1977 р. присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці за успішне виконання планових завдань у розвитку сільського господарства Нікопольського району.

Нагороджений орденами Леніна (1977), Червоної Зірки (1944), Червоного Прапора (1945), Трудового Червоного Прапора, «Знак Пошани», Жовтневої Революції.

Помер 4 грудня 1996 р.

На могилу покладена плита з червоного граніту (1,68×0,6 м), в узголів'ї – встановлений пілон (h – 1,6 м) на основі з того ж матеріалу з карбованим портретом В. І. Остапченка та меморіальними написами. Територія навколо поховання викладена плитками з червоного граніту.

Джерела та література: 1. Дніпропетровський історичний музей ім. Д. І. Яворницького. Зведений іменний каталог. Особиста картка В. І. Остапченка. 2. Шевченко С. Н., Кучеров Е. А., Дорошев С. В. Трудовая слава Днепропетровщины. Д.: Лира, 2013. С. 206 – 207.

Надія Шейміна

5.3.25. Могила С. А. Пантюхіна (іст.)

Могила С. А. Пантюхіна

Вул. Електрометалургів, Центральне міське кладовище, алея почесних поховань, на початку, ліворуч.

Пантюхін Сергій Леонідович (02.09.1965, м. Нікополь, Дніпропетровська обл. – 16.03.1985, Демократична Республіка Афганістан) – молодший сержант, командир відділення обмеженого контингенту радянських військ в Афганістані.

Після закінчення 8 класів у СШ № 9 м. Нікополь вступив до Нікопольського середнього професійно-технічного училища № 4.

Працював зварювальником у Нікопольському будівельному управлінні.

У 1983 р. призваний до лав Радянської Армії. З травня 1984 р. проходив службу у складі обмеженого контингенту радянських військ в Афганістані. 16 березня 1985 р. Сергій Пантюхін у складі групи бійців під час виконання бойового завдання потрапив у засідку противника. Був поранений під час прориву оточення; помер від втрати крові.

Нагороджений орденом Червоної Зірки (1985, посмертно), медаллю «Воїну-інтернаціоналісту от благодарного афганского народа» (1986, посмертно).

У 1985 р. в узголів'ї могили, що має вигляд земляного пагорба (1,8×0,7 м), обведеного по периметру гранітним бордюром, установили пілон (h – 1,65 м) із червоного граніту з карбованим портретом похованого, меморіальними написами. Територія навколо поховання викладена червоними гранітними плитами та оточена металевою огорожею.

Література: 1. Паляций ветер Афганистана. Книга о воинах-интернационалистах Днепропетровщины, погибших в Афганской войне. Днепропетровск: Сич, 1991. С. 276 – 277. 2. Чорні тольпани. Афганський мартиролог України. К.: АТ «Друкарня «Столиця», 1999. С. 106.

Людмила Чирич

5.3.26. Могила Я. Д. Перепаді (іст.)

Могила Я. Д. Перепаді

Вул. Електрометалургів, Центральне міське кладовище, стара частина.

Перепадя Яків Давидович (21.10.1882, с. Довгалівка, Нікопольський повіт, Катеринославська губернія – 09.10.1967, м. Нікополь, Дніпропетровська обл.) – активний учасник повстання на панцирнику «Князь Потёмкин-Таврический».

У 1905 р. призваний на військову службу на Чорноморський флот; був сигнальником у команді панцирника «Князь Потёмкин-Таврический». 14 червня 1905 р. брав участь у повстанні на кораблі. Після здачі панцирника румунській владі Я. Д. Перепадя працював вантажником, рибалкою, кочегаром на румунському пароплаві «Добруджа». У 1919 р. повернувся до Росії, де на Далекому Сході в партизанському загоні в Уссурійському краї воював проти інтервентів. У 1924 р. він повернувся до

Нікополя, де працював машиністом водонасосної станції.

У 1955 р. у зв'язку з 50-річчям повстання на панцирнику Я. Д. Перепадя був нагороджений орденом Червоної Зірки, а в 1967 р. – медаллю «За відвагу».

На могилі встановлений металевий обеліск, увінчаний зіркою. На лицьовому боці пам'ятника – металеві дошка з вигравіруваним текстом.

Література: 1. Вержбицкий В. Г. Революция 1905 – 1907 гг. в России. М.: Знание, 1974. С. 3, 5, 24 – 27. 2. История городов и сел Украинской ССР. Днепропетровская область. К., 1977. С. 428. 3. Шляхов О. Б. Участники повстання на броненосці «Потьомкін» – уродженці Катеринославщини // Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження: зб. наук. пр. / ред. кол.: С. І. Світленко (відп. ред.) та ін. – Д.: Вид-во Дніпропетр. нац. ун-ту, 2006. С. 95 – 102.

Надія Шейміна

5.3.27. Могила А. І. Рибальченка (іст.)

Могила А. І. Рибальченка

Вул. Електрометалургів, Центральне міське кладовище, на початку алеї почесних поховань.

Рибальченко Анатолій Іванович (21.07.1933, м. Запоріжжя, Запорізька обл. – 15.12.1994, м. Нікополь, Дніпропетровська обл.) – Герой Соціалістичної Праці (1971).

Народився в робітничій родині. У 1952 – 1955 рр. проходив службу в лавах Радянської Армії у радіотехнічних військах. У 1953 – 1958 рр. працював підкрановим робітником, підручним вальцювальника, валь-

цювальником, старшим вальцювальником у трубопрокатних цехах №1 та №2 Нікопольського південнотрубного заводу. У 1968 – 1969 рр. проживав у Болгарії, де допомагав налагоджувати пуск трубопрокатного стану «140». У 1969 – 1983 рр. – вальцювальник трубопрокатного цеху №7 Нікопольського південнотрубного заводу.

Указом Президії Верховної Ради СРСР від 30 березня 1971 р. присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці за видатні успіхи, досягнені під час виконання завдань п'ятирічного плану із розвитку чорної металургії.

Нагороджений орденом Леніна (1971), Почесний металург СРСР (1970).

Помер 15 грудня 1994 р.

На могилу покладено надгробок з червоного граніту (1,4×0,7 м) та встановлено пілон (h – 1,6 м) на основі з того ж матеріалу. На пілоні – портрет похованого та меморіальні написи. Територія навколо могили А. І. Рибальченка викладена червоними гранітними плитами.

Джерела та література: 1. Дніпропетровський історичний музей ім. А. І. Яворницького. Автобіографія А. І. Рибальченка. 2. Шевченко С. Н., Кучеров Е. А., Дорошев С. В. Трудовая слава Днепропетровщины. Д.: Лира, 2013. С. 234 – 235.

Надія Шейміна

5.3.28. Могила Е. М. Соболева (іст.)

Могила Е. М. Соболева

Вул. Електрометалургів, Центральне міське кладовище, алея почесних поховань, за ритуальним майданчиком, перед першим перехрестям.

Соболев Едуард Миколайович (22.12.1967, м. Нікополь, Дніпропетровська обл. – 21.07.1987, Демократична Республіка Афганістан) – рядовий, гранатометник обмеженого контингенту радянських військ в Афганістані.

У 1983 р. закінчив 8 класів СШ № 8 м. Нікополь; у 1985 р. – Нікопольське середнє професійно-технічне училище №57. У 1985 – 1986 рр.

працював токарем на Нікопольському південнотрубному заводі.

У 1986 р. призваний до лав Радянської Армії. З січня 1987 р. проходив службу у складі обмеженого контингенту радянських військ в Афганістані. 21 липня 1987 р. Е. М. Соболев загинув під час операції по захопленню каравану зі зброєю противника.

Нагороджений орденом Червоної Зірки (1987, посмертно), медаллю «Воину-интернационалисту от благодарного афганского народа» (1987, посмертно).

У 1987 р. в узголів'ї могили, що накрита плитою (1,5×0,7 м), встановили два пілони (h – 1,75 м; h – 1,2 м) із червоного граніту. На лівому, вищому, пілоні – карбований портрет Е. М. Соболева, меморіальний напис; на правому – присвятний текст. Територія навколо поховання викладена червоними гранітними плитами та оточена металевою огорожею.

Література: 1. Палящий ветер Афганистана. Книга о воинах-интернационалистах Днепропетровщины, погибших в Афганской войне. Днепропетровск: Сич, 1991. С. 398 – 399. 2. Чорні тюльпани. Афганський мартиролог України. К.: АТ «Друкарня «Столиця», 1999. С. 117.

Людмила Чирич

5.3.29. Могила С. О. Сомкіна (іст.)

Могила С. О. Сомкіна

Вул. Електрометалургів, Центральне міське кладовище, алея почесних поховань.

Сомкін Сергій Олександрович (01.12.1938, м. Кисельовськ, Новосибірська (нині – Кемеровська) обл., Російська Федерація – 07.05.2012, м. Нікополь, Дніпропетровська обл.) – Герой Соціалістичної Праці.

Народився в родині робітника. Отримав середню спеціальну освіту. У 1958 р. закінчив Нікопольський металургійний технікум і розпочав освоєння професій

кантовщика, нагрівальника металу, вальцювальника, оператора прокатного стану в трубопрокатному цеху Нікопольського південнотрубного заводу. Бригада, в якій працював С. О. Сомкін, була визнана однією з кращих бригад металургійної промисловості СРСР. У 1968 р., як висококласний фахівець, був направлений на металургійний завод у Болгарію для пуску прокатного стану. У 1981 р. для надання допомоги в пуску прокатного стану був відряджений на металургійний завод у Румунію. У 1969 – 2006 рр. працював у прокатному цеху Нікопольського південнотрубного заводу. У 2006 р. вийшов на пенсію.

Указом Президії Верховної Ради СРСР від 29 жовтня 1985 р. Сомкіну Сергію Олександровичу присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці за видатні успіхи у виконанні завдань і соціалістичних зобов'язань одинадцятої п'ятирічки та за проявлений трудовий героїзм.

Удостоєний звання «Заслужений металург СРСР».

Нагороджений орденом Леніна і золотою медаллю «Серп і Молот» (1985), орденами Жовтневої Революції та Трудового Червоного Прапора.

Помер 7 травня 2012 р.

В узголів'ї могили, на яку покладена плита, встановлений пілон із чорного полірованого граніту з карбованим портретом С. О. Сомкіна та меморіальними написами. Територія

навколо поховання викладена червоними гранітними плитами.

Література: 1. Шевченко С. Н., Кучеров Е. А., Дорошев С. В. Трудовая слава Днепропетровщины. Д.: Лира, 2013. С. 254.

Надія Шейміна

5.3.30. Могила А. В. Хаустова (іст.)

Могила А. В. Хаустова

Вул. Електрометалургів, Центральне міське кладовище, алея почесних поховань, за ритуальним майданчиком, за першим перехрестям, ліва частина.

Хаустов Андрій Вікторович (24.01.1969, м. Волгоград, РРФСР – 04.09.1988, Демократична Республіка Афганістан) – сержант, командир міномету обмеженого контингенту радянських військ в Афганістані.

У 1987 р. закінчив СШ №13 м. Нікополь. Працював на Нікопольському південнотрубному заводі учнем електрика.

У 1987 р. призваний до лав Радянської Армії. З лютого 1988 р.

проходив службу у складі обмеженого контингенту радянських військ в Афганістані. Служив за 8 км від м. Герата. 4 вересня 1988 р. А. В. Хаустов очолив групу з сімох бійців, які виїхали по воду для частини, але на їхньому шляху раптово з'явилася машина з озброєним противником. Солдати навіть не встигли підхопити свою зброю і були розстріляні, але Андрій Хаустов устиг випустити ракету, щоб попередити свою частину.

Нагороджений орденом Червоної Зірки (1988, посмертно), медалями «Воину-інтернаціоналісту от благодарного афганского народа» (1988, посмертно), «Захиснику Вітчизни» (1998, посмертно).

У 1988 р. на могилу поклали плиту (1,4×0,6 м) з червоного граніту, в узголів'ї якої встановили пілон (h – 1,6 м) на основі з того ж матеріалу. На лицьовому боці пам'ятника – карбований портрет похованого, меморіальні написи.

Література: 1. Палящий ветер Афганистана. Книга о воинах-интернационалистах Днепропетровщины, погибших в Афганской войне. Днепропетровск: Сич, 1991. С. 372 – 373. 2. Чорні тюльпани. Афганський мартиролог України. К.: АТ «Друкарня «Столиця», 1999. С. 115.

Людмила Чирич

5.3.31. Могила В. В. Шевченка (іст.)

Могила В. В. Шевченка

Вул. Електрометалургів, Центральне міське кладовище, алея почесних поховань, до ритуального майданчика, права сторона.

Шевченко Володимир Володимирович (09.08.1965, м. Нікополь, Дніпропетровська обл. – 30.04.1984, Демократична Республіка Афганістан) – рядовий, гранатометник обмеженого контингенту радянських військ в Афганістані.

У 1980 р. закінчив 8 класів у СШ №20 м. Нікополь; у 1982 р. – Нікопольське середнє професійно-технічне училище №34. У 1982 – 1983 рр. працював електромонтером

на Нікопольському південнотрубно-му заводі.

У 1983 р. призваний до лав Радянської Армії. З січня 1984 р. проходив службу у складі обмеженого контингенту радянських військ в Афганістані. 30 квітня 1984 р. В. В. Шевченко, рухаючись по ущелині зі своїм підрозділом, натрапив на засідку. Загинув від автоматної черги.

Нагороджений орденом Червоної Зірки (1985, посмертно), медаллю «Воїну-інтернаціоналісту от благодарного афганского народа» (1986, посмертно).

У 1985 р. на могилу поклали плиту (1,5×0,8 м) з червоного граніту, в узголів'ї якої встановили пілон (h – 1,8 м) на основі з того ж матеріалу. На лицьовому боці пам'ятника – карбований портрет похованого, меморіальні написи.

Література; 1. Палящий ветер Афганистана. Книга о воинах-интернационалистах Днепропетровщины, погибших в Афганской войне. Днепропетровск: Сич, 1991. С. 398 – 399. 2. Чорні тюльпани. Афганський мартиролог України. К.: АТ «Друкарня «Столиця», 1999. С. 117.

Людмила Чирич

5.3.32. Могила О. В. Шиханцова (іст.)

О. В. Шиханцова

Вул. Електрометалургів, Центральне міське кладовище, за ритуальним майданчиком, після першого перехрестя, ліворуч.

Шиханцов Олександр Васильович (01.09.1965, м. Нікополь, Дніпропетровська обл. – 26.06.1984, Демократична Республіка Афганістан) – рядовий, кулеметник обмеженого контингенту радянських військ в Афганістані.

У 1982 р. закінчив нікопольську СШ №8; у 1982 – 1983 рр. навчався в середньому професійно-технічному

училищі №34 м. Нікополь. Працював вальцювальником у трубоволочильному цеху №4 Нікопольського південнотрубного заводу.

У 1983 р. призваний до лав Радянської Армії. З грудня 1983 р. проходив службу у складі обмеженого контингенту радянських військ в Афганістані. 26 червня 1984 р. О. В. Шиханцов загинув під час військової операції в провінції Кунар.

Нагороджений орденом Червоної Зірки (1984, посмертно), медалями «Воину-інтернаціоналісту от благодарного афганского народа» (1986, посмертно), «Захиснику Вітчизни» (1998, посмертно).

У 1984 р. в узголів'ї могили, що накрита плитою (1,3×0,65 м), встановили два пілони (h – 2 м; h – 1,2 м) із червоного граніту. На лівому, вищому, пілоні – карбований портрет О. В. Шиханцова, меморіальний напис; на правому – присвятний текст. Територія навколо поховання викладена червоними гранітними плитами та оточена металевою огорожею.

Література: 1. *Палящий ветер Афганистана. Книга о воинах-интернационалистах Днепропетровщины, погибших в Афганской войне. Днепропетровск: Сич, 1991. С. 404 – 405.* 2. *Чорні тюльпани. Афганський мартиролог України. К.: АТ «Друкарня «Столиця», 1999. С. 117.*

Людмила Чирич

5.3.33. Могила О. І. Шульгіна (іст.)

Могила О. І. Шульгіна

Вул. Електрометалургів, Центральне міське кладовище, стара частина, на центральній алеї.

Шульгін Олександр Іванович (23.02.1911 – 26.03.1972, м. Нікополь, Дніпропетровська обл.) – Герой Радянського Союзу.

Народився в робітничій родині. З 14 років працював штукатуром, а згодом – десятником-будівником. У 1933 р. закінчив дворічні курси у партшколі; працював інструктором міськкому партії та редактором газети Нікопольського південнотрубного заводу «Будівник Трубного». У 1933 – 1934 рр. служив у лавах Чер-

воної Армії. Повторно призваний до лав армії у 1938 р. На фронті Другої світової війни – з червня 1941 р.

У серпні 1941 р., отримавши поранення в оборонних боях західніше м. Києва, О. І. Шульгіна евакуювали у військовий госпіталь, але поблизу Борисполя шляхи відходу радянських військ були відрізані гітлерівцями. За таких обставин він полишив розташування шпиталю та, подолавши 500 км, у січні 1942 р. поблизу Ізюма вийшов із оточення. Після лікування, в липні 1942 р. повернувся на фронт, де взяв участь у Сталінградській битві та боях з противником за територію заводу «Красный Октябрь».

25 – 26 жовтня 1943 р. заступник командира 45-го гвардійського окремого саперного батальйону по політчастині (39-а гвардійська стрілецька дивізія, 28-й гвардійський стрілецький корпус, 8-а гвардійська армія, 3-й Український фронт) гв. майор Шульгін, виконуючи обов'язки командира батальйону, відзначився під час форсування р. Дніпро на 5 км південніше м. Дніпропетровська (нині м. Дніпро). Він, забезпечивши частини плавзасобами, 23 жовтня 1943 р. керував переправою військ з с. Чаплі на правий берег річки – до Лоцманської Кам'янки. Виявивши переправу, німці відкрили шквальний вогонь, але батальйон Шульгіна ще протягом 2 діб під постійним обстрі-

лом доправляв боєприпаси, зброю та живу силу на правий берег.

Звання Героя Радянського Союзу Шульгіну Олександровичу присвоєно Указом Президії Верховної Ради СРСР від 22 лютого 1944 р.

Нагороджений орденом Леніна, Вітчизняної війни 1-го та 2-го ступенів, Червоної Зірки, медаллю «Золота Зірка».

З 1946 р. гвардії підполковник О. І. Шульгін – у запасі. Проживав та працював у м. Нікополь. Обирався депутатом Нікопольської міської Ради народних депутатів.

Помер 26 березня 1972 р.

На могилі, що має вигляд земляного пагорба (1,55×0,85 м), обведеного по периметру бордюром із сірого граніту, встановлені 2 пілони (2×0,5 м, 1,25×0,5 м) з червоного граніту. На лицьовому боці та звороті вищого пілону укріплено по 1 фото на емалі, із обох сторін викарбовано інформаційний напис. На меншому – присвятний текст від рідних. Територія пам'ятки оточена металевою огорожею.

Джерела та література: 1. ЦАМО РФ, ф. 33, оп. 682525, спр. 446; оп. 690155, спр. 3308; оп. 690306, спр. 3506; оп. 793756, спр. 55. 2. Герои Советского Союза. Краткий биографический словарь. М.: Воениздат, 1988. Т. 2. С. 803. 3. Золотые звезды. Днепропетровск: Промінь, 1967. С. 395 – 397. 4. П генерал, и рядовой... Днепропетровск: Промінь, 1983. С. 542 – 544.

Оксана Колесник

5.3.34. Могила Р. І. Щуренка (іст.)

Могила Р. І. Щуренка

Вул. Електрометалургів, Центральне міське кладовище, стара частина, центральна алея, ліворуч.

Щуренко Роман Іванович (23.07.1911, с. Капулівка, Нікопольський р-н, Дніпропетровська обл. – 14.08.1974, м. Нікополь, Дніпропетровська обл.) – повний кавалер ордена Слави.

Народився в селянській родині. Закінчив 4 класи школи та гірничо-промислове училище. Працював у колгоспі. У Червоній Армії проходив службу в 1932 – 1934 рр. Повтор-

но призваний до лав армії у травні 1941 р. На фронті Другої світової війни – з червня до листопада 1941 р. та з квітня 1944 р.

14 січня 1945 р. помічник командира взводу 50-го гвардійського стрілецького полку 15-ї гвардійської стрілецької дивізії 5-ї гвардійської армії 1-го Українського фронту старший сержант Р. І. Щуренко під час боїв за шосе Варшава – Краків поблизу населеного пункту Липнувка, що 30 км західніше від м. Буско-Здруй, захопив висоту та взяв у полон 5 німецьких солдат. 19 січня 1945 р. його було нагороджено орденом Слави 3-го ступеня.

У лютому 1945 р. брав участь у боях, 50 км західніше від м. Бреслау (зараз м. Вроцлав). 19 лютого 1945 р. Р. І. Щуренко разом з групою бійців оволодів важливим опорним пунктом противника. Був поранений, але поле бою не покинув. 27 квітня 1945 р. нагороджений орденом Слави 2-го ступеня.

У квітні 1945 р. він відзначився ще двічі: 16 квітня під час прориву оборони противника, 26 км східніше м. Шпремберг, разом із бійцями захопив опорний пункт, а 17 квітня – пробився на околицю м. Вайсвассер, де ліквідував декілька кулеметників. За ці заслуги 15 травня 1946 р. був нагороджений орденом Слави 1-го ступеня.

У 1945 р. після демобілізації повернувся до с. Капулівка та певний час

працював у колгоспі. Згодом переїхав до м. Нікополь та працював на заводі.

Помер 14 серпня 1974 р.

На могилі встановлено металевий надгробок (1,55×0,55 м) і пілон (h – 1,15 м) з гранітної крихти, на якому укріплено металеві емальовані дошка та портрет.

Джерела та література: 1. ЦАМО РФ, ф. 33, оп. 690306, стр. 338, 1860. 2. Дубров Б. П. *Солдатская слава. 3-е изд. К., 1987. С. 379.*

Оксана Колесник

6. Запорізька вулиця

6.1. Будинок міської бібліотеки, кін. XIX ст. (архіт.)

Будинок міської бібліотеки, кін. XIX ст..

Вул. Запорізька, 27.

Знаходиться в історичному середмісті по червоній лінії вул. Запорізької, між п'ятипід'їзним чотириповерховим житловим будинком, зведеним наприкінці 1920-х рр. (вул. Запорізька, 25), та колишньою будівлею міському комуністичної партії, а нині Н/ф «Дніпроцивільпроект», зведеної на початку

1930-х рр. (вул. Запорізька, 29), відіграючи в сформованому міському середовищі рядову композиційну роль.

Земельна ділянка пам'ятки має незначну площу та прямокутну в плані форму, обмежуючись фактично лінією мостіння навколо будівлі. Так, з півдня вона обмежується прибудинковою територією сусіднього житлового будинку; із заходу – металевою огорожею дитячого закладу «Юнацький інтелектуальний клуб»; з півночі – озелененою зоною та внутрішньоквартальним проїздом; зі сходу – вул. Запорізькою.

Первісне функціональне призначення будинку наразі не встановлено, при цьому його розпланування неодноразово змінювалось. На момент побудови пам'ятки (кінець XIX ст.) даний район Нікополя швидко розбудовувався громадськими та культурно-розважальними закладами, що було зумовлено близьким розташуванням Міського саду, який із 1936 р. називається «Парк ім. О. С. Пушкіна». Територія міського саду спочатку належала купцю Турбабі, в якого її викупив наприкінці XIX – на початку XX ст. відомий нікопольський купець Гнат Єрлашов. Доволі швидко він розбив тут квітники з троянд, що, за спогадами містян, були привезені з Франції. Для благоустрою берегової смуги р. Орлова, що окреслювала східну межу саду, було привезено морський пісок, який постійно чистився та оновлювався. Вечорами ставились

вистави та грали оркестри, працювали кафе. Сад прикрашали фонтани, альтанки, ліхтарі, лавки тощо.

На прилеглий вул. Запорізькій швидко відкрились перукарні, крамниці, фотоательє, готелі, а навпроти входу в парк (поруч з будинком № 27) Гнат Єрлашов відкрив перший кінотеатр «Ілюзіон», де демонстрували німе чорно-біле кіно, пізніше його перенесли безпосередньо до саду. На той час непарний бік вулиці формували загалом одноповерхові будинки, які були знесені частково у 1930-х рр. та у роки післявоєнного відновлення міста (кін. 1940-х – поч. 1950-х рр.). Так, із колишніх споруд на цьому відрізку вул. Запорізької залишився лише двоповерховий цегляний будинок № 27, що використовується нині як філія № 3 Нікопольської центральної бібліотеки. За думкою місцевих краєзнавців, будівля й первісно могла використовуватись як Нікопольська громадська бібліотека, що за бібліографічними матеріалами початку 1910-х рр. орендувала приміщення у будинку Міського Товариства поруч з кінотеатром «Ілюзіон» та навпроти Міського парку.

Двоповерхова, цегляна (червона опалена цегла), прямокутної в плані форми, без приміщень на горищі та підвалу, з орієнтовними габаритами 18×10 м. Головним (східним) фасадом пам'ятка орієнтована на вул. Запорізьку, але при цьому торцевий (північний) фасад також розрахо-

ваний на сприйняття з боку вулиці і відповідно до цього декорований. Згідно зі збереженими фотознімками, на початку 1930-х рр., на півночі між будинками № 27 та № 29, на червоній лінії вулиці розташовувався одноповерховий будинок з кованим ажурним козирком і високим ганком, який на 1950 р. уже був утрачений, і замість нього влаштовано невисоку цегляну огорожу зі стовпчиками. Пізніше й вона зникла, а поруч з пам'яткою створили озеленену зону, що відокремлюється від території будинку № 29 внутрішньоквартальним проїздом.

Східний (головний) та північний (торцевий) фасади декоровані рівноцінно, з розміщеними по крайній правій осі вхідними прорізами, що виділені обабіч лопатками. Віконні прорізи 2-го поверху над обома входами закладені. На відміну від дерев'яного прорізу по головному фасаді, де зберігся первісний кований ажурний козирок і ганок з округленими кутами східців, вхід по торцевому фасаді не використовується і повністю закладений. Віконні прорізи обох фасадів оперезані лиштвами зі слабо вираженою лучковою перемичкою, підвіконний проріз прикрашають ніші. По вертикалі фасади членуються цоколем, підвіконними гуртами, міжповерховим та увінчуючим декорованим карнизом. Декорування виконане з використанням форм,

характерних для «неоруського» стилю.

Західний (задній) фасад, на відміну від інших, оздоблених тонким шаром тиньку і пофарбованих, частково оштукатурено. Фасад – ступінчастий, розподіляється на три нерівноцінні частини: глуху; у три осі віконних прорізи; та з одним дверним прорізом. Декорований лише увінчуючим профільованим карнизом, виконаним значно спрощеним, ніж на фасадах, що сприймаються з вулиці.

Первісний вигляд південного фасаду встановити неможливо, до нього наприкінці 1920-х – на поч. 1930-х рр. упритул було прибудовано чотириповерховий житловий будинок у формах конструктивізму.

Пам'ятка є зразком архітектури невеликих двоповерхових будинків міста кінця XIX ст., зведених у еkleктиці, з використанням неоруських мотивів декорування.

Література: 1. Продан М. *Никопольские зарисовки: литературно-краеведческие очерки* / редактор М. Продан. Нікополь: СПД Фельдман О. О., 2010. 125 с. 2. Шеремет С. В. *В гостях у старого Никополя. Днепропетровск: Пороги, 2001. 147 с.*

Надія Лиштва

6.2. Готель Мілкова, кін. XIX – поч. XX ст. (архіт.)

Вул. Запорізька, 8.

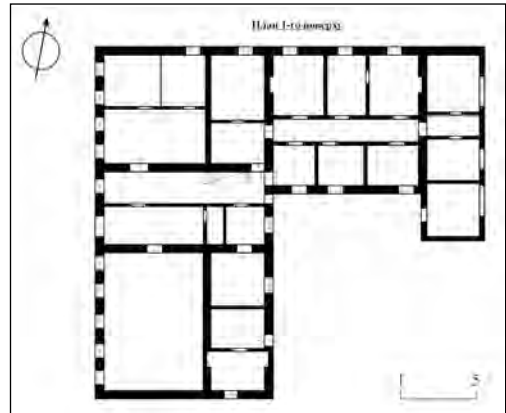
Розташований в історичному середмісті по парній стороні

вул. Запорізької (в радянські часи – вул. Свердлова), на її відгинку, обмеженому з півночі вул. Отаманською

Готель Мілкова, кін. XIX – поч. XX ст.

(до цього – вул. Кріпака, а перед цим – вул. Думська), з півдня – вул. Херсонською. Не відіграє в сформованому міському середовищі акцентної композиційної ролі через втрату аттикового завершення та звужений оглядовий фронт, погіршений рядом розлогих листяних дерев уздовж проїжджої частини вулиці. Формус фронт забудови пам'ятки містобуду-

Готель Мілкова, кін. XIX – поч. XX ст. (план будинку)

вання «Забудова площі Визволення», не належачи до неї хронологічно та композиційно, але являючись фоном для її складових об'єктів.

Земельна ділянка пам'ятки – трапецієподібна в плані форми, обмежена на заході червоною лінією вул. Запорізької, на півночі – прибудинковою територією триповерхового житлового будинку на вул. Запорізькій, 10, зі сходу – дамбою Каховського водосховища, з півдня – територією одноповерхового будинку на вул. Запорізька, 6. Подвір'я захищене одноповерховими службовими та господарськими спорудами без історико-культурної цінності, візуально не сприймаючись з вул. Запорізької та пл. Визволення, вони спотворюють вигляд пам'ятки від набережної водосховища.

Первісне використання будинку – готель, що належав підприємцю Мілкову, розміщуючись у центральній частині міста та формуючи східну межу церковної площі (нині пл. Визволення), де знаходилась до 1930-х рр. Свято-Покровська п'ятибанна церква. Поруч з пам'яткою (в продовження вул. Отаманської, а в ті роки – вул. Думської) розташовувався спуск до р. Орлова, з двома пристанями: казенною та приватною з власними пароплавами. Після встановлення в місті радянської влади, будинок конфіскували, відкривши тут готель комунгоспу. З перших днів окупації Нікополя гітлерівськими військами (з 17 серпня

1941 р.), у готелі розмістилось управління місцевої поліції, що складалось в цілому з росіян і українців, які діяли під керівництвом окупантів. У роки післявоєнного відновлення, після побудови на перехресті вулиць Запорізька та Кріпака (нині – вул. Отаманська) готелю «Батьківщина», в колишньому готелі Мілкова розташовувався відділ міліції. До цього часу будівля використовується як заклад правоохоронних структур – Нікопольський відділ боротьби з організованою злочинністю.

Будинок двоповерховий, цегляний, з потинькованим головним (західним) фасадом, Г-подібний у плані, з майже рівноцінними за довжиною видовженими крилами (західним та північним). До східного дворового торця впритул прилягає одноповерхова прибудова, що не має візуального огляду з боку вул. Запорізької, сприймаючись загалом, як і дворовий простір пам'ятки з підвищеної місцевості – набережної дамби Каховського водосховища. Розпланувальна типологія – коридорна (двобічна), первісне розпланування не збереглося, як і цінні елементи декорування інтер'єрів колишнього готелю. Габаритні розміри – 27,9×27,6 м.

Тильні (дворові) фасади не отримали декорування, бічні (торцеві) – декоровані, але, на відміну від головного фасаду, значно спрощено – з опорядженням віконних прорізів та використанням профільованих гуртів. Основний акцент у декоруванні

пам'ятки зроблено на опорядженні головного фасаду.

Перший поверх головного фасаду рустований, 2-й – прикрашений пишним ліпним декором із використанням ренесансних елементів. Центральньоосьова композиційна симетрія тридільного, одинадцятиосьового фасаду погіршена закладеним у центральному одноосьовому ризаліті первісного входу до рівня вікна. При цьому, ліворуч, у бічній п'ятиосьовій частині фасаду віконний проріз перероблено на дверний. Над колишнім парадним входом по центральній осі головного фасаду на 2-му поверсі зберігся балкон з ажурним кованим огороженням. Основним композиційним акцентом виступав складний за формою аттик, декорований ліпниною, завершуючи ризаліт, його втрачено на початку 2000-х рр. Центральний ризаліт фланкується тричвертними колонами: тосканськими на 1-му поверсі та коринфськими – на 2-му. Другий поверх насичений ліпним декором: пальметами, кронштейнами, картушами, рослинним орнаментом, орнаментованими фільонками, завершуючись пишно декорованим карнизом з модульонами та ліпними фризовими вставками. Віконні прорізи 2-го поверху опоряджені профільованими лиштвами.

Пам'ятка є зразком архітектури громадських закладів (готелів) кін. XIX – поч. XX ст., у еkleктиці, з

використанням у декоруванні головного фасаду ренесансних мотивів.

Література: 1. Анцишкін І. В. Житлово-комунальне господарство Нікополя // Нариси з історії Нікопольського району (від найдавніших часів до початку XX століття). Київ – Нікополь – Запоріжжя: Тандем-У, 2002. 399 с. 2. Продан М. Нікопольские зарисовки: литературно-краеведческие очерки / редактор М. Продан. Нікополь: СПД Фельдман О. О., 2010. 125 с. 3. Шеремет С. В. В гостях у старого Нікополя. Дніпропетровск: Пороги, 2001. 147 с.

Надія Лиштва

6.3. Прибутковий будинок, II пол. XIX – поч. XX ст. (архіт.)

Прибутковий будинок, II пол. XIX – поч. XX ст.

Вул. Запорізька, 14.

Знаходиться в межах історичного середмістя, у так званій «старій частині» міста. Територія пам'ятки має спокійний характер рельєфу, з незначним ухилом на схід, у бік дамби Каховського водосховища. Обмежується з півночі та зі сходу – парком ім. О. С. Пушкіна, з півдня – витягнутою вглиб ділянки двоповерховою

історично цінною будівлею прямокутною в плані форми. Будівля окремо розташована по червоній лінії вул. Запорізька, відіграючи в сформованому міському середовищі рядову композиційну роль.

Первісна функціональна типологія об'єкта – житлова, але протягом експлуатації будівля неодноразово змінювала своє призначення, що позначилось насамперед на внутрішньому розплануванні, при цьому зовнішня композиція значних змін не зазнала. За спогадами місцевого старожила І. І. Успенського (1900 – 1993), записаних нікопольським краєзнавцем С. В. Шереметом, у даній будівлі на початку ХХ ст. знаходилось відділення Азово-Донського банку, статут якого було затверджено 12 червня 1871 р. імператором Олександром II. Відкрився банк у м. Таганрог і за перші 20 років свого існування перетворився на один з найбільших комерційних банків, що на 1902 р. налічував уже 34 відділення у найбільших містах, в тому числі й у м. Нікополь. На початку ХХ ст. парк ім. О. С. Пушкіна, з яким безпосередньо межує територія пам'ятки, а тоді – «Міський сад», належав відомому нікопольському купцю Гнату Єрлашову, який також володів розташованою поблизу водною станцією (вул. Херсонська, 1) та великим складом (вул. Сірка, 33) з розміщеною поруч власною садибою. Сад він купив у купця Турбаби, і був до-

сить швидко благоустроєний та облаштований квітниками з троянд, пляжною зоною з морським піском, альтанками, фонтанами тощо. З початком революційних подій та громадянської війни (у 1919 р.), у парку відбувся виступ О. М. Коллонтай та П. Ю. Дибенка, а в самій будівлі колишнього банку розмістився штаб 58-ї Кримської стрілецької дивізії. В останні роки в будівлі працювала прокуратура, переїхавши на поч. 2000-х рр. до будинку на вул. Патріотів України, 174. Після цього пам'ятка стоїть покинута (з передачею на баланс житлово-експлуатаційної контори, нині ліквідованої), і поступово руйнується. У 2011 р. на 1-му поверсі відбулась локальна пожежа, частково пошкодивши дерев'яні конструкції перекриття. Наразі будівля не використовується, а навколишній парк перебуває в запустінні.

Будівля має Г-подібну в плані форму, що зводилась у дві черги: 1-а – орієнтовно у II половині ХІХ ст., 2-га – на початку ХХ ст. Двоповерхова, з червоної опаленої цегли, лицьова поверхня якої оштукатурена щільним шаром, який наразі фрагментарно втрачений. Місцями поверхня цегли обшита драпкою, яка виходить назовні через замкнення конструкцій. Видовжений торцевий (північний) фасад розділяється по горизонталі вертикальним деформаційним швом на дві композиційно нерівноцінні частини

(5- та 4-осьову) однакової довжини. Віконні прорізи частково закладені, частково – декоровані лиштвами з лекальної цегли, з гарною проробкою профілів. По вертикалі фасад членується рядом профільованих гуртів і карнизів.

Головний (західний) фасад розташовується вздовж червоної лінії вулиці, має несиметричну композицію, складаючись з основної частини у сім осей віконних прорізів, опоряджених профільованими лиштвами (із слабо вираженою лучковою перемичкою на 1-му поверсі та прямокутною на 2-му), та одноосьового ризаліту, що виступає з основного тла фасаду (тільки на 1-му поверсі) своєрідним порталом з рустованими наріжниками, завершуючись над міжповерховим карнизом – балюстрадою, фланкованою тумбами. На 1-му поверсі ризаліту знаходиться парадний вхід зі збереженим дверним заповненням, на 2-му поверсі – балконний дверний проріз, нині закладений до рівня віконного. Збереглось ажурне коване балконне огороження та балконна плита по головному фасаду, зі суміщенням відносно умовної центральної осі, яка проходить по вузькому міжвіконному простінку. Фасад декорований гарно проробленим гіпсовим декором: канельованими лопатками, діамантовими квадратами у підвіконних нішах, гуртами, балясинами, шпирінками тощо. Через замкання, зумовлені аварійним

станом системи водовідведення та незадовільним станом даху, поверхня цегляних несучих конструкцій стін, що обшита дранкою і зверху потинькована з влаштуванням гіпсового декору, здебільшого оголилась з відшаруванням лицьового шару, потребуючи негайного проведення ремонтно-реставраційних робіт, з можливою зміною функціонального призначення будинку.

Дворові та південний торцевий фасади декоровані стриманіше, значна частина первісних прорізів, у тому числі арочні прорізи тераси 1-го поверху та прямокутні – 2-го, закладені. Через замкання поверхня стін вкрита грибок та тріщинами (на стиках), потребує ремонтних робіт.

Пам'ятка є зразком архітектури невеликих житлових будинків II пол. XIX – поч. XX ст., зведених у еkleктиці, з використанням трансформованих елементів класицизму, вирізняючись чіткістю форм і якістю проробки профілів.

Література: 1. Продан М. *Никопольские зарисовки: литературно-краеведческие очерки* / редактор М. Продан. Нікополь: СПД Фельдман О. О., 2010. 125 с. 2. Шеремет С. В. *В гостях у старого Нікополя*. Дніпропетровск: Пороги, 2001. 147 с.

Надія Лиштва

7. Лапинська вулиця

7.1. Будинок земської школи, поч. XX ст. (архіт., іст.)

Будинок земської школи, поч. XX ст.

Вул. Лапинська, 130.

Розташований на червоній лінії вул. Лапинської, на наріжній ділянці, утвореній перетином з вул. Суворова. Рельєф відзначається значним ухилом з північного сходу на південний захід у бік берегової смуги Каховського водосховища. Територія закладу огорожена, має форму витягнутого вздовж вул. Суворова прямокутника. Головний шкільний об'єм розташований на перехресті вулиць, у глибині ділянки розміщено спортивний майданчик, господарську будівлю та озеленену зону. Навколишня забудова складається з малоповерхових садибних будинків, з прилеглими до них земельними ділянками. Розпланувальна система цієї частини міста – нерегулярна, сформована впродовж кін. XVIII ст. – кін. XIX ст., з розташуванням забудови вздовж Каховського водосховища, а до його утворення – на березі р. Лапинка. Однорядна вулиця зберегла свій

напрямок, поєднуючи м. Нікополь зі слободою Сулицько-Лиманська (що нині теж увійшла до складу міста).

Зведена як земська школа державної слободи Лапинка (передмістя Нікополя), на захід від історичного ядра. Протягом експлуатації будівля не змінювала первісного функціонального призначення як навчальний заклад, що нині має назву – КЗ «Нікопольська середня загальноосвітня школа I – II ступенів № 11». При цьому змін загалом не зазнали її об'ємно-просторові та планувальні характеристики. Будівля зведена за типовим проектом земства. За аналогічним проектом у м. Нікополь зведено школу на вул. Довгалівська, 279, на території колишньої слободи Довгалівка.

Цегляна, одноповерхова, на високому цегляному цоколі, утвореному значним перепадом рельєфу. В плані має П-подібну форму, з витягнутими вглиб ділянки бічними крилами різної довжини. Фасади општукатурено щільним шаром та пофарбовано. Входи на головному та бічних фасадах – відсутні, єдиний вхід розташовується з боку двору.

Головний (південно-західний) фасад – несиметричний, відзначається чітким ритмом членування однаковими за габаритами віконними прорізами обабіч одноосьового ризаліту (акцентованого аттиком) із закладеним первісним парадним прорізом і втраченим ганком. Віконні прорізи обох вуличних фасадів

декоровані гарно проробленими цегляними сандриками, з трикутним фронтоном та квадрами у підвіконному просторі. Бічний (південно-східний) та дворові фасади не отримали аналогічного декорування.

Будівля є зразком типової земської школи в еkleктиці, зведена на початку ХХ ст. та збереглася до сьогодення без змін у функціональному призначенні, маючи основні об'ємно-просторові та художні характеристики.

20 липня 1978 р. на будинку навчального закладу було відкрито меморіальну дошку на честь І. О. Гончара – Героя Радянського Союзу, який навчався тут у 1929 – 1936 рр.

Гончар Іван Олексійович народився 21 вересня 1921 р. у м. Нікополь. Навчався у СШ №11. Працював на Нікопольському південнотрубному заводі.

У лавах Червоної Армії – з 1941 р. У 1943 р. закінчив Чугуївську військову авіаційну школу пілотів. На фронті Другої світової війни – з червня 1943 р. Восени 1943 р. І. О. Гончар разом із льотчиками своєї ланки знищив німецьку переправу через р. Дніпро південніше Запоріжжя. При звільненні Правобережної України ланка винищувачів під його командуванням зустріла велику групу ворожих літаків і зав'язала повітряний бій, під час якого він збив 3 літаки. Під час нальоту на прифронтовий ворожий аеродром йому вдалося одним за одним підбити 2 «месершміти».

Під час визволення Прибалтики Гончар із 6 винищувачами вступив у бій із 16 ворожими бомбардувальниками, з яких 4 вдалося збити, а ще через кілька днів без втрат зі свого боку знешкодили 11 «юнкерсів». Брав участь у боях по прориву німецької оборони в районі м. Сандомир, на Берлінському напрямку підбив за цей період 9 ворожих літаків «ФВ-190». 20 квітня 1945 р. гвардії старший лейтенант І. Гончар вилетів у складі 6 «яків» на розвідку місця розташування частин противника в районі Міттенвальде, Зармунда, Луккенвальде, Барута. У небі над Берліном група була обстріляна шквальним зенітним вогнем противника. Літак І. Гончара був підбитий, але завдання було виконано. На зворотному маршруті він зміг долетіти до території, що була зайнята радянськими військами, але при посадці через сильні пошкодження літак розбився. Похований у м. Зоммерфельд у Німеччині.

Указом Президії Верховної Ради СРСР від 27 червня 1945 р. капітану Івану Олексійовичу Гончару присвоєно звання Героя Радянського Союзу (посмертно).

Джерела та література: 1. ЦАМО РФ, ф. 33, оп. 686044, стр. 2140; оп. 686046, стр. 176; оп. 690155, стр. 2160; оп. 690306, стр. 84; оп. 793756, стр. 11. 2. *Золотые звезды. Днепропетровск: Промінь, 1967. С. 133 – 136.* 3. *II генерал, и рядовой... Днепропетровск: Промінь, 1983. С. 137 – 139.*

Надія Лиштва

Надія Шейміна

8. Микитинська вулиця

8.1. Будинок, в якому в 1903 – 1920 рр. проживав Є. М. Голдовський (іст.)

Будинок, в якому в 1903 – 1920 рр. проживав Є. М. Голдовський

Вул. Микитинська, 23.

У цьому будинку до 1920 р. проживав Голдовський Євсей Михайлович (07(20).01.1903, м. Нікополь – 27.11.1971, м. Москва) – радянський учений у галузі кінотехніки.

Народився в родині годинникаря. В 1924 – 1930 рр. працював у Державному технікумі кінематографії; у 1930 – 1932 рр. – на кінофабриці «Союзкіно»; з 1932 р. – науковий співробітник Всесоюзного науково-дослідного кінофотоінституту, один із розробників першої звукової кіноустановки. Один із засновників Всесоюзного державного інституту кінематографії, в якому викладав із 1930 р. Доктор технічних наук, професор. Займався теорією кінотехніки, системи обладнання для

освітлення кіностудій, техніки вузкоплівочної кінематографії, розробив системи широкоекранного та триплівкового панорамного кінематографу, широкоформатної кіноапаратури для зйомок та демонстрації фільмів на 70 мм кіноплівці, а також методи проектування залів кінотеатрів. Євсей Голдовський опублікував понад 200 наукових робіт у галузі кінотехніки та 75 книг з питань кінотехніки, електротехніки та світлотехніки у кінематографії. Заслужений діяч науки і техніки РРФСР (1947). У 1973 р. Міжнародна кінотехнічна асоціація започаткувала премію його імені за видатні досягнення у галузі кінотехніки.

Помер 27 листопада 1971 р. у Москві.

Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора.

30 травня 1978 р. у м. Нікополь, на будинку, в якому минули його дитячі роки, відкрили меморіальну дошку з текстом.

Література: 1. Голдовский Евсей Михайлович // Большая советская энциклопедия. Гоголь – Дебит. М.: Советская энциклопедия, 1972. 2. Голдовский Е. М. Введение в кинотехнику. М., 1974. С. 2. 3. Голдовская М. Женщина с киноаппаратом. М., 2002.

Надія Шейміна

8.2. Купецька крамниця, поч. ХХ ст. (архит.)

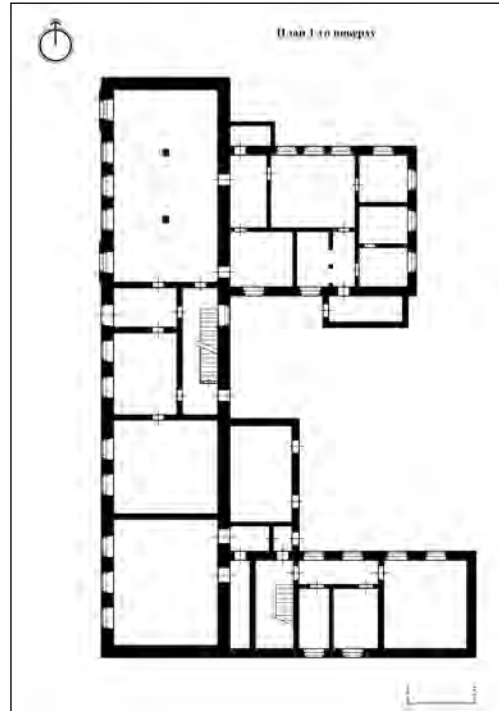
Купецька крамниця, поч. ХХ ст.

Вул. Микитинська, 62.

Розташована в історичному середмісті, на червоній лінії вул. Микитинської (в радянські часи – вул. Карла Лібкнехта, а до цього – вул. Катеринославська), відіграючи в сформованому міському середовищі рядову композиційну роль. Знаходиться в ряду суцільної забудови колишніми купецькими крамницями, що формують історичне ядро міста, потребуючи збереження як його невід'ємна складова частина.

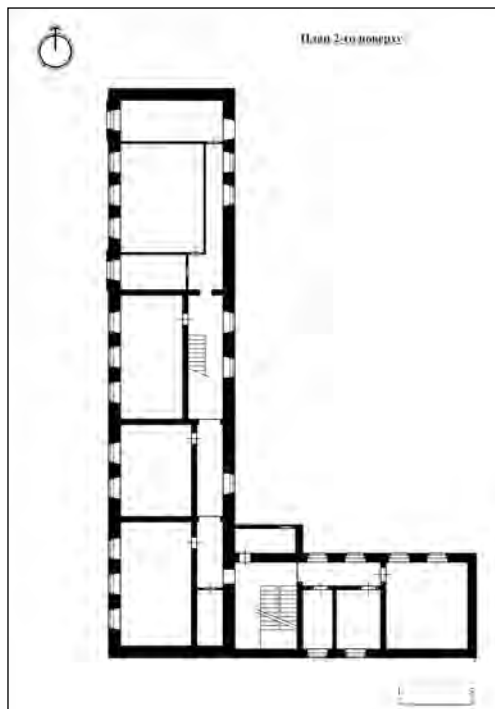
Прямокутний у плані квартал, в якому розміщена пам'ятка, обмежений з півночі – вул. Херсонська (раніше – вул. Антипова); зі сходу – вул. Запорізька, що пролягає вздовж набережної дамби Каховського водосховища; з півдня – вул. Музейна (раніше – вул. Пролетарська); із заходу – вул. Микитинська, розміщуючись майже на середині її відтинку. Парцеляція, через відсутність знач-

них новобудов, збереглась майже без змін від початку ХХ ст., членуючись на невеликі прямокутні в плані ділянки, в цілому зберігши розпланування. Рельєф ділянки – спокійний, з незначним східним ухилом у бік водосховища.

Купецька крамниця, поч. ХХ ст. (план будинку)

Первісне функціональне призначення – торговельне. Використовувалось, як і сусідні будівлі, під купецькі крамниці, зосереджені на вул. Катеринославській, поруч з Базарною площею (нині – пл. Богдана Хмельницького). Спочатку забудова даного відтинку вулиці формувалась з одноповерхових дерев'яних і кам'яних крамниць, які постійно

Купецька крамниця, поч. XX ст. (план будинку, 2-й поверх)

перебудовувались та розширювались. Так до поч. XX ст., на ділянці вул. Катеринославської, між Базарною та Соборною (нині територія скверу Визволення) площами, сформувався майже суцільний фронт забудови двоповерховими, одноповерховими крамницями і прибутковими будинками відомих купецьких родин міста. Найімовірніше, будівля пам'ятки, разом з прилеглою до неї на півночі колишньою крамницею (вул. Микитинська, 64), зводились одночасно, хоча й з різним за стилістикою декоруванням, поєднуючись спільним увінчуючим карнизом. В роки Другої світової війни будівля,

як і сусідні, зазнала часткової руйнації з втратою фронтонів і окремих конструкцій. У 1947 р. її передають на баланс Нікопольського металургійного технікуму, розміщеного у колишньому прибутковому будинку купця Гусева, на протилежному боці вулиці (вул. Херсонська, 5). У 1974 р. технікум переїжджає в нові корпуси і в будинку розташовується навчальний корпус №2 Нікопольського медичного училища. Наразі пам'ятка не використовується, через що її технічний стан значно погіршився. Це відобразилось здебільшого на стані міжповерхових перекриттів і конструкціях сходів та даху.

Будівля – двоповерхова, з підвалом, зведена з червоної цегли. Складається в плані з первісного двоповерхового прямокутного об'єму (габаритами 8,65×38,97 м), розміщеного вздовж червоної лінії вулиці, та з двох дворових об'ємів: одноповерхового (з габаритами 12,55×10,07 м) та двоповерхового (16,54×7,15 м). Первісне розпланування не збереглося, як і цінні елементи декорування інтер'єрів, через різночасові переplanування.

Найбільшу цінність пам'ятки становить чільний фасад первісного прямокутного об'єму, який відзначається гарною проробкою декору та композиційною єдністю, складаючись з двох різностильових частин (умовно – об'єм №1 (праворуч) та об'єм №2 (ліворуч), які поєднуються:

подібним вертикальним членуванням міжповерховими гуртами, рустуванням 1-го поверху та широким увінчуючим карнизом із з двоєними кронштейнами у фризовій частині. Прямокутні віконні прорізи на 1-му поверсі обох частин декоровані потрійним замковим каменем.

Фасад об'єму № 1 – відзначається класичною тридільною композиційною побудовою, з центральним двоосьовим слабко вираженим ризалітом та з бічними триосьовими частинами, по центральній осі яких первісно розміщувались входи в крамниці (нині закладені до рівня віконних). Ризаліт і бічні частини фланкуються пілястрами, рустованими діамантовим квадратом у рівні 1-го поверху, переходячи у канельовані напівколони спрощеного коринфського ордеру на 2-му поверсі. Акцентне завершення центральної частини у вигляді фронтона складної лекальної форми з вазами та ліпниною на тимпані, як і оперізуюча покрівлю балюстрада-огородження – не збереглися. Частина ліпнини, що прикрашала фасад, – утрачена.

Фасад об'єму № 2 – виконаний у формах класики із строгим декором, що відзначається майстерною проробкою деталей. Тридільний, з бічними одноосьовими ризалітами, які акцентуються в рівні 2-го поверху канельованими пілястрами та трикутними фронтонами лиштв віконних прорізів. Первісні парадні входи в бу-

дівлю (на 1-му поверсі ризалітів) закладені до рівня віконних. Центральна триосьова частина відрізняється від бічних прямокутним завершенням лиштв 2-го поверху.

Будівля є зразком архітектури прибуткових будинків – крамниць, зведених на початку ХХ ст. у еkleктиці, з поєднанням двох різних за стилістикою об'ємів, що поєднуються спільним членуванням, розплануванням і декором.

Література: 1. Правила пользования Екатеринославской уездной земской телефонной сетью и междугородней Екатеринослав – Запорожье – Каменское, Екатеринослав – Николаев и Тамаковка – Хортица и Список абонентов Николаевской, Верхнеднепровской и мест. Кривой Рог. Екатеринослав, 1916. С. 38. 2. Шеремет С. В. В гостях у старого Николая. Днепропетровск: Пороги, 2001. 147 с.

Надія Лиштва

8.3. Купецька крамниця, поч. ХХ ст. (архіт.)

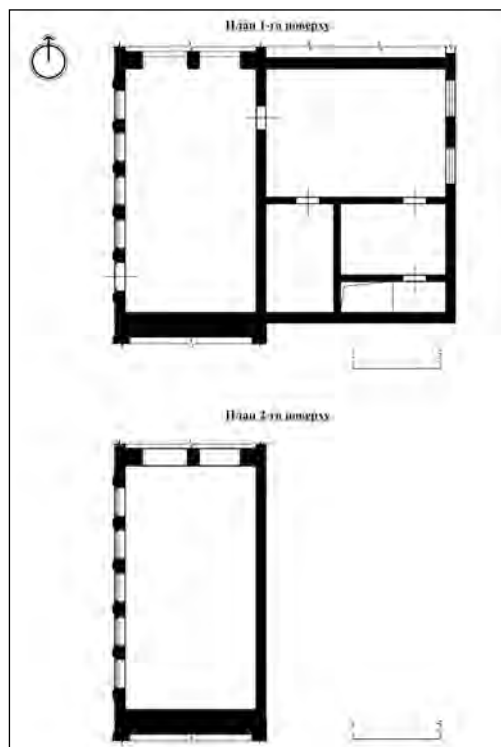

Купецька крамниця, поч. ХХ ст.

Вул. Микитинська, 64.

Розташована в історичному середмісті, на червоній лінії вул. Микитинської (в радянські часи – вул. Карла Лібкнехта, а до цього – вул. Катеринославська), відіграючи в сформованому міському середовищі рядову композиційну роль.

Купецька крамниця, поч. XX ст. (план будинку)

Знаходиться в ряду суцільної забудови колишніми купецькими крамницями, між «Будинком Цепелинського» на вул. Херсонська, 3 (наріжний об'єм) та «Купецькою крамницею» на вул. Микитинська, 62. Рельєф ділянки відзначається незначним східним ухилом у бік берегової смуги Каховського водосховища.

Первісне функціональне призначення пам'ятки – торговельне. Використовувалось, як і сусідні будівлі, під купецькі крамниці, що у великій кількості розміщувались тут на вул. Микитинській, у межах Базарної площі (нині – пл. Богдана Хмельницького). Забудова даного відтинку вулиці наприкінці XIX ст. формувалась з одноповерхових дерев'яних і кам'яних крамниць, які постійно перебудовувались та розширювались. Так, до поч. XX ст. на ділянці між Базарною та Соборною (нині частина скверу Визволення) площею сформувався майже суцільний фронт забудови двоповерховими та одноповерховими крамницями і прибутковими будинками відомих купецьких родин міста. В роки Другої світової війни забудова цієї частини міста зазнала руйнації, з втратою фронтонів і окремих елементів конструкцій. Наприкінці 1940-х рр. її відремонтували, пристосовавши під нову функцію. На початку 2000-х рр., після пожежі у прилеглому будинку на вул. Херсонська, 3, у пам'ятці провели ремонтні роботи з прибудовою дворового двоповерхового об'єму з піщаника. Наразі пам'ятка не використовується, через що її технічний стан значно погіршився.

Будинок – цегляний, на цегляному цоколі, двоповерховий, з підвалом під первісним об'ємом, вхід у який розташовується у дворовому об'ємі. Габарити первісного об'єму: 9×15,5 м.

Із двосхилим дахом, перекритим на початку 2000-х рр. зеленою метало-черепицею. Бічні (північний та південний) фасади – глухі, брандмауерні, з прибудованими до них об'ємами колишніх крамниць: вул. Херсонська, 3 (поєднуються спільним розплануванням) та вул. Микитинська, 62. Задній фасад вирішений без декорування.

Чільний (західний) фасад – п'ятиосьовий, у еkleктиці, з використанням майстерно проробленого ліпного декору, з центрально-осьовою симетрією композиції та розміщенням первісно по центральній осі єдиним входом у будівлю. Наразі проріз закладений до рівня віконного, натомість ліворуч від нього зроблено дверний. Декорування фасаду вирізняється ошатною ліпниною, з використанням орнаментованих стрічок у фільонках, медальйонів, фланкуючих фасад подвійних канельованих напівколон коринфського ордеру, збереженим рустом 1-го поверху, складними за вирішенням сандриками над арочними вікнами 2-го поверху. Завершувався фасад огороженням-балюстрадаю, яка фланкувалась тумбами з вазонами та виступаючим фронтоном складної конфігурації по центральній осі, який наразі не зберігся.

Внутрішній простір пам'ятки – зального типу. Первісне декорування інтер'єрів не збереглось через переplanування.

Будівля є зразком архітектури прибуткових будинків – крамниць, зведених на початку ХХ ст. у еkleктиці, з використанням барокових та класицистичних елементів у декоруванні головного фасаду.

Література: 1. Правила пользования Екатеринославской уездной земской телефонной сетью и междугородней Екатеринослав – Запорожье – Каменское, Екатеринослав – Никополь и Томаковка – Хортица и Список абонентов Никопольской, Верхнеднепровской и мест. Кривой Рог. Екатеринослав, 1916. С. 38. 2. Шеремет С. В. В гостях у старого Никополя. Днепропетровск: Пороги, 2001. 147 с.

Надія Лиштва

8.4. Нікопольська філія держбанку, 1939 р. (архіт.)

Нікопольська філія держбанку, 1939 р.

Вул. Микитинська, 47.

Знаходиться у серединній зоні за межами історичного середмістя, відіграючи в сформованому міському середовищі роль архітектурного акценту, що дещо погіршується в теплу пору року наявністю ряду розлогих листяних дерев перед го-

ловним фасадом будинку. Окремо розташований на вул. Микитинській, в оточенні забудови мікрорайонного типу, сформованої у 1970-х рр. п'ятиповерховими панельними житловими будинками. Земельна ділянка пам'ятки має прямокутну в плані форму, обмежуючись по периметру бетонною та металевою огорожею, а також господарськими спорудами, гаражами з силікатної цегли.

На початку ХХ ст. у Нікополі вже працювало ряд банківських установ – відділень найбільших банків Російської імперії (наприклад, Азово-Донський банк та Руський для зовнішньої торгівлі банк). У 1918 р., з початком встановлення радянської влади, їх ліквідують та заносять до загальної державної банківської мережі. Спочатку Нікопольський державний банк працював у старому приміщенні колишнього прибуткового будинку в центральній частині міста, тільки у 1939 р. отримав власну будівлю на вул. Карла Лібкнехта (нині – вул. Микитинська). Пам'ятка зведена за проектом архітекторів: Б. С. Кащенко, П. К. Ветрова та Перцовського, які у 1935 – 1936 рр. розробляють спільний проект будинку контори Держбанку в м. Дніпродзержинськ (нині м. Кам'янське) та м. Нікополь.

Будівля – триповерхова, П-подібної в плані форми, зведена з червоної цегли, з використанням залізобетонних перемичок над віконними

та дверними прорізами. Торцеві (північний та південний) і головний (східний) фасади – оштукатурені та пофарбовані, дворові (задні) фасади – не отримали оздоблення. Первісне функціональне призначення будинку залишилось незмінним, що позначилось на збереженості розпланувальної та об'ємно-просторової структури, на архітектурно-художньому вирішенні фасадів.

Головним акцентом будівлі є центральний виступаючий об'єм, домінуючий над нижчими, також двоповерховими бічними крилами. Головний фасад – тридільний, з бічними площинами у дві осі арокних вузьких віконних прорізів на 3-му поверсі (поєднуються оперізуючим гуртом) та одним центральним прямокутним вікном на 1-му поверсі; та з центральною дев'ятиосьовою частиною, в якій розташовано парадний вхід у будівлю. Яскравим акцентним елементом, що підкреслює масштабність та значення будівлі, є масивний портик у вигляді аркади, яка спирається на рустовані колони з стилізованими канельованими капітелями. Вертикальна спрямованість центрального об'єму відобразилась у високих вітражних заповненнях, контрастуючих з масивною колонадою, та над якими розміщені маленькі квадратні віконця, оперезані профільованими білими лиштвами, виділяючись на блакитному тлі фасаду. Перший поверх торцевих

і головного фасадів – рустований, при цьому віконні прорізи шести-осьових торців декоровані більш спрощено (тільки замковим камінням), ніж прорізи головного фасаду, які оздоблені обабіч лопатками, а під підвіконням – рядом балясин. Дворові фасади не мають оздоблення та декорування, на їхній поверхні наявні павутинні тріщини, зумовлені порушеною системою водовідведення атмосферних опадів від будівлі, як дахової частини, так і від цокольної.

Будівля є унікальним для міста прикладом архітектури банківської установи кінця 1930-х рр., що зведена у радянській неокласиці, є витвором відомого архітектора Б. С. Кащенко, та в композиції якої яскраво відображена функціональна спрямованість та значущість споруди.

Література: 1. Шеремет С. В. В гостях у старого Нікополя. Дніпропетровск: Пороги, 2001. 147 с.

Надія Лиштва

9. Музейна вулиця

9.1. Купецька садиба (будинок з брамою), кін. ХІХ ст. (архіт.)

Купецька садиба (будинок з брамою), кін. ХІХ ст.

Вул. Музейна, 11.

Розташовується на червоній лінії вул. Музейної (колишня – вул. Пролетарська), на її відрізку, обмеженому вул. Сірка (зі сходу) та вул. Микитинською (із заходу), по непарному боці вулиці, забудованому малоповерховою садибною забудовою. Територія колишньої купецької садиби зберегла свою первісну конфігурацію, маючи незначний уклін на південь. Ділянка огорожена, при цьому збереглось історично цінне цегляне огороження, з масивною входною брамою, вздовж червоної лінії вул. Музейної, яке є невід'ємним складником пам'ятки.

Збудований наприкінці ХІХ ст. як житловий будинок при купецькій садибі. Одноповерховий, садибного типу, цегляний (жовто-оранжева цегла), прямокутний у плані, з при-

будовами до східного торця (вхідний тамбур) та до південного (дворового) фасаду. Дах чотирисхилий, вкритий шифером, з виступаючими із гребеня двома цегляними корінниками. Орієнтовні габаритні розміри будинку – 16×12 м.

Головний фасад – однодільний, у сім осей віконних прорізів. Первісно парадний вхід розташовувався у крайньому лівому прорізі по головному (північному) фасаду, пізніше його закладено до рівня сусідніх віконних прорізів, із втратою сходів і козирка ганку. Вхід у будинок зараз розміщується у прибудові до лівого торцевого фасаду, яка дисонує композиції первісного об'єму, врізаючись однією зі своїх граней в огороження. Огородження прямокутної земельної ділянки виходить на червону лінію первісним масивним цегляним огороженням, з широкою брамою та невеликою хвірткою. Еліптична за формою в'їзна арка має кільове завершення, фланкуючись зверху невеликими тумбами. Вхідна арка (з хвірткою) має лучкове завершення, акцентуючись виступаючою перемичкою із замком. Прямокутні віконні прорізи декоровані підвіконними ширінками, сандриком із плоскими канельованими лопатками, які підтримують дволопатеве профільоване завершення (із зубчастим підзором), прикрашене посередині стилізованою пальметою. Лопатки сандрика колишнього дверного

прорізу – рустовані. Увінчуючий карниз прикрашений профільованими модульонами. Головний фасад будівлі й прилегле цегляне огороження по фланках декоровані пілястрами з рядом філюнок, в які вписані випуклий ромбоподібний декор і квадрати. Дворовий та торцеві фасади мають більш лаконічне декорування.

Загальний вигляд брами

Колишня купецька садиба є зразком типової забудови історичного міста кін. ХІХ ст., зберігшись без значних змін, є невід'ємною частиною історико-архітектурного середовища Нікополя.

Література: 1. Історія міст і сіл Української РСР. Дніпропетровська область. К.: Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1969.

Надія Лиштва

10. Паромна вулиця

10.1. Пам'ятник нікопольцям – учасникам повстання на панцирнику «Князь Потёмкин-Таврический» (іст.)

Пам'ятник нікопольцям – учасникам повстання на панцирнику «Князь Потёмкин-Таврический»

Вул. Паромна, 26 (у сквері річкового порту).

Повстання на броненосці Чорноморського флоту «Князь Потёмкин-Таврический» почалося 4 червня 1905 р., коли корабель перебував на стрільбах на Тендрівській косі, неподалік Одеси. Його екіпаж складався із 15 офіцерів і 781 матроса, серед яких було 6 чоловік, призваних на корабель із м. Нікополь. Заколот почався після того, як начальство спробувало нагодувати матросів борщем із протухлого м'яса. Старший офіцер затримав близько 30 непокірних осіб та наказав викликати караул. Цей наказ було розцінено командою як підготовка до розстрілу затриманих.

Частина команди зламала піраміди з гвинтівками й озброїлася.

Організатором і першим керівником повстання на броненосці став уродженець м. Житомир, артилерійський унтер-офіцер Григорій Микитович Вакулечук (1877 – 1905), один з організаторів соціал-демократичної організації на кораблі, яка готувала в цей час загальне повстання Чорноморського флоту. У перестрілці з офіцерами він був смертельно поранений. Його товариші привели корабель в Одеський порт і влаштували урочисте прощання з покійним побратимом. До команди «Потёмкина» приєднався міноносець № 267, що супроводжував його. Кілька днів на ньому майорів червоний прапор. Команда броненосця обрала судову комісію на чолі з Афанасієм Миколайовичем Матюшенком (1879 – 1907) та хотіла підняти повстання на всьому Чорноморському флоті, однак ця спроба закінчилася поразкою. Для придушення повстання імператор Микола II направив проти «Потёмкина» ескадру інших чорноморських військових суден, але ті відмовилися стріляти по матросах панцирника. Не маючи достатньо вугілля і продовольства, корабель пішов до берегів Румунії, а потім до Феодосії. Не отримавши підтримки інших кораблів, повернувся до Румунії та здався в Констанці місцевій владі. Незабаром Румунія повернула судно Росії, а матроси залишилися за кордоном. Дех-

то з них, у тому числі й А. М. Матюшенко, спробували повернутися на батьківщину, де були заарештовані та страчені. Після повстання броненосець був перейменований на «Пантелеймон».

Серед повстанців були і жителі Нікополя. Це матроси Д. М. Данилов, С. Н. Камишний та Я. Д. Перепадя, квартирмейстер В. Д. Грінченко, учень рульового Т. А. Кролевець, кочегарний квартирмейстер В. М. Усачов, які повернулися додому лише після революції.

Данилов Максим Данилович (1883, с. Велика Знамянка, Мелітопольський повіт, Таврійська губернія – 1956, м. Нікополь, Дніпропетровська обл.) – учасник повстання на панцирнику «Князь Потёмкин-Таврический».

Максим Данилов був призваний на військову службу 4 грудня 1904 р. і проходив її на Чорноморському флоті в 36-му флотському екіпажі. Служив матросом 2-ї статті на панцирнику «Князь Потёмкин-Таврический»; став активним учасником збройного повстання на броненосці. Після задачі корабля румунській владі М. Д. Данилов прожив 12 років у еміграції, але в 1917 р. повернувся на батьківщину і вступив до лав Червоної Армії. Після закінчення громадянської війни працював у сільському господарстві, а з 1930 р. – на нікопольському м'ясокомбінаті. Під час тимчасової окупації міста гітлерівськими військами в роки Другої

світової війни він підтримував зв'язок із підпільною групою А. Я. Кардашова. В 1955 р., на честь 50-річчя збройного повстання на панцирнику, М. Д. Данилов був нагороджений орденом Червоної Зірки.

Перепадя Яков Давидович (21.10.1882, с. Довгалівка, Нікопольський повіт, Катеринославська губернія – 09.10.1967, м. Нікополь, Дніпропетровська обл.) – активний учасник збройного повстання на панцирнику «Князь Потёмкин-Таврический».

У 1905 р. був призваний на військову службу на Чорноморський флот, де став сигнальником у команді броненосця «Князь Потёмкин-Таврический». 14 червня 1905 р. брав участь у повстанні на кораблі. Після задачі панцирника румунській владі Я. Д. Перепадя працював вантажником, рибалкою, кочегаром на румунському пароплаві «Добруджа». В 1919 р. повертається до Росії, де на Далекому Сході в партизанському загоні в Уссурійському краї воював проти інтервентів. У 1924 р. він повернувся до Нікополя та влаштувався машиністом на водонасосну станцію. В 1955 р., на честь 50-річчя повстання на панцирнику, він був нагороджений орденом Червоної Зірки, а в 1967 р. – медаллю «За відвагу».

У 1982 р. у сквері річкового порту встановлено гранітну брилу на згадку про події на броненосці «Князь Потёмкин Таврический», що відбулися в 1905 р. У 2005 р., на честь 100-річчя

зазначених подій, брилу замінили на пам'ятник у вигляді металевого кола з написом, на якому розміщено якір із ланцюгом.

Література: 1. Вержбицкий В. Г. Революция 1905 – 1907 гг. в России. М.: Знание, 1974. С. 3, 5, 24 – 27. 2. История городов и сел Украинской ССР. Днепропетровская область. К., 1977. С. 428. 3. Пономарев И. Герои «Потемкина». М., 1955. С. 153. 4. Шляхов О. Б. Участники повстання на броненосці «Потьомкін» – уродженці Катеринославщини // Придніпров'я: історико-краснознавчі дослідження: зб. наук. пр. / ред. кол.: С. І. Світленко (відп. ред.) та ін. Д.: Вид-во Дніпропетр. нац. ун-ту, 2006. С. 95 – 102.

Надія Шейміна

11. Патріотів України вулиця

11.1. Братська могила підпільників та мирних жителів – жертв нацизму (іст.)

Братська могила підпільників та мирних жителів – жертв нацизму

Вул. Патріотів України, на червоній лінії забудови.

Після окупації Нікополя 17 серпня 1941 р. німецькими військами, в місті почали створюватися антифа-

шистські організації. Їх метою було ведення підпільної боротьби проти гітлерівців.

У жовтні 1941 р. на території Нікополя була створена підпільна комсомольсько-молодіжна група «Правда», до складу якої входило 12 учнів Нікопольського педагогічного училища. Організатором і керівником групи став Микола Олександрович Хилінський. Члени групи проводили агітаційно-масову роботу серед населення, друкували і розповсюджували листівки, надавали допомогу військовополоненим. Коли в лютому 1942 р. окупаційна влада закрила училище і передала списки студентів для відправки до Німеччини, більшість учнів покинула місто.

У березні 1942 р. М. О. Хилінський установив зв'язок з іншою підпільною групою, яка називалась «За Радянську Батьківщину». У її складі було 39 чоловік, серед яких: С. С. Резніков, А. І. Назаренко, Н. І. Шпак, А. К. Слепенцова, В. К. Слепенцова, В. Н. Лома та інші. Керівники обох груп прийняли рішення про об'єднання в єдину організацію: члени «Правди» влились до складу організації «За Радянську Батьківщину». До складу об'єданого керівного комітету ввійшли 6 чоловік, а головою було обрано М. О. Хилінського. Підпільникам вдалось добути радіоприймач та типографський шриффт, за допомогою якого вони друкували листівки із повідомленнями Радін-

формбюро та поширювали малюнки-карикатури на керівництво гітлерівської Німеччини.

17 грудня 1942 р. усі активні учасники групи були заарештовані. 7 січня 1943 р., після численних допитів і тортур, частина з них була розстріляна, а трьом вдалось втекти (П. Орлов, А. Шведов, Л. Назаренко). 23 лютого 1943 р. гітлерівці розстріляли М. О. Хилинського. Всього у січні – лютому 1943 р. нацисти стратили 9 чоловік.

У перші повоєнні роки на місці страти і поховання учасників підпілля на вул. Карла Лібкнехта (нині – вул. Патріотів України) встановили дерев'яний обеліск.

У березні 1943 р. у м. Нікополь виникла нова підпільна група «Месник» під керівництвом Лева Савича (Федоровича) Хлястикова, яка нараховувала 17 комсомольців, котрі працювали у спортивних закладах міста. Учасники цієї організації проводили агітаційну роботу, розповсюджували листівки, вказували цілі для бомбування радянською авіацією на залізничних станціях, викрадали зброю у представників окупаційної влади. Крім того, саме завдяки діяльності підпільників групи Л. С. Хлястикова вдалося зберегти частину фондів Нікопольського державного краєзнавчого музею ім. М. Ломоносова, що розміщувався тоді у колишньому будинку купця Гусева (вул. Микитинська, 25).

У листопаді 1943 р. група припинила своє існування, коли більшість її членів загинула або була заарештована та страчена. Так, керівник організації Лев Хлястиков був розстріляний 1 грудня 1943 р. Усього тоді загинуло 13 осіб.

У квітні 1943 р. у Нікополі виникла ще одна підпільна група під керівництвом колишнього завідуючого перевалочним пунктом Анатолія Яковича Кардашова, яка нараховувала 21 особу. Восени 1943 р. члени групи виводили із ладу залізничні колії та мости, допомагали звільнитися із полону радянським військовополоненим. У грудні 1943 р. 17 членів групи були заарештовані та страчені. Серед них був і А. Я. Кардашов.

У лютому 1944 р., після звільнення Нікополя від гітлерівських військ, спеціальною комісією по розслідуванню фактів терору окупантів у протитанковому рові на північній околиці міста були знайдені останки підпільників, яких перепоховали на міському кладовищі.

Тією самою комісією були знайдені тіла близько 500 мирних жителів, які були страчені під час німецької окупації. Їхні останки перепоховали на міському кладовищі.

У перші повоєнні роки на братській могилі комсомольців-підпільників був установлений дерев'яний обеліск, а могилу оточили металевою огорожею. У 1966 р. тимчасовий пам'ятник замінили на сіру гранітну

плиту, яку в 1970 р. замінили на стелу з горельєфним зображенням, виготовлену в Харківській художній майстерні (скульптор – Ю. А. Іванківський, архітектор – В. Д. Замерец).

Загальний вигляд братської могили підпільників та мирних жителів – жертв нацизму

У 1978 р. останки підпільників та мирних жителів, які були поховані на місцевому кладовищі, перенесли до братської могили, що розташована на вул. Карла Лібкнехта (нині – вул. Патріотів України). Тоді ж на могилу (12×6,6 м) поклали 3 плити з червоного граніту, що містять 37 прізвищ підпільників.

Література: 1. Днепропетровская область в годы Великой Отечественной войны Советского Союза (1941 – 1945). Днепропетровск, 1962. С. 194 – 196. 2. История городов и сел Украинской ССР. Днепропетровская область. К., 1977. С. 437 – 438. 3. По следам героев. М., 1967. С. 44 – 48.

Надія Шейміна

11.2. Пам'ятний знак євреям – жертвам нацизму (іст.)

Пам'ятний знак євреям – жертвам нацизму

Вул. Патріотів України, на червоній лінії забудови.

У роки німецької окупації міста під час Другої світової війни, що тривала з 17 серпня 1941 р. до 8 лютого 1944 р., лише невелика частина населення Нікополя змогла виїхати в евакуацію. Серед тих, хто залишилися, було багато громадян єврейської національності. Нова влада зобов'язала їх нашити на одязі жовті шестикутні зірки, які мало бути помітно здалеку. Через кілька тижнів після окупації більшість євреїв зібрали біля банку та відправили за місто, де неподалік птахофабрики розстріляли, а тіла скинули у протитанковий рів.

Пам'ятний знак євреям, які померли у концтаборах та були стра-

чені в роки Другої світової війни, був відкритий у м. Нікополь у листопаді 2001 р. за ініціативи Нікопольської єврейської громади та міської ради.

Пам'ятник являє собою пілон у вигляді полум'я (h – 2,5 м), виготовлений із червоного граніту та розміщений на основі – плоскій брилі. Біля підніжжя знака покладено дошку (1,1×0,8×0,25 м) з текстом на українській мові, ідиші та івриті. Текст українською: «Пам'ятаємо та сумуємо про 8000 наших співгромадян-євреїв, у тому числі про дві тисячі дітей, вбитих нацистами та їх поплічниками в Нікополі. 1941 – 1943. Нікопольська єврейська громада. Нікопольська міська рада».

Література: 1. Шеремет С. В. *В гостях у старого Нікополя*. Дніпропетровск: Пороги, 2001. С. 117.

Оксана Колесник

11.3. Пам'ятник В. М. Усову, 2005 р. (мист.)

Пам'ятник В. М. Усову

Вул. Патріотів України, 94.

Автори – ск. А. Г. Зинухов, арх. В. Л. Повстюк. Розміри: висота погруддя – 1,3 м, постамент – 0,8×0,8×2,55 м, основа постаменту – 1×1×0,25 м.

Усов Віктор Михайлович (1916 – 1944) – лейтенант, начальник 3-ї прикордонної застави 86-го Августовського прикордонного загону Білоруського прикордонного округу, Герой Радянського Союзу. Відзначився під час захисту Державного кордону та застави 22 червня 1941 р., коли німецькі війська упродовж десяти годин намагались захопити цей стратегічний об'єкт і зайняли його лише після того, як живими

не залишилось жодного прикордонника. Наказом Президії Верховної Ради СРСР від 6 травня 1965 р. Усову Віктору Михайловичу було присвоєно звання Героя Радянського Союзу (посмертно).

Бронзовий бюст установлений на чотиригранний постамент із червоного граніту, у верхній частині якого викарбовано текст: «Пам'ятник Герою Радянського Союзу нікопольчанину Усову В. М., який загинув у Великій Вітчизняній війні, споруджено за активного сприяння директорів підприємств міста: Фельдмана О. І., Ігнатенко О. М., Чередниченко В. О., Бойко С. А., Соколенко В. І. Скульптор Зинухов А. П., архітектор Повстюк В. А. 28.05.2005 р.» Погруддя В. М. Усова, якого зображено із головою, трохи повернутою ліворуч, виконане в певній динаміці: за плечима героя розвивається плащ, що ніби підхоплений вітром.

Література: 1. *Золотые звезды. Днепропетровск: Промінь, 1967. С. 346 – 348.* 2. *II генерал, и рядовой... Днепропетровск: Промінь, 1983. С. 472 – 473.*

Оксана Колесник

11.4. Завод сільськогосподарських машин (колишній завод братів Каршевських), кін. ХІХ – поч. ХХ ст. (містобуд.)

Вул. Патріотів України, 126, 126-а (раніше – вул. Карла Лібкнехта).

Комплекс будівель колишнього заводу братів Каршевських роз-

ташовано на вигині вул. Патріотів України (на південь від перетину з вул. Преображенською), де вулиця розгалужується на два однойменних відрогі, один з яких веде на південь до центральної (старої) частини міста, переходячи на вул. Микитинську (первісно – вул. Катеринославська), інший (колишня вул. Заводська) – на південний схід, де під прямим кутом врізається у вул. Довгалівську (в радянські часи – вул. Калашникова).

За функціональною типологією пам'ятка належить до виробничих об'єктів, складаючись із двох будівель (нумерація корпусів подається умовно), що є складовою частиною пам'ятки-комплексу та ряду будівель (цехів), що мають історико-культурну цінність, але, розміщуючись у глибині виробничої території, не мають вільного доступу для огляду, у зв'язку з чим їхня містобудівна роль нівелюється.

У 1883 р. до міста прибувають піддані Австро-Угорської імперії – Франц та Йоган Каршевські, придбавши на північній околиці міста значний за розмірами пустир, відкривши на ньому ковальсько-слюсарську майстерню з ремонту простих сільськогосподарських машин. У 1885 р. виробничі потужності збільшуються за рахунок механічного відділення, де налагоджується випуск кінних молотилок, сіялок, віялок, букерів, плугів тощо. На початку ХХ ст. відкривається чавунно-мідно-ливар-

ний цех, в якому встановлюються нові станки для різання металу, локомотивів потужністю 25 кінських сил, при цьому площа цеху збільшується у 2,5 рази. У 1908 – 1909 рр. відбувається модернізація підприємства зі встановленням нового устаткування. Від 1912 р. підприємство має назву – Завод землеробських машин та знарядь, а з початком Першої світової війни на заводі налагоджується випуск артилерійських снарядів, снарядів для бомбометів, обозних брочок, двоколок. У 1915 р. брати Каршевські, розуміючи, що підприємства німецьких та австрійських підданих підлягають конфіскації, продають завод підприємцю Пфейферу, що мав російське громадянство, а самі повертаються на батьківщину. З 1920-х рр. підприємство отримує назву Завод землеробських машин та знарядь ім. Леніна, а з 1937 р. називається Нікопольським заводом будівельних машин ім. Леніна. На підприємстві налагоджують випуск підйомно-транспортного устаткування: складських транспортерів, порталних кранів, підвісних конвеєрів тощо. У серпні 1941 р. устаткування із заводу евакуйоване у м. Біла Холуниця, Кіровської області (нині – територія Російської Федерації), там на ньому налагоджують випуск оборонної продукції. Наприкінці 1944 р. завод повернувся в Нікополь, а з 1950-х років – на ньому розпочинається виробництво

во баштових кранів та щоглових підйомників. З 1970-х рр. крани стають головною продукцією підприємства, що у 1979 р. перейменовується на Нікопольський кранобудівний завод. Наприкінці 1990-х рр. завод розпадається на низку профільних підприємств, що спеціалізуються на окремих напрямках виробництва, як «Ливарний завод» (у колишньому ливарному цеху), «Механічний завод» (колишній механічний цех), «Нікопольські крани» («Нікра») тощо. На початку 2010-х рр. частина підприємств збанкрутіла, що призвело до їхнього закриття та надання в довгострокову оренду приміщень, які вони займали. Наразі один із корпусів займає відділення «Дніпростандартметрологія».

Адміністративна будівля з брамою Заводу сільськогосподарських машин (колишній завод братів Каршевських), кін. XIX – поч. XX ст.

Адміністративна будівля з брамою, вул. Патріотів України, 126. Одноповерховий, цегляний, має П-подібну в плані форму, з двома бічними симетрично розташованими крилами зі

сторони заднього (східного) фасаду. Головний (західний) фасад орієнтований на вул. Патріотів України, односторонній, десятиосьовий. Крайній правий віконний проріз, виходячи з відсутності декорування підвіконного простору та наявності бічних швів, раніше слугував дверним прорізом. Наразі з вул. Патріотів України входи до будівлі відсутні. Бічні фасади мають декорування, подібне до головного, з рядами прямокутних віконних прорізів, оздоблених сандриками під трикутними фронтонами, які підтримують півколонки зі стилізованими капітелями іонічного ордеру у верхній та нижній частинах. Підвіконний простір сандриків декорований парними витягнутими квадратами, що фланкуються складними пілястрами в продовженні іонічних колонок. По вертикалі фасади членуються цокольною частиною (викладеною з блоків бутового сірого каміння, щільно підігнаних між собою), цокольним та підвіконним гуртом, завершуючись нешироким профільованим карнизом під скатним покриттям даху. Фланкуються фасади, своєю чергою, плоскими пілястрами, декорованими квадратами та розчленованими складними профілями. Вхідна брама зведена одночасно з корпусом, має подібне стильове вирішення в еkleктиці, з використанням класицистичних декоративних елементів та композиційних прийомів. На відміну від будівлі,

що має бутовий цоколь, цокольна частина брами, як і вся її конструкція, виконана з цегли. Композиційно розподіляється на три нерівноцінні частини, з центральною симетричною еліптичною в'їзною аркою, декорованою архівольтом із замковим камінням, та двома нерівнозначними частинами, за декоруванням подібними, але відмінними за шириною. Бічна частина, що прилягає до адміністративного корпусу, функціонально слугує входом на територію заводу, із арочним (лучкова за формою перемичка) прорізом. Протилежна, бічна частина має декоративну функцію, де симетрично до арочного входу розміщено вузьку арочну нішу. Від центральної частини бічні відокремлюються здвоєними тричвертними колонами на високій цегляній базі, які перекриваються спільним трикутним фронтоном, у скат якого врізається архівольт в'їзної арки. Верхня частина високої (вище адміністративного корпусу) вхідної брами композиційно членується рядами ніш зі скошеними кутами, що декоруються півколонками. Центральна частина над архівольтом виконана гладкою, без декору, який, імовірно, був утрачений.

Будівля механічного цеху, вул. Патріотів України, 126-а. Має прямокутну в плані форму, витягнуту вздовж червоної лінії вулиці. Зважаючи на те, що в цілому будівля не змінювала своє функціональне призначення, її

Будівля механічного цеху Заводу сільсько-господарських машин (колишній завод братів Каршевських), кін. XIX – поч. XX ст.

планування не зазнало значних змін. Тут лише були закладені частини віконних прорізів по торцевих і задньому (східному) фасадах, а також у прибудові квадратного в плані об'єкта до південно-східного наріжжя будівлі. Дана прибудова через свої габарити та суцільне бетонне утилітарне огороження території заводу зі сторони вул. Патріотів України не проглядається. Будівля цегляна (з червоно-оранжевої цегли), має двохстилий дах, вкритий листами оцинкованого металу. Але через відсутність нормальної системи водовідведення (водостічних труб та жолобів) поверхня стін постійно замокає, як у верхній, так і в нижній частинах. Будівля виконана в еkleктиці з використанням укрупненого декору, без подрібнення профілів. Подібне вирішення пояснюється функціональною належністю будівлі, а саме її виробничим призначенням. Але, незважаючи на

це, деталі відзначаються майстерною проробкою, що особливо вирізняється в цокольній частині масивними різнорозмірними блоками сірого бутового каміння. Акцентною деталлю головного фасаду є псевдоарка, навколо віконного прорізу по центральній осі будівлі. Головний фасад має симетричну композицію, з 11 осями віконних арочних прорізів, з трохи витягнутою напівциркульною перемичкою, декорованою пласким архівольтом. Незважаючи на те, що фасад по горизонталі розчленований у міжвіконних простінках лопатками на 1-му поверсі та здвоєними пілястрами на 2-му, він сприймається візуально єдиним фронтом.

Крім того, на території заводу зберігся дво-, триповерховий виробничий корпус колишнього ливарного цеху, зведеного на початку XX ст., що має значну історико-культурну цінність як зразок великої цегляної виробничої споруди в еkleктиці з широким використанням арочних віконних прорізів на 2-му – 3-му поверхах. Але через розташування в глибині ділянки, що унеможливає до нього доступ і відсутність вдалих точок сприйняття ззовні, та прибудови до нього (при збільшенні потужностей), не ввійшов до складу пам'ятки. Також на території заводу розташовувались будівля кузні (невелика одноповерхова будівля з мансардою та широкими арочними

прорізами) та триповерхова будівля майстерень (зведена у 1910 р.).

Комплекс будівель колишнього заводу Каршевських є прекрасним зразком виробничих підприємств, зведених наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст., що збереглися у місті до нашого часу без істотних змін в архітектурі корпусів-пам'яток.

Література: 1. Жуковський М. П. *Нікополь: стислий історико-статистичний нарис з історії міста*. Нікополь: СПД Фельдман О. О., 2013. С. 43. 2. Горюх С. О. *Історія Нікопольщини – початок ХХ ст. Випробування кризою (кін. ХІХ – поч. ХХ ст.)*. Нікополь, 2012. 3. Шеремет С. В. *В гостях у старого Нікополя*. Дніпропетровск: Пороги, 2001. С. 17.

Надія Лиштва

11.5. Преображенська церква, 1888 – 1898 рр. (архіт.)

Преображенська церква, 1888 – 1898 рр.

Вул. Патріотів України, 113.

Пам'ятка знаходиться поруч з перехрестям вул. Патріотів України з вул. Преображенська, в глибині великого, складного в плані форми, кварталу, забудованого за

принципом мікрорайону панельними п'ятиповерховими житловими будинками з необхідною побутово-соціальною інфраструктурою. На момент побудови розміщувалась на великому відкритому пустирі, на підвищеній місцевості, слугуючи однією з головних містобудівних домінант, що формували силует міста. Після зміни навколишньої планувальної системи з квартальною на мікрорайонну, основні візуальні точки сприйняття пам'ятки значно обмежились, із втратою містобудівного значення будівлі до рівня локальної домінанти з обмеженим впливом. Вхід на територію церкви знаходиться на вул. Преображенській, між будинками №126-а на вул. Шевченка та №113-а на вул. Патріотів України.

Нікопольський кафедральний Спасо-Преображенський собор зведений як домова церква робітників цегельного заводу Королькова (нині завод «Керамік» на вул. Патріотів України, 128), що розміщувався поруч. Священний Синод надав дозвіл на побудову ще у 1888 р., але її було завершено лише у 1898 р., за рахунок пожертв робітників та частково коштами Покровської церкви Нікополя й освячено її на честь Преображення Господнього. За легендою, на пустирі, де її було в подальшому зведено, місцеві хлопчики побачили старця, який передрік побудову на цьому місці храму, що стоятиме до другого пришествя Христа. В радянські часи,

зокрема у 1937 р., церкву закривають. Службу в ній було відновлено в роки німецької окупації, й частково вона продовжувалась до 1960 р., коли церкву остаточно закрили, облаштувавши в ній планетарій. Останнім радянським власником будівлі став місцевий радіовузол, вежа телерадіо-ретранслятора якого височіє поруч, що є своєрідним орієнтиром для пошуку церкви. На жаль, за цього власника декор і розписи були повністю втрачені, а хрести замінили на антени. Вже в перші роки незалежності України, в 1991 – 1993 рр., розпочався процес повернення церкви православної громаді, з подальшою реставрацією, відновивши у церкві її колишню урочистість.

Цегляна, оштукатурена, пофарбована в білий колір, маківка дзвіниці та центральна у середохресті – чорного кольору. Має хрестово-купольну композицію, нагадуючи в плані витягнутий хрест із п'ятигранною апсидою на сході та фланкуючими її у середохресті різницею й паламарнею. Над західним притвором височіє двоярусна восьмигранна дзвіниця, яка завершується цибулиноподібною маківкою з хрестом. Перший ярус дзвіниці – ярус дзвону, як і другий ярус, мають арочні напівциркульні прорізи, на другому ярусі вони засклені. Зовнішня поверхня стіни другого ярусу, між пілястрами на ребрах граней, рустована, як і восьмигранний підбанник головно-

го цибулиноподібного куполу церкви. Під обома куполами увінчуючий карниз має зубчатий декор. Бічні крила хрестоподібної в плані церкви, центральний ризаліт головного західного фасаду, як і виступаючі торці західного притвору, мають двоскатне завершення, виходячи на фасади трикутними неповними фронтонами. Широкий профільований карниз нижнього ярусу церкви посередині оздоблений орнаментованою стрічкою. Віконні та дверні прорізи мають традиційне арочне напівциркульне завершення, декороване архівольтами круглими та кількоподібними. Покриття скатів даху – з металевих ромбоподібних пластин. Фасади церкви декоровані вишуканим, гарно проробленим цегляним декором: здвосніми пілястрами під двоскатними фронтонами, дентикулами, пілястрами на ребрах, архівольтами, прямокутним рустом цоколя, підвіконними нішами, гуртами та увінчуючими карнизами тощо.

Церковне подвір'я гарно облаштоване. Крім газонів, квітників, озеленення плодовими та іншими деревами, на території розташовуються одноповерхові компактні службові та житлові будівлі, що не дисгармонують за своїм вирішенням до будівлі собору. Територія – складної форми через навколишню п'ятиповерхову житлову забудову, об'єкти зв'язку (телерадіовузол), автостоянки тощо. Частково збережена первісна цегля-

на, з кованими ажурними вставками огорожа. До церкви веде довга алея, що починається на вул. Преображенська з парадної церковної брами кінця XIX ст. Брама має симетричну центральноосову композицію, з широкою центральною в'їзною та бічними вхідними арками, що ступінчасто заглиблюються, на кшталт порталів. Арки брами зверху завершуються невеликими цибулиноподібними маківками, центральна увінчується хрестом, бічні – шпилем із сонцем.

Є прекрасним прикладом колишньої домової заводської церкви кінця XIX ст., збудованої в еkleктиці, з використанням неоруських мотивів.

Література: 1. Шеремет С. В. «В гостях у старого Нікополя». Дніпропетровск: Пороги, 2001. С. 16.

Надія Лиштва

11.6. Сільськогосподарський технікум, 1950-ті рр. (архіт.)

Сільськогосподарський технікум, 1950-ті рр.

Вул. Патріотів України, 167.

Розташовується на північно-східній околиці міста, на вул. Патріотів України, при в'їзді до міста зі сторони селища Кам'янське. Територія навчального закладу має в плані неправильну форму, розміщуючись у складному за конфігурацією кварталі, обмеженому з південного сходу – вул. Патріотів України (колишня – вул. Карла Лібкнехта), з південного заходу – вул. Некрасова, із заходу – пров. Липовий, з півночі та північного заходу – пров. Робітничий, із північного сходу – вул. Ушинського. Головний навчальний корпус розташовується в глибині значної за розмірами ділянки, зі значним відступом від червоної лінії вул. Патріотів України. Крім корпусу-пам'ятки, на території розташовано службові та господарські споруди, майстерні, лабораторії, їдальня, виставкові ділянки із сільськогосподарськими машинами тощо.

У 1922 р. між с. Ново-Павлівка (нині – східна частина Нікополя) та с. Червоногригорівка (Чернишівка), на території напівзруйнованої колишньої садиби відомого поміщика Нечасва, відкривається сільськогосподарська професійна школа, яку незабаром перейменовують на Червоногригорівський агрономічний політехнікум імені Т. Г. Шевченка. Наприкінці 1920-х рр. технікум переводять у Нікополь, залишивши на старому місці тільки агрономічну базу. На мапі 1926 р. територія північної

околиці міста ще не була забудована двоповерховими та одноповерховими садибними житловими будинками. Розпланування цієї частини ще не відбулось, лише на південь від сучасної вул. Ушинського (північна межа території навчального закладу) розміщувався великий сад. У 1943 р. на мапі вже показана пунктирна забудова вздовж червоної лінії нинішньої вул. Патріотів України та позначені квартали з садибною забудовою по обидва боки від неї. На південь від вул. Ушинського з'являється великий квартал, на якому у куті показано, як і раніше, сад і фрагментарна садибна забудова. Пізніше цей квартал стане територією заводу ім. Леніна. На півночі ж формується наближений до трикутника квартал (який пізніше розширився, набувши нинішню багатогранну форму), на якому й зводяться будівлі сільськогосподарського технікуму, що впродовж свого існування неодноразово змінював назву. Головний навчальний корпус зводився у дві черги, між 1950 (I черга) та до 1960-х років (II черга), під час керівництва директора Д. Ф. Бурліна. З 2004 р. Нікопольський сільськогосподарський технікум має статус коледжу, ставши структурною одиницею Дніпропетровського державного аграрного університету.

Головний навчальний корпус, зведений із червоної цегли, в об'ємно-просторовому вирішенні має класичну п'ятидільну форму, характер-

ну для великих навчальних будівель, що відображена у виступаючих по задньому фасаду триповерхових бічних крилах та триповерховому центральному крилу, що поєднуються між собою двоповерховими об'ємами, з двобічним коридорним плануванням (аудиторії розташовуються обабіч центрального коридору). Головний фасад має п'ятидільну симетричну, центральноосьову композицію, де головним акцентним ядром виступає центральний ризаліт із східною групою. Двочерговість зведення будівлі яскравіше відображена на головному фасаді чіткою межею, що проходить по північному двоповерховому переході, відділяючи зором об'єм 1950-го від об'єму 1960-х років. Але, незважаючи на двостадійність будівництва, пам'ятка є цілісною, як за об'ємно-просторовими характеристиками, так і за загальним стильовим вирішенням. Симетрична композиція фасаду підкреслюється благоустроєм прилеглої території, з центральною алеєю, що веде до парадного входу будівлі. Східна група центрального ризаліту акцентується масивним трикутним портиком із розірваним фронтоном, з ліпним симетричним декором посередині сільськогосподарської тематики, який підтримується високою шести-колонною (п'ятигранні колони) аркадою стилізованого коринфського ордеру. Сам парадний вхід оперізується литою стрічкою орнаменту рослин-

ної тематики. Крім того, у міжвіконних (по вертикалі) простінках розташовується ліпний рослинний декор, оперезаний квадратними рамками.

Будівля пам'ятки відзначається монументальністю архітектурного вирішення, класичною п'ятидільною об'ємно-просторовою композицією, є характерним представником крупних навчальних закладів у «радянській неокласиці».

Література: 1. Шеремет С. В. В гостях у старого Нікополя. Дніпропетровск: Пороги, 2001. С. 140.

Надія Лиштва

12. Піддубного вулиця

12.1. Німецька садиба (ветеринарна лікарня), кін. ХІХ ст. (арх-т.)

Німецька садиба (ветеринарна лікарня), кін. ХІХ ст.

Вул. Піддубного, 1.

Окремо розташовується у середній зоні за межами історичного середмістя, у північно-східному

куті прямокутної в плані ділянки, яка знаходиться зі значним відступом від проїжджої частини вул. Піддубного, червона лінія забудови якої на цьому відтинку відсутня. Пам'ятка знаходиться посеред неоднорідної забудови, яка із заходу та півдня має планування мікрорайонного типу – п'ятиповерховими та дев'ятиповерховими житловими будинками з необхідною при них соціальною інфраструктурою, а зі сходу – малоповерховою садибною приватною забудовою. Історичне середовище навколо порушене та не зберегло первісної парцеляції. З непарного боку вул. Піддубного зазначена пам'ятка є поодиноким прикладом 1,5-поверхового житлового будинку кін. ХІХ ст., не відіграючи в цілому акцентної композиційної ролі, підпадаючи під домінуючу роль оточуючої багатоповерхової житлової забудови.

Первісна функціональна належність будівлі – житлова. Наразі використовується як державна лабораторія ветеринарної медицини, а до того – як ветеринарна лікарня. В плані має витягнуту прямокутну форму, з виступаючими хрестоподібно об'ємами зі східного та західного фасадів. До північного торця будівлі прибудовано одноповерховий об'єм, який не відповідає за вирішенням архітектурній композиції пам'ятки.

Будівля цегляна (жовто-помаранчева цегла), фасади потиньковані

тонким шаром і пофарбовані у білий колір, на якому яскраво виділяються дерев'яні віконні заповнення, оперезані лиштвами блакитного кольору. Цокольна частина пофарбована чорним. Пам'ятка відзначається асиметричною об'ємно-просторовою композицією, без використання пишного декорування фасадів. Її торці, в тому числі й виступаючих об'ємів, мають трикутні шпилеподібні завершення, декоровані ступінчастим цегляним карнизом, з арочним віконним прорізом по центральній осі, що співпадає з гребнем двосхилого даху.

Окрім будівлі, на подвір'ї розташовано низку господарських споруд (гаражі, підсобні приміщення), які не мають історико-культурної цінності. Невід'ємною частиною благоустрою території колишньої садиби є цегляне огороження, що обабіч (в одну лінію) врізається в одноосьовий виступаючий тамбур, який завершується трикутним фронтоном над східним фасадом. Також потребують збереження рештки первісних пішохідних доріжок із червоної цегли.

Пам'ятка є прекрасним прикладом архітектури особняків кін. ХІХ ст., зведених у модерні англійського зразка.

Література: 1. Шеремет С. В. В гостях у старого Никополя. Днепропетровск: Пороги, 2001. 147 с.

13. Різдвяна вулиця

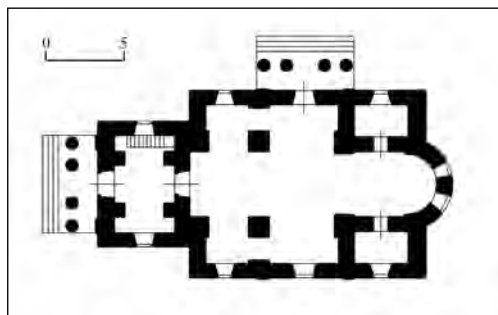
13.1. Церква Різдва в Сулицькому, 1812 – 1820 рр., 1829 р. (архіт.)

Церква Різдва в Сулицькому, 1812 – 1820 рр., 1829 р.

Вул. Різдвяна, 76.

Розташована вул. Різдвяна, у північно-західному торці прямокутного, видовженого в плані кварталу, обмеженому на півночі – вул. Єнісейська, на сході – вул. Учительська, на півдні – вул. Різдвяна, на заході – вул. Успенського. Квартал, як і прилеглі до нього, забудований малоповерховими садибними будинками, за рахунок чого церква

Надія Лиштва

Церква Різдва в Сулицькому, 1812 – 1820 рр., 1829 р. (план церкви)

виступає локальною містобудівною домінантою, височіючи над оточуючою забудовою, формуючи силует місцевості.

Місцевість – на північному заході від історичного ядра м. Нікополь, за колишньою слободою Лапинка (нині в складі міста), є територією Сулицько-Лиманської слободи, що простягалась на північний захід уздовж берегової смуги. До створення Каховського водосховища слобода на півдні та південному заході омивалась цілою низкою річок – Лапинка, Бакай, Каканя тощо, через що протилежний берег являв собою плавні – заболочену місцевість з озерцями та островами. З ліквідацією в 1775 р. Запорозької Січі значна за розмірами прилегла місцевість поруч із Чортомликом близько 1778 р. переходить у рангову дачу сенатору, тасмному раднику – Миколаю Івановичу Неплюєву (1731 – 1784).

Заснувавши слободу згідно з правилами рангової дачі, він заселив її здебільшого сімейним та осілим людом. Подальший благоустрій слободи доручивши старшому сину від першого шлюбу з княжною Тетяною Федорівною Мещерською (1730 – 1755), але генерал-майор Іван Миколайович Неплюєв (1750 – 1823), зайнятий службовими справами, мало приділяв часу слободі, через це вона розвивалась дуже повільно. З березня 1794 р. його уповноважений – ад'ютант Іван Красовський – подає прохання в Ка-

теринославську консисторію про спорудження власним коштом у Сулицько-Лиманській слободі церкви, бо найближча знаходилась за 8 верст у м. Нікополь. Але через невелику кількість населення (83 двори, 102 чол., 400 жін.) та відсутність плану підцерковної території у проханні було відмовлено до виконання необхідних умов. У 1799 р. через відсутність подальшого листування справа була задана в архів. У Нікопольському музеї зберігається грамота про дозвіл на побудову кам'яної церкви, що датується 13(26) вересня 1822 р. Проте на фасаді церкви у радянський час встановлено пам'ятко-охоронну дошку, на якій позначено, що дата побудови церкви – 1812 р. Ймовірніше, це пояснюється більш раннім початком будівельних робіт (проводились за типовим проектом), ще до отримання офіційного дозволу Катеринославської консисторії на ім'я І. М. Неплюєва. Освячено церкву було в ім'я Різдва Пресвятої Богородиці. Приблизно у 1829 р. (згідно зі «Справочною книгою Катеринославської Епархії» за 1908 р.) до основного об'єму церкви прибудовують західний притвор із дзвіницею. За спогадами настоятеля отця Авакума Корнійовича Зайця (1898 – 1986), похованого біля церкви, її, згідно з народними переказами, проектував італійський архітектор. У підпіллі, також за оповідями, знаходиться усипальниця панів Селецьких та графів Брунетто д'Уссо, які протягом II пол.

XIX ст. володіли маєтком 16836,3 дес. біля Сулицько-Лиманського (нині в межі міста). У 1930-х рр. у церкві облаштували зерносховище, іконостас та ікони були спалені. В часи німецької окупації церкву відремонтовано, служіння на певний час відновлено. Після чого церкву знову зачинили. У 1950-х рр. в усипальниці знайдено три запаяних труни.

Церква – цегляна, однобанна. Прямокутна в плані, з виступаючою на сході напівкруглою апсидою та прибудованою із заходу дзвіницею. Оштукатурена, стіни пофарбовані блакитним кольором, декорування – білим, металеве покриття скатів та бані – сірого кольору. В інтер'єрі має три нави та хори в західній частині. Вівтар розташований у напівкруглій апсиді, перекритій конхою (півкуполом), традиційно орієнтованій на схід. Фланкують її обабіч різниця та паламарня. Західний притвор надбудований одноярусною дзвіницею, увінчаною сферичним куполом, що завершується конічним восьмигранним шатром. Головний круглий підбанник перекритий великим сферичним куполом. У підбаннику, як і в дзвіниці, прорізи мають напівкругле арочне завершення, інші віконні прорізи церкви – прямокутної форми, дверні – з лучковою перемичкою. Головний (західний) та бічні входи, до яких ведуть широкі 4 – 5-ступінчаті сходи, акцентуються на фасаді чотириколонними доричними

портиками з широким трикутним фронтоном. Колони дублюються на фасаді чотирма пілястрами. По вертикалі церква членується невисоким цоколем, міжярусним широким профільованим гуртом та увінчуючим карнизом.

Церковна ділянка має в плані наближену до квадрата форму, на якій, крім самої споруди церкви, розташовано допоміжні службові будівлі (господарські та будинок священика (вул. Єнісейська, 51), облаштовано благоустрій, зроблено озеленення. Територія обмежена по периметру цегляним огороженням із металевими вставками. У північно-східній частині ділянки розташовано церковний цвинтар із похованнями священнослужителів. Головний вхід для прочан розташований із вул. Успенського, співпадаючи з центральною композиційною віссю церкви.

Пам'ятка є прекрасним зразком невеликої слобідської церкви, збудованої у формах строгого класицизму в першій пол. XIX ст., в інтер'єрах якої збереглися настінні розписи XIX ст. Є однією із найстаріших церков Нікопольщини.

Література: 1. Кочергін О. І. *Дворяни-землевласники Катеринославського повіту (друга половина XIX ст.) // Історія і культура Придніпров'я: Невідомі та маловідомі сторінки. 2014, Вип. 11. С. 153.* 2. *Справочная книга Екатеринославской Епархии. Изд. Екатеринославской духовной консистории: Типография Братства Св. Владимира, Екатеринослав, 1908. С. 136 – 137.* 3. *Феодосий Макаревский. Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской Епархии:*

Церкви и приходы прошедшего XVIII столетия. Екатеринослав, типография Я. М. Чаусского, 1880. С. 268 – 269. 4. Чабан М. Скарби рідного краю // Зоря. 30.08.2007.

Надія Лиштва

14. Сірка вулиця

14.1. Будинок поштового відділення, 1890-ті – поч. 1900-х рр. (архіт.)

Будинок поштового відділення, 1890-ті – поч. 1900-х рр.

Вул. Сірка, 28.

Знаходиться в історичному середмісті на перетині вул. Сірка з внутрішньоквартальним проїздом. До втрати купола, що увінчував наріжник, будинок відіграв роль архітектурного акценту. Наразі історичне середовище пам'ятки зруйноване, первісна парцеляція не збереглась. У 1960-ті рр. історично сформована територія з регулярним розплануванням і чіткою сіткою вулиць, з невеликими прямокутними кварталами, забудовується за принци-

пом мікрорайону 5-поверховими панельними житловими будинками. З оточуючих історично цінних будівель залишився, по інший бік вул. Сірка, будинок, в якому нині знаходиться міський військкомат.

Земельна ділянка пам'ятки має помітний уклін у південному напрямку. Не огорожена, обмежена з півдня – внутрішньоквартальним проїздом (частина колишньої вул. Дніпровська), із заходу – вул. Сірка, з півночі – невеликим проїздом між пам'яткою та одноповерховою спорудою теплопункту, зі сходу – асфальтованою доріжкою вздовж 5-поверхового житлового будинку (вул. Микитинська, 39).

За функціональною належністю відноситься до будівель соціальної сфери, використовуючись первісно як поштова ощадна каса. Поштово-телеграфне відділення на той час знаходилося на вул. Катеринославській (нині вул. Микитинська), пізніше переїхавши на вул. Преображенську (нині вул. Сірка). Між 1939 – 1940 рр. тут знаходиться штаб 404-го стрілецького полку 176-ї стрілецької дивізії. У роки окупації Нікополя гітлерівськими військами (1941 – 1944 рр.) у будинку знаходиться відділ гестапо, а після звільнення міста – вузол зв'язку, пізніше – поштове відділення №11. З початку 2000-х рр., коли пошта переїжджає за іншою адресою, пам'ятка переходить у приватну власність і поступово руйнується.

Восени 2013 р. тут стається пожежа, яка повністю знищує унікальний купол, що увінчував наріжник. Знищується дах, перекриття і частина внутрішніх перегородок.

Будинок – одноповерховий, цегляний (червона цегла), з підвалом, що частково переходить у понижений цокольний поверх через нахил рельєфу у південному напрямку. Прямокутний у плані (габарити: 24×14 м), з виступаючим південно-західним округлим наріжником, який завершується над карнизною частиною круглим у плані аттиком. Його увінчання у вигляді купольного склепіння еліптичної форми, з овальною люкарною по центральній осі, втрачене під час останньої пожежі. Над багатограним куполом, з покриттям ромбоподібними оцинкованими пластинами, височів металевий шпиль складної форми.

Чолові фасади несиметричні відносно осі, що проходить по одноосьовому округлому наріжнику. Фасад на вул. Сірка – п'ятиосьовий, при цьому крайня (північна) вісь – це парадний дверний проріз, над яким зберігся кований ажурний козирок. До входу веде цегляний ганок із трьох сходинок, також збереглося первісне дерев'яне заповнення прорізу. Чоловий фасад (південний), що виходить у бік колишньої вул. Дніпровської, видовжений, у дев'ять осей віконних прорізів. Прямокутні віконні прорізи обох чоловіх фасадів членують

фасади по горизонталі, опоряджені сандриками з трикутним фронтоном. Прорізи підвального (цокольного) поверху опорядження не мають. Поверхня цоколю членується по вертикалі прямокутним дощатим рустом. Фасади фланкуються канельованими пілястрами, завершуючись профільованим аттиком, фриз якого декорований аркадою модульонів, а карнизна частина – зигзагоподібними дентикулами. Північний та східний фасади не мають аналогічного розвинутого декорування, віконні та дверні прорізи опоряджені лаконічними лиштвами.

На західному фасаді, праворуч від парадного дверного прорізу, розміщено інформаційну дошку з написом російською мовою: «Здесь в 1939 – 1940 гг. помещался штаб 404 стрелкового полка, 176 стрелковой дивизии, прошедшей героический путь в период Великой Отечественной войны».

Первісне планування збереглося частково, як і тягнуті гурти на стелі та у карнизній частині. Але через відсутність даху та більшої частини перекриття вони зазнають руйнації.

Пам'ятка є унікальним для міста зразком компактною за розмірами будівлі, зведеною між 1890-ми рр. – поч. 1900-х рр. в еkleктиці, з використанням трансформованих класицистичних форм у цегляному оздобленні та з ренесансним купольним увінчанням.

Література: 1. Анцишкін І. В. *Пошта в Нікополі* // Режим доступу: <http://www.bizslovo.org/content/index.php/en/plavni/139-zagalni-vidomosti/399-poshta-v-nikopolii.html>. 2. *Правила пользования Екатеринославской уездной земской телефонной сетью и междугородней Екатеринослав – Запорожье – Каменское, Екатеринослав – Нікополь и Томаковка – Хортица и Список абонентов Нікопольской, Верхнеднепровской и мест. Кривой Рог. Екатеринослав, 1916. С. 38. 3. Шеремет С. В. *В гостях у старого Нікополя. Днепропетровск: Пороги, 2001. 147 с.**

Надія Лиштва

15. Трубників проспект

15.1. Пам'ятник І. Д. Ганчеву, 2004 р. (мист.)

Пам'ятник І. Д. Ганчеву, 2004 р.

Просп. Трубників, 16.

Автори – ск. А. Г. Зинухов, арх. В. А. Повстюк. Розміри: висота бронзового погруддя – 0,9 м, гранітний постамент – 2×0,38×0,4 м, основа під постаментом – 1×0,8×0,25 м, цоколь – 2×2×0,3 м, гранітна дошка – 0,5×0,15 м.

Ганчев Іван Дмитрович (08.12.1929 – 02.08.2009) – двічі Герой Соціалістичної Праці (1966, 1986), лауреат Державної премії СРСР (1976), керівник будівельного виробництва. Нагороджений двома орденами Леніна (1966, 1986), орденом Трудового Червоного Прапора (1958), «Знак Пошани» (1971), Жовтневої Революції (1974). З 1969 р. – почесний громадянин м. Нікополь.

Бронзове погруддя І. Д. Ганчева встановлене у м. Нікополь у 2004 р. з нагоди його 75-річчя. Пам'ятник виконано в анфас у реалістичній манері з детальною проробкою обличчя. Зображувана особа одягнена у піджак, на якому укріплено дві зірки Героя Соціалістичної Праці.

У верхній частині гранітного постаменту, на якому височіє погруддя, укріплено дошку із написом прописними літерами: «І. Д. Ганчев».

Література: 1. Шевченко С. Н., Кучеров Е. А., Дорошев С. В. *Трудовая слава Днепропетровщины. Д.: Лира, 2013. С. 20 – 21.*

Оксана Колесник

15.2. Забудова проспекту Трубників, 1940 – 1950-ті рр. (архіт.)

Просп. Трубників.

Розташовується в західній частині міста, пролягаючи у напрямку з північного заходу на південний схід, складаючись із п'яти головних внутрішньоконплексних об'єктів, що мають значну історико-культурну цінність, відіграючи роль композиційних домінант та акцентів забудови проспекту.

Довжина проспекту – близько 5 км, ширина – 60 м. На ділянці від вул. Соборної (колишня назва – вул. Альпова) до вул. Богуна (у радянський час – вул. Ворошилова), посередині проспекту розташовується озеленений розлогими листяними деревами (каштан та акація) бульвар. Починається проспект з південного сходу, від парку Перемоги, закінчується – комплексом споруд заводоуправління Південнотрубного заводу та житловим масивом із панельних п'ятиповерхових будинків.

За функціональною належністю пам'ятка містобудування відноситься до «ансамблю», де топографічно визначена група споруд, об'єднана територіально, хронологічно і композиційно. Первісно проспект мав назву – Перша Повздожня вулиця, пізніше (із сер. 1930-х рр.) – просп. ім. Сталіна, потім – вул. ім. Леніна. Тільки у 1996 р., за ініціативою тодішнього генерального директора Південнотрубного заводу О. І. Ку-

ценка, проспект отримав сучасну назву – просп. Трубників. Його розбудова тривала одночасно зі створенням «Соцміста» з середини 1930-х рр., від житлових будинків №9 та №10 робітників Південнотрубного заводу (ПТЗ), які нині мають нумерацію №41 та №39 відповідно. Однією з перших споруд на проспекті стала будівля середньої школи №10, зведена за індивідуальним проектом. Ці будівлі, як й інші, розміщені по червоній лінії забудови, що були зведені між сер. 1930-х рр. – кін. 1950-х рр. (у тому числі поодинокі вкраплення т. зв. «хрущовок» 1960-х рр.), не ввійшли до складу пам'ятки містобудування «Забудова просп. Трубників» як її невід'ємні складники, але є фоновою забудовою для внутрішньоконплексних об'єктів пам'ятки, формуючи фронт забудови проспекту. В подальшому відбудова проспекту тривала швидкими темпами разом з післявоєнним відновленням міста, де він передбачався як основна артерія «Соцміста», що сполучала історичне ядро Нікополя (так звану «стару частину») з головним промисловим містоформуючим підприємством – Південнотрубним заводом. План забудови розробила Ленінградська архітектурно-планувальна майстерня Державного інституту з проектування металургійних заводів («Гіпромез»). Віссю майбутнього проспекту, що на той час (1946 – поч. 1950-х рр.), забудовувався новими дво-, триповерховими будівлями від

Житловий будинок (просп. Трубників, 1)

вул. Миронова (нині вул. Івана Мазепи) до вул. Альпової (нині вул. Соборна), стала залізнична гілка Трудового потягу, що курсував між ПТЗ та містом, за графіком, що підпорядковувався трьом змінам на заводі. Цю гілку запущено у 1935 р., але вона була частково зруйнована під час окупації міста гітлерівцями. Рух на ній відновили у 1947 р., а останній рейс Трудового потягу відбувся 31 липня 1958 р., після чого колії розібрали, насип прибрали, і городяни на проспекті облаштували бульвар, що прикрашає його донині.

Основними композиційними та планувальними складниками ансамблю забудови просп. Трубників є такі будівлі:

Житловий будинок, просп. Трубників, 1. Розташовується на розі вул. Шульгіна та просп. Трубників, відіграючи роль локальної домінанти, яка формує перехрестя вулиць. Зведений як житловий будинок «водників» – працівників водного транспорту, наприкінці 1940-х – у сер. 1950-х рр. (до 1958 р). З червоної цегли, Г-подібної в плані форми, складаючись із двох бічних чотириповерхових крил, розвернутих під прямим кутом уздовж червоних ліній вулиць, навколо наріжного п'ятиповерхового об'єму. Декорований бетонним литим декором із додаванням білого цементу, що контрастує з основним тлом фасадів. Вуличні фасади бічних крил відзначаються чітким ритмом членування осями віконних прорізів, які мають прямокутну форму, лише на 1-му поверсі п'ятиповерхового наріжного об'єму та на 1-му поверсі фасаду по проспекту мають арочну форму (з напівциркулярною перемичкою), та декоровані архівольтами. Прямокутні віконні прорізи 1-го поверху оздоблені розвиненим підвіконням: з широкою виносною підвіконною плитою, яка спирається на декоровані кронштейни (класичної ордерної системи). Підвіконний простір при цьому декорований прямокутною виступаючою ширінкою, а сам віконний проріз оформлений профільованим сандриком. Первісні дверні прорізи на 1-му поверсі розташовані лише з боку проспек-

ту, мають прямокутну форму та оздоблені сандриком, над яким розміщено прямокутний картуш, входи ведуть до торговельних приміщень. Середні одноосьові частини фасадів виділені своєрідними порталами, подібно до входів у під'їзди на дворових фасадах, акцентуючись здвоєними рустованими стилізованими коринфськими пілястрами, вертикальними гірляндами над вікнами 2-го поверху та складним бароковим сандриком на рівні 3-го поверху. Наріжна п'ятиповерхова частина має в плані прямокутну форму, фасади несиметричні один до одного відносно наріжника, з трьома осями віконних прорізів на вул. Шульгіна та у чотири осі прорізів на проспекті. Вертикальна спрямованість наріжного об'єму підкреслюється здвоєними рустованими пілястрами зі стилізованими коринфськими капітелями (наріжними та у міжвіконних простінках) на рівні 1-го – 2-го поверхів, що над підвіконним гуртом 3-го поверху переходять у одинарні гладкі пілястри, які над оперізуючим карнизом (над 4-м поверхом) знову стають здвоєними. На даховій частині, в продовженні пілястр, розміщені парапетні тумби з литими бетонними вазами, між якими розміщено балюстраду, що оперізує по периметру наріжний об'єм. Увінчує будівлю прямокутна, зашклена з чотирьох сторін вертикальними вузькими вікнами, прикрашена декором

(здвоєними тричвертними колонами стилізованого коринфського ордеру, вертикальними гірляндами, литими круглими медальйонами тощо) альтанка з високим шпилем над низьким чотиригранним шатром. На куті фасаду на вул. Шульгіна встановлено прямокутну інформаційну дошку російською мовою: «Шульгин Александр Иванович. 1911 – 1972. Звання Героя Советского Союза удостоен в битве за реку Днепр». Пам'ятка є гарним прикладом архітектури житлових будинків у «радянській неокласиці» кін. 1940-х – сер. 1950-х рр. Формує архітектурно-містобудівний ансамбль забудови проспекту Трубників, виділяючись за об'ємно-просторовим та архітектурно-художнім вирішенням.

Житловий будинок (просп. Трубників, 3)

Житловий будинок, просп. Трубників, 3. Розташований на червоній лінії проспекту. Його декорування виконане аналогічно до попередньої пам'ятки. І хоча будинок не є архітектурним акцентом, маючи рядову композиційну роль у забудові

ві, він відіграє важливу роль у формуванні фронту забудови проспекту. З червоної цегли, чотириповерховий, з підвалом, має в плані прямокутну форму із дещо виступаючими бічними крилами по задньому (південно-західному) фасаду. Відзначається чітким ритмом членування у вертикальному та горизонтальному напрямках прямокутними віконними прорізами. Головний (північно-східний) фасад відзначається центрально-осьовою симетрією, з центральною частиною у 19 вісей віконних прорізів, що отримала більш розвинуте декорування, та з бічними триосьовими частинами, що відокремлюються від центрального об'єму деформаційними швами, продовжуючись у бік двору фланкуючими крилами, які на дворових фасадах також отримали по три осі віконних прорізів, як і на торцях (східному та західному). Головними акцентними елементами фасаду виступають фронтонні завершення над розкріпованим увінчуючим карнизом (над еркерами). Центральний та бічні фронтони мають складну барокову форму абрису, з використанням класичних «капель» на бічних планках, із круглим віконним прорізом посередині, під яким тло декороване стрічками горизонтальних гірлянд. Перший поверх будівлі по головному фасаду використовується під торговельну функцію, із розміщенням низки різнопланових закладів,

з різним вирішенням вхідної групи. Дворовий фасад, своєю чергою, членується вхідними групами під'їздів (по одному в бічних крилах і двома в центральній частині) з виділенням сходової клітки декоративним оздобленням на фасаді, а саме спрощеним порталом, з архівольтом над арочним вікном 3-го поверху, який спирається на здвоєні рустовані пілястри. Будинок є прекрасним прикладом архітектури житлових будинків у радянській неокласиці, що зведений наприкінці 1940-х – у сер. 1950-х рр. як частина ансамблю забудови проспекту.

Адміністративний будинок (просп. Трубників, 27)

Адміністративний будинок, просп. Трубників, 27. Знаходиться на перехресті просп. Трубників та вул. Каштанової, виступаючи в сформованому міському середовищі локальною домінантою, є важливим композиційним ядром ансамблю «Забудови просп. Трубників» та забудови площі Незалежності. Зведений у 1949 – 1955 рр. як готель Південнотрубного

заводу, майже відразу після будівництва його перепланували під філію Дніпропетровського металургійного інституту. Пізніше будівлю пристосовують під різні адміністративні заклади – міський відділ народної освіти, міськкомунгосп тощо. Наразі тут розміщені Нікопольська об'єднана державна податкова інспекція, банківська установа, кав'ярня, магазини. Чотириповерховий, із п'ятиповерховим наріжним багатограним об'ємом. Зведений із червоної обпаленої цегли, на тлі якої виділяється декор (вази, сандрики, гурти, пілястри, гірлянди, медальйони тощо), виготовлений із бетону з додаванням білого цементу. В плані має складну форму, складаючись із низки однакових секцій, розміщених уздовж вул. Каштанової та проспекту. При цьому секція, що замикає будівлю з північного заходу, розміщується вздовж червоної лінії проспекту, в той час як основне бічне крило значно заглиблене відносно загальної лінії забудови, утворюючи таким чином невелику площу перед будинком. Головним ядром композиції будинку став наріжний багатограний об'єм, що об'єднує бічні крила-секції. Наріжний об'єм виділяється не тільки висотою (п'ятиповерховий відносно чотириповерхових крил), але й своїм архітектурно-художнім та об'ємно-просторовим вирішенням, з використанням у декоруванні будинку, зведеного у радянській неокласиці, ренесансних мотивів, у поєднанні

з бароковими. Фасади бічних крил вирізняються чітким ритмом членування вісями прямокутних віконних прорізів. Лише на 1-му поверсі фасаду, що виходять на проспект, вікна мають арочну форму (з напівциркульною перемичкою), оперізуючись профільованим гуртом. Акцентним елементом на бічних фасадах є декорування окремих віконних прорізів своєрідними порталами, із фланкуючими здвосними рустованими стилізованими коринфськими пілястрами на 1-му – 2-му поверхах, вертикальними гірляндами над вікнами 2-го поверху (на рівні з капітелями пілястр) та складним бароковим сандриком, що оздоблює віконний проріз 3-го поверху. Пам'ятка є гарним прикладом архітектури адміністративних будинків у радянській неокласиці 1950-х рр., з використанням у декоруванні ренесансних та барокових мотивів.

Житловий будинок (просп. Трубників, 37)

Житловий будинок, просп. Трубників, 37. Знаходиться на розі вул. Героїв Чорнобиля та просп. Трубників.

За своєю роллю у навколишньому сформованому середовищі будівля виступає локальною домінантою, що формує перехрестя вулиць. Будівля – з червоної цегли, має Г-подібну в плані форму, складаючись із двох бічних чотириповерхових крил, що розвернуті під прямим кутом уздовж червоних ліній вулиць навколо наріжного п'ятиповерхового об'єму. За своїм об'ємно-просторовим та архітектурно-художнім вирішенням аналогічний до наріжного будинку, що на просп. Трубників, 1.

Палац культури (просп. Трубників, 38)

Палац культури, просп. Трубників, 38. Знаходиться по центру прямокутного в плані кварталу, обмеженого з північного сходу – вул. Бориса Мозолецького, південного сходу – вул. Героїв Чорнобиля, південного заходу – просп. Трубників, північного заходу – вул. Івана Мазепи. По його центральній осі, яка проходить з північного сходу на південний захід, при цьому розпланувальна симетрія підкреслюється двома типовими

триповерховими житловими будинками початку 1950-х рр. (вул. Івана Мазепи, 17 та вул. Героїв Чорнобиля, 134), розташованими поза Палацом культури, обабіч нього. За своєю роллю в навколишньому сформованому середовищі будівля виступає локальною домінантою, є важливим композиційним ядром ансамблю. Зведений у 1956 р. за типовим проектом архітектора К. К. Барташевича, розробленим наприкінці 1940-х рр. з місткістю зали на 500 місць. Проектом передбачалось створення гарних умов для клубної роботи, з великою залогою для концертів і театральних вистав, з відокремленням клубної та видовищної зон. Розпланувальна типологія видовищної зони – анфіладна, із нанизаними на повздожню вісь вестибюлем, фойє та глядацькою залогою на 500 місць (із прилеглими допоміжними приміщеннями). До вестибюлю симетрично примикають крила, в яких первісно розміщувались: в одному – адміністративні приміщення на 1-му поверсі та спортивна зала на 2-му, в іншому крилі – клубні приміщення на 1-му та лекційна зала на 2-му поверххах. У 1999 р. Палац культури переходить у приватну власність. Нові власники, майже не змінивши пам'ятку ззовні, повністю перепланували внутрішній простір. Наразі будівля використовується під готельно-розважальний комплекс. В інтер'єрах будівлі збереглися колони з поверхнею під мармур, балюстради

внутрішніх терас, настінний розпис 1950-х рр., ліпні плафони, первісні настінні бра, карнизні профільовані гурти тощо. При цьому внутрішній простір значно перепланований з повною зміною функціонального призначення пам'ятки.

Більшість будинків на просп. Трубників зведені у проміжку між кін. 1940-х – поч. 1950-х рр. у радянській неокласиці, з незначними відмінностями, як-то: використання барокових та неоренесансних мотивів у декорванні. Окрім них, важливими елементами у формуванні забудови пам'ятки виступають паркові зони, якими розпочинається проспект. Це парки Перемоги і 80-річчя Дніпропетровської області та парк Металургів, яким закінчується проспект біля заводууправління ПТЗ. Сполучаються ці озеленені зони невід'ємним композиційним складником проспекту – бульваром по його центральній осі, на проміжку між вул. Соборною та вул. Богуна. Також роль акцентів, що сформували сучасну планувальну композицію проспекту, розташовуючись по його центральній осі, об'єднуючись розбитими навколо них скверами та утвореними площами, відіграє низка пам'яток історії.

Література: 1. Шеремет С. В. В гостях у старого Нікополя. Днепропетровск: Пороги, 2001. С. 30 – 35.

Надія Луштва

16. Херсонська вулиця

16.1. Пам'ятне місце форсування р. Дніпро військами 4-го Українського фронту (іст.)

Пам'ятний знак на місці форсування р. Дніпро військами 4-го Українського фронту

Вул. Херсонська, набережна водосховища.

30 січня 1943 р. у рамках проведення Нікопольсько-Криворізької наступальної операції розпочався наступ радянських військ на нікопольському плацдармі. В ніч на 8 лютого 1944 р. підрозділи 3-ї гвардійської армії (генерал-лейтенант Д. Д. Лелюшенко) 4-го Українського фронту (генерал армії Ф. І. Толбухін) почали форсування р. Дніпро та

наступ на Нікополь із півдня, в той час як за підтримки 17-ї повітряної армії (генерал-полковник авіації В. О. Судець) з північного сходу до міста підходила 6-а армія (генерал-лейтенант І. Т. Шльомін) 3-го Українського фронту (генерал армії Р. Я. Малиновський).

Першими, хто форсував р. Дніпро і висадився на берег, виявились бійці 3-го батальйону на чолі з майором Г. М. Надбожкіним (5-а гвардійська мотострілецька бригада) та стрілецький батальйон капітана Є. І. Красуцького (1008-й стрілецький полк, 266-а стрілецька дивізія).

Батальйон Герасима Мартем'яновича Надбожкіна у лютому 1944 р. брав участь у форсуванні р. Конка. 8 лютого 1944 р. підрозділ Надбожкіна висадився на околиці північно-східної частини м. Нікополь, захопив плацдарм та забезпечив переправу бійців бригади. У взаємодії з першим та другим батальйонами зачистив північно-східну околицю міста від противника.

У боях за звільнення міста відзначився також батальйон старшого лейтенанта Євгена Івановича Красуцького, який висадився в районі пивзаводу (броварня братів Штекелів). Група десантників вибила противника з території заводу та прилеглих районів, що дало змогу бійцям полку швидко переправитися через р. Дніпро та почати бої за м. Нікополь.

Герасим Надбожкін та Євген Красуцький були удостоєні звання Героя Радянського Союзу.

9 травня 1965 р. навпроти місця переправи через р. Дніпро військ 4-го Українського фронту встановлений пам'ятник, який у 1980 р. замінили на новий: 152-мм гармату-гаубицю, розміщену на трапецієподібному постаменті із гранітних плит. З лицьового боку укріпили червону гранітну меморіальну дошку з текстом.

Джерела та література: 1. ЦАМО РФ, ф. 33, оп. 686043, спр. 28; оп. 793756, спр. 24. 2. История городов и сел Украинской ССР. Днепропетровская область. К., 1977. С. 438 – 439.

Надія Шейміна

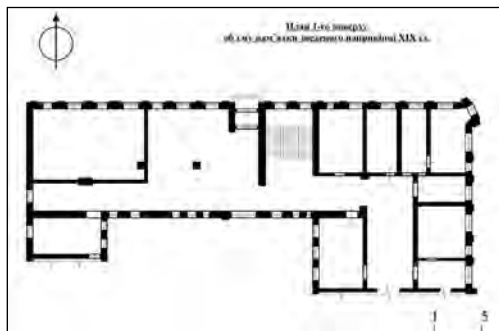
16.2. Будинок медичного училища, 1890-ті – поч. 1900-х рр. (архіт.)

Будинок медичного училища, 1890-ті – поч. 1900-х рр.

Вул. Херсонська, 5.

Розташований в історичному середмісті, на перехресті вул. Херсонської (назва в радянські часи – вул. Антипова) з вул. Микитинською (в радянські часи – вул. Карла Лібк-

Будинок медичного училища, 1890-ті – поч. 1900-х рр. (план будинку)

нехта, а до цього – вул. Катеринославська), на червоних лініях вулиць. Відіграючи в сформованому міському середовищі роль архітектурного акценту, візуальне сприйняття якого дещо погіршується через ряд розлогих листяних дерев уздовж проїжджої частини вулиць. Разом із сусіднім будинком на вул. Херсонській, №7, що за історико-культурною цінністю належить до значної історичної забудови, формує фронт забудови площі Визволення.

Пам'ятка зведена між другою пол. 1890-х рр. – поч. 1900-х рр. як прибутковий будинок, що належав купецькій родині Гусевих. Відразу після будівництва в ньому розмістилась банківська установа, змінивши в роки післявоєнної відбудови міста (кінець 1940-х рр.) функцію на навчальний заклад. Наприкінці ХХ ст. була взята на державний облік як будівля «Азово-Донецького банку», але, враховуючи, що банківської установи з даною назвою не існувало, ймовірніше, мався на увазі «Азово-Донський банк», статут якого

було затверджено 12 червня 1871 р. імператором Олександром II. Відкрився він у м. Таганрог і за перші ж 20 років свого існування перетворився на один із найбільших комерційних банків, що на 1902 р. уже нараховував 34 відділення у найбільших містах, у тому числі й у м. Нікополь. Водночас, згідно зі «Списком абонентів Нікопольської телефонної мережі» за 1916 р., у будинку Гусева, на розі вул. Херсонської та вул. Катеринославської (нині – вул. Микитинська), знаходилось відділення «Руського для зовнішньої торгівлі банку», статут якого також був затверджений на початку червня 1871 р. Олександром II. Це був досить великий банк (61 відділення на території Російської імперії та 3 – за кордоном, станом на 1917 р.), за розмірами капіталу посідав першу сходинку разом із Азово-Донським та Петроградським комерційними банками. У цілому банківська установа на розі вулиць центральної «старої» частини Нікополя активно проіснувала до 1918 р., коли її разом з іншими приватними банками ліквідували (націоналізували), з приєднанням до Державного банку. Як використовувався будинок у подальші майже 20 років – невідомо, оскільки інформація наразі відсутня. Відомо лише, що в роки Другої світової війни будинок зазнав значної пожежі. Між 1947 – 1949 рр. його відбудували під Нікопольський металургійний технікум, облаштувавши при цьому значну за розмірами двоповерхову

прибудову на вул. Микитинській у стилі радянського неокласицизму та утилітарну одноповерхову прибудову зі сторони подвір'я. У приміщеннях облаштували зручні лабораторії, кабінети, відкрито бібліотеку з читальним залом, а поруч, у 1951 – 1955 рр., побудовано актову та спортивну зали, гуртожиток, будинок викладачів, робітничі майстерні тощо. У 1974 р. технікум переїжджає у нові корпуси на просп. Трубників, а в пам'ятці розмістили Нікопольське медичне училище, що перебуває тут і донині.

Цегляний, потинькований (крім дворових та торцевих фасадів), двоповерховий, складається з двох основних об'ємів.

Первісний, наріжний об'єм, зведений між другою пол. 1890-х – поч. 1900-х рр., у еkleктиці з активним використанням ліпного декору, П-подібної в плані конфігурації, зі зрізаним наріжником. Головний фасад розташований на червоній лінії вул. Херсонської й відзначається центральною осью симетрії. Вирізняється дещо виступаючим триосьовим центральним ризалітом, по центральній осі якого розміщено на 1-му поверсі широкий арочний парадний дверний проріз, над яким на рівні 2-го поверху розміщено балкон із металевим ажурним огороженням. Обабіч ризаліту розташовані бічні частини із шести вісей віконних прорізів, як і фасад на вул. Микитинській. Віконні прорізи 1-го поверху мають прямо-

кутну форму, крім прорізів ризаліту (обабіч парадного входу), прорізи 2-го поверху – арочної форми, з напівциркульною за формою абрису перемичкою. Перший поверх декорований більш строго та лаконічно, з ритмічним чергуванням вузьких і широких віконних прорізів (без опорядження) на тлі рустованої поверхні стін та рустованих лопаток по осях міжвіконних простінків. Між 1-м та 2-м поверхами фасад членується широким фризом зі стрічкою орнаменту «хвиля». Другий поверх декорований більш пишно, за допомогою опорядження віконних прорізів, у вигляді порталів з напівколонками композитного ордеру, ліпних кутових гірлянд, розкріпованих хвилястих полицок із рокаїльним ліпленням тощо. Крім того, поверхню 2-го поверху вкривають міжвіконні та підвіконні ліпні вставки, кронштейни, шпирінки та ніші з декором. Завершується фасад широким фризом із модульонами, кронштейнами, ліпним декором, над яким по осях міжвіконних простінків розташовано тумби з металевим огороженням. Первісне огороження, як і складний фронтон наріжника, – втрачені. Також змінено вид балкона наріжника, як і опорядження балконного арочного прорізу, від якого наразі залишились обабіч дві високі напівколони композитного ордеру.

Двоповерховий об'єм прибудований на вул. Микитинській, має значні в плані габарити, займаючи

собою майже весь відтинок вулиці, між вул. Херсонською та вул. Музейною. Декорований більш стримано, з використанням ліпного декору, подібного до декорування основного об'єму, за рахунок чого гармонійно поєднується з ним. Його головний фасад декорований рустом 1-го поверху, міжповерховим фризом з орнаментованою стрічкою «хвиля», балясинами у підвіконних нішах центрального триосьового ризаліту, ліпними вставками увінчуючого карнизу тощо.

Дворові та торцеві фасади не мають декорування, первісне внутрішнє планування, як і цінні елементи декорування інтер'єрів, – утрачені. Розпланувальна типологія будинку, після капітального ремонту 1947 – 1949 рр., – коридорна (одно- та дво-бічна).

Пам'ятка є прекрасним прикладом значних за габаритами будинків, зведених у еkleктиці наприкінці 1890-х – на поч. 1900-х рр., що, неодноразово змінюючи функцію, зберегла свою композицію та архітектурно-художню цінність.

Література: 1. Правила пользования Екатеринославской уездной земской телефонной сетью и междугородней Екатеринослав – Запорожье – Каменское, Екатеринослав – Николапольской, Верхнеднепровской и мест. Кривой Рог. Екатеринослав, 1916. С. 38. 2. Шеремет С. В. В гостях у старого Николаполя. Днепропетровск: Пороги, 2001. С. 15 – 18, 66 – 79.

Надія Лиштва

16.3. Будинок Цепелинського, поч. 1900-х рр. (архит.)

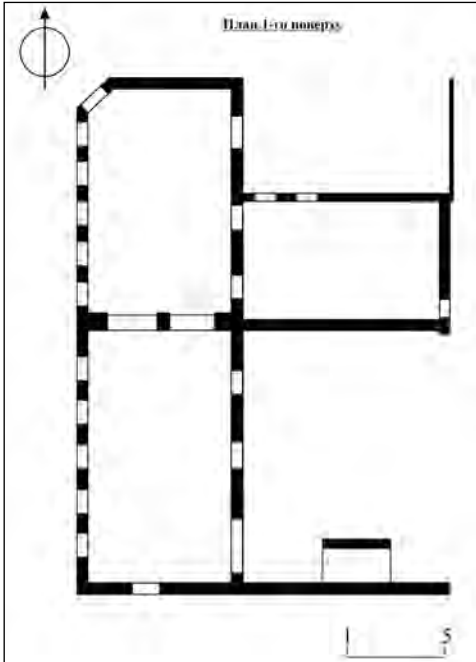

Будинок Цепелинського, поч. 1900-х рр.

Вул. Херсонська, 3.

Розташований в історичному середмісті, на перехресті вул. Херсонської (у радянські часи – вул. Антипова) з вул. Микитинською (у радянські часи – вул. Карла Лібкнехта, а до цього – Катеринославська), на червоних лініях вулиць. Відіграв в навколишньому сформованому міському середовищі роль локального акценту. На прямокутній у плані, огороженій з боку двору земельній ділянці, що має помітний уклін рельєфу в східному напрямку в бік вул. Запорізької, яка пролягає вздовж дамби Каховського водосховища, повторюючи її абрис.

Зведений М. Цепелинським (саме ініціали «М. Ц.» знаходились на фігурному фронтоні наріжника) для розміщення власного видавництва: письмово-паперового магазину з книгарнею Ю. М. Цепелинського, а поруч розташовувалась його ж типографія. Другий поверх викори-

Будинок Цепелинського, поч. 1900-х рр.
(план будинку)

стовувався під житло. Частина 1-го поверху (наріжне приміщення) використовувалась під галантерейну крамницю, потім – під магазин «Лотто». У роки Другої світової війни будинок був пошкоджений; після його відбудови тут розмістилась їдальня, а в останні роки – кафе «Чайка». Окрім цих головних закладів, що займали більшу частину пам'ятки, тут знаходилась ще низка різноманітних магазинів. Зараз, після пожежі у 1996 р., будівля не використовується.

За функціональною типологією належить до прибуткових будинків, чий приміщення на 1-му поверсі здавались в оренду різноманітним торговельним закладам і установам,

а на 2-му поверсі знаходились житлові приміщення. Розпланувальна типологія – зальна. Складається з двох об'ємів, що є частиною суцільного фронту забудови відтинку вул. Микитинської від вул. Херсонської до вул. Музейної (колишня назва – вул. Пролетарська, а до цього – вул. Купецька), маючи значну історико-культурну цінність.

Наріжний об'єм має прямокутну в плані форму, зі зрізаним на перехресті вулиць наріжником, з основними габаритами $9 \times 13,5$ м. Цегляний, двоповерховий, з висотою 1-го поверху – 3,5 м, 2-го – 3,2 м. Перекритий об'єм тривальмовим дахом із сірого шиферу. З боку двору (до його південно-східного кута) прибудований прямокутний одноповерховий об'єм, над яким у бік вул. Херсонської (до її червоної лінії) виступає залізобетонний монолітний козирок-перекриття, що спирається на сході на стіну з піщаника та на несучі конструкції пам'ятки. Декоровані тільки вуличні фасади, що первісно були вирішені, з поверхнею «під розшивку швів» та оздоблені тонким шаром тиньку. Зараз усі профілі декору значно погіршені через товстий штукатурний шар, яким було оздоблено будівлю на початку 2000-х рр. Фасад на вул. Херсонській – двоосьовий, із закладеними на 1-му та 2-му поверхах віконними прорізами. Зрізаний кут будівлі – одноосьовий, із розташованим на 1-му поверсі парадним

дверним прорізом, над яким на 2-му поверсі також розміщено дверний проріз, що веде на єдиний балкон будівлі (зроблений у радянські часи), з огороженою прямокутною залізо-бетонною плитою. Фасад уздовж вул. Микитинської – п'ятиосьовий, первісні дверні (вітринні) прорізи у магазини, що розміщувались на 1-му поверсі, закладені до рівня віконних під час пристосування будинку під їдальню. Первісне опорядження та декор будинку майже не збереглися, через що значно знижено його історико-культурну цінність. Відповідно до збереженої іконографії, перший поверх був рустований. Вертикальну спрямованість композиції будинку надавали майстерно виконані канельовані лопатки по осях міжвіконних простінків на 1-му поверсі, що переходили у рустовані пілястри 2-го поверху. Віконні прорізи 2-го поверху опоряджувались сандриками із трикутним фронтоном, що спирався на тричвертні колонки. Простір під вікнами, під підвіконним гуртом декорувався трьома діамантовими квадратами. Кут будівлі з боку вул. Херсонської завершувався невеликою тумбою під чотирихилим шатром. Наріжник завершувався фронтоном складної форми з ініціалами власника будинку – «М. Ц.» – М. Цепелинський. Подібний фронтон фланкував об'єм будинку на вул. Микитинській, з розміщеною на ньому датою будівництва – «1900 р.».

Зараз фронтон та тумба, що фланкували фасади, – втрачені. Зберігся тільки наріжний фронтон, але його декор, як і декор усієї будівлі, значно погіршений, і частково втрачений.

Другий об'єм будівлі (також зараз не використовується), що повністю розміщений на вул. Микитинській, двоповерховий (але значно вищий за попередній через різницю у висоті їхніх внутрішніх приміщень: 1-й поверх – 4,3 м, 2-й – 3,9 м), прибудований упритул до першого, зі спільною несучою стіною. Під будівлею розташовано підвальне приміщення, заввишки 3,3 м. Габарити первісного об'єму – 9×15,5 м. Цегляний, із двовальмовим дахом, що під час останнього ремонту перекритий зеленою металевою черепицею. Торцеві (північний та південний) фасади – глухі, брандмаурні, з прибудованими до них об'ємами сусідніх будинків. Задній фасад був вирішений без декорування, і до нього прибудовано значний двоповерховий об'єм з піщаника. Головний (західний) фасад, п'ятиосьовий, у еkleктиці, з центральноосьовою композиційною симетрією, з розміщенням первісно по центральній осі єдиним входом у будівлю. Нині цей проріз закладено до рівня віконного, натомість ліворуч з віконного прорізу зроблено дверний. Декорування цього об'єму значно відрізняється від попереднього, що також був виконаний у еkleктиці, насамперед

наявністю значної кількості ліпного декору, орнаментованих стрічок у нішах, шпирінок, медальйонів, фланкуючих фасад здвоєних каньєльованих напівколон коринфського ордеру, збереженим рустом 1-го поверху, складними сандриками над арочними вікнами 2-го поверху. Завершувався фасад парапетом, що фланкувався тумбами з вазонами та виступаючим декорованим аттиком по центральній осі, який не зберігся.

Внутрішній простір обох об'ємів пам'ятки являє собою зали без перегородок і стін (окрім зовнішніх несущих). Первісне декорування інтер'єрів не збереглося.

Прибутковий будинок Цепелинського є прекрасним прикладом пам'ятки початку 1900-х рр., що складається з двох об'ємів, виконаних у еkleктиці різної стилістики, які формують суцільний фронт забудови цього відтинку вулиці, будучи його невід'ємною частиною.

Література: 1. Анцишкін І. В. *Житлово-комунальне господарство Нікополя // Нариси з історії Нікопольського району (від найдавніших часів до початку ХХ століття)*. Київ – Нікополь – Запоріжжя: Тандем-У, 2002. 399 с. 2. Шеремет С. В. *В гостях у старого Нікополя*. Дніпропетровск: Пороги, 2001. С. 15 – 18.

Надія Лиштва

16.4. Будинок чотирикласної початкової школи, 1906 – 1910 рр. (архіт.)

Будинок чотирикласної початкової школи, 1906 – 1910 рр.

Вул. Херсонська, 56/1.

Розташовується у серединній зоні за межами історичного середмістя, в глибині складного за конфігурацією кварталу, навпроти вигину, утвореного перехрестям вул. Херсонської та вул. Електрометалургів, візуально не сприймаючись з прилеглих вулиць.

У 1906 р. помирає нікопольський купець Бабушкін, котрий заробив статки на торгівлі зерном, м'ясом та льодом. Його вдова – Ксенія Марківна Бабушкіна – передає фінансові справи управляючому, зайнявшись родинними справами та благодійністю. Так, вона купує будинок на колишній вул. Дніпровській (зникла в часи реконструкції історичної частини міста у 1960-ті рр.), в якому відкриває чотирикласну початкову школу, забезпечивши її обладнанням і фінансуванням для оплати роботи вчителів. Першим директором при-

значили Тихона Васильовича Титенка, який викладав у школі також співи та церковнослов'янську мову. Згодом навчальний заклад перейменований на середню школу № 3, яка розташовувалась у цій будівлі тривалий час. У 1980-х рр. КЗ «Нікопольська середня загальноосвітня школа I – III ступенів № 3» переїжджає до нового шкільного корпусу на вул. Шевченка, 67. У колишній «Бабушкінській школі» розмістилась Станція юних техніків, що нині перереформована на Нікопольський міжшкільний центр трудового навчання і технічної творчості.

Будинок цегляний (червона цегла), на цегляному цоколі. Двоповерховий, прямокутний у плані, зорієнтований з північного сходу на південний захід. Розташований на земельній ділянці неправильної в плані форми, обмеженої, крім металевого огороження, з північного заходу та південного заходу внутрішньоквартальним проїздом. До лівого торця південно-східного фасаду, що майже не отримав цегляного декорування і зорієнтований углиб ділянки, прибудовано значний за габаритами одноповерховий видовжений об'єм утилітарного вигляду.

Головним фасадом будівля зорієнтована на північний захід. Бічні та головний фасади – симетричні, відзначаються центральноосьовою композиційною симетрією. Бічні фасади – однодільні, у п'ять осей прямо-

кутних віконних прорізів, головний фасад – тридільний, дев'ятиосьовий (з центральним триосьовим ризалітом та бічними триосьовими частинами). Віконні прорізи фасадів мають прямокутну форму, крім прорізів головного фасаду 2-го поверху, що мають арочну напівциркульну форму абрису перемички. Центральний ризаліт головного фасаду акцентується не тільки за рахунок виступу з основного тла стіни, але й увінчуючим його на всю ширину парапетом і прямокутним рустом 2-го поверху, в той час як інші фасади (крім заднього та одного з бічних) рустовані тільки на 1-му поверсі.

Головний (північно-західний) та бічний (північно-східний) фасади будинку щільно декоровані майстерно проробленим цегляним декором, що вкриває їх поверхню, особливо проявляючись у різноманітних варіаціях форм віконного опорядження. Цінні елементи декорування інтер'єрів не збереглися.

Будинок є зразком архітектури навчальних закладів, зведених на початку ХХ ст., у еkleктиці, з використанням трансформованих форм, характерних класицизму.

20 червня 1978 р. на будинку цього навчального закладу відкрито меморіальну дошку на честь С. О. Борзенка – Героя Радянського Союзу, який у 1918 – 1920 рр. навчався в цій школі.

Борзенко Сергій Олександрович народився 20 червня (2 липня) 1909 р. у м. Харків. У 1918 – 1920 рр. навчався

у СШ №3 міста Нікополя. Закінчив Харківський електротехнічний інститут. У 1932 – 1934 рр. працював у газеті «Краматорська правда»; заснував Краматорське міське літературне об'єднання. Під час Другої світової війни був фронтовим кореспондентом газети «Прапор Батьківщини» 18-ї армії Північно-Кавказького фронту, газети «За честь Батьківщини» 1-го Українського фронту.

Восени 1942 р. С. О. Борзенко входив до складу диверсійного загону, що діяв у тилу ворога північно-східніше м. Туапсе. Згодом брав участь у штурмі Новоросійська та у всіх наступних боях на Таманському півострові. Отримавши завдання підготувати матеріал про вступ радянських військ у Крим, прибув у батальйон морської піхоти капітана Н. А. Беякова, що знаходився у складі 1339-го горнострілецького полку 318-ї Новоросійської горнострілецької дивізії. 31 жовтня 1943 р. у районі Тамані він разом із десантниками погрузився на тихохідний мотобот і в ніч на 1 листопада взяв участь у форсуванні Керченської протоки та висадці на Керченський півострів, що відбувались під ворожим обстрілом. Оскільки після форсування залишився єдиним офіцером в складі загону, то змушений був взяти на себе керування діями морських піхотинців. Ініціював роботу з розроблення проходу у дровових загородах та початок наступу на позиції гітлерівців. Коли німецьке командування кинуло в контратаку

танки, що прорвалися на відстань 100 м до командного пункту, Сергій Борзенко разом із особовим складом відбивався гранатами. Після бою він написав статтю «Наші війська увірвалися до Криму» та передав її в редакцію газети. Від 1944 р. С. О. Борзенко – кореспондент газети «Правда».

Указом Президії Верховної Ради СРСР від 17 листопада 1943 р. за героїзм та мужність, проявлені під час висадки десанту на Керченський півострів, майору адміністративної служби Борзенку Сергію Олександровичу присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

Нагороджений орденом Леніна та медаллю «Золота Зірка» (1943), двома орденами Вітчизняної війни 1-го ступеня, орденом Трудового Червоного Прапора, трьома орденами Червоної Зірки.

Подіям війни С. О. Борзенко присвятив низку розповідей та нарисів «Десант в Крим» (1944), «Хоробрість» (1948), повісті «Повинуюсь законам Отчєства» (1950), «Жизнь на войне» (1958).

Помер 19 лютого 1972 р. у Москві, похований на Новодівочому кладовищі.

Джерела та література: 1. ЦАМО РФ, ф. 33, оп. 44677, спр. 440; оп. 682525, спр. 67, 231 (т. 1); оп. 682524, спр. 534; оп. 686196, спр. 1523; оп. 793756, спр. 6. 2. История городов и сел Украинской ССР. Днепропетровская область. К., 1977. С. 430. 3. Шеремет С. В. В гостях у старого Нікополя. Днепропетровск: Пороги, 2001. С. 55 – 63.

Надія Шейміна

16.5. Будівля складів, кін. XIX ст. (архіт.)

Будівля складів, кін. XIX ст.

Вул. Херсонська, 13.

Розташована в історичному середмісті у прямокутному в плані кварталі. Головним (північним) фасадом уздовж червоної лінії вул. Херсонської (в радянські часи – вул. Антипова), на її відтинку, обмеженому із заходу – вул. Шевченка, зі сходу – вул. І. Сірка. За композиційною роллю в сформованому міському середовищі пам'ятка відіграє роль рядової будівлі, що формує фронт забудови вулиці, окремо розташовуючись між двома цегляними будинками у 1 – 1,5 поверхи, що за історико-культурною цінністю є рядовою історичною забудовою (вул. Херсонська, 9), та щойно виявленим об'єктом культурної спадщини за видом «архітектура» (вул. Херсонська, 11). На території ділянки знаходиться низка господарських споруд на 1 – 2 поверхи, що не мають історико-культурної цінності, захаращуючи ділянку.

За функціональним призначенням пам'ятка належить до господарських (складських) будівель, яка після реставраційно-ремонтних робіт, проведених на початку 2000-х рр., використовується як продовольчий магазин. До південного (заднього) фасаду пам'ятки прилаштовано прямокутну, видовжену вглиб ділянки, прибудову, до якої також приєднано низку прибудов, утворюючи в цілому Г-подібний об'єм, що обмежує територію пам'ятки з півдня та заходу.

Будівля зведена з жовто-помаранчевої цегли, двоповерхова, з підвищеним 1-м поверхом (3 – 3,2 м) та з 2-м – значно нижчим за висотою (близько 2 м). Підвальний поверх і горище – відсутні. Чотирихилий дах відзначається низьким нахилом. Розпланувальна типологія – зальна, з розташованими обабіч центрального приміщення невеликими допоміжними. Орієнтовні габарити об'єкта: 11,5×32 м.

Пам'ятка членується по головному фасаду горизонтальним міжповерховим цегляним профільованим гуртом із тесаної цегли. Бічні (західний та східний) фасади аналогічного членування не отримали. За стилістичним вирішенням будівля належить до позастильової еkleктики, відзначаючись стриманим декоруванням і строгістю форм. Вирішення фасадів продиктоване первісною функціональною належністю пам'ятки. Елементами декорування є арочні віконні та дверні (парадні) прорізи,

наріжні лопатки, увінчуючий карниз із модульонами, профільований міжповерховий гурт, обрамляючий прорізи лиштви з лекальної цегли.

Цінні елементи декорування інтер'єрів відсутні, хоча, враховуючи первісне призначення будівлі та спрощений декор фасадів, внутрішній простір пам'ятки не мав значного оздоблення.

Ймовірніше, будівля належала купецькій родині Шорів, чия садиба була розташована поруч (вул. Херсонська, 15), поєднуючись зі складською будівлею масивною входною брамою.

Пам'ятка потребує збереження як поодинокий приклад складської будівлі м. Нікополь, що збереглась до цього часу, не зазнавши значних, як зовнішніх, так і внутрішніх змін.

Література: 1. Продан М. *Никопольские зарисовки: литературно-краеведческие очерки* / редактор М. Продан. Нікополь: СПД Фельдман О. О., 2010. С. 36.

Надія Лиштва

16.6. Житловий будинок, кін. XIX ст. (архіт.)

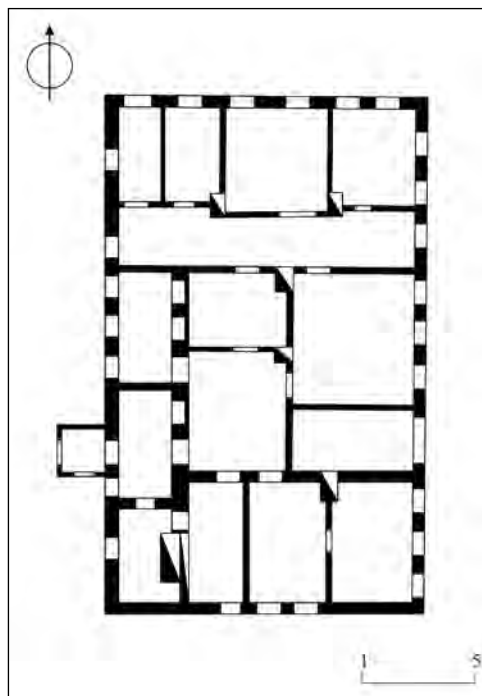

Житловий будинок, кін. XIX ст.

Вул. Херсонська, 1.

Розташований в історичному середмісті, на перехресті вул. Херсонської (у радянські часи – вул. Антипова) з вул. Запорізькою (у радянські часи – вул. Свердлова). Через відсутність яскравих акцентів у об'ємно-просторовому та архітектурно-художньому вирішенні, композиційно будівля відіграє роль рядової забудови у сформованому міському середовищі.

Прямокутна в плані наріжна земельна ділянка, на якій розміщена пам'ятка, має помітний уклін рельєфу у східному напрямку, в бік вул. Запорізької, яка пролягає вздовж берегової смуги Каховського водосховища, повторюючи її абрис. Окрім самої будівлі-пам'ятки, по периметру її території щільно розташовані невеликі одноповерхові допоміжні споруди, що наразі, як і пам'ятка, не використовуються і перебувають у незадовільному стані. Територія подвір'я за-

Житловий будинок, кін. XIX ст. (план будинку)

характерна. Протилежний кут ділянки вздовж вул. Херсонської (північно-західний) замикає одноповерхова прямокутна будівля, без стильових ознак, що зведена наприкінці XIX ст., без декорування, яка впродовж тривалого часу використовувалась під склад. Об'єднується вона з пам'яткою монументальною, оштукатуреною щільним шаром, цегляною брамою, з широким арочним (лучкова перемичка) в'їзним прорізом, створюючи єдиний фронт забудови.

Будівля неодноразово змінювала свою функціональну належність. Імовіріше, первісно була зведена як житловий будинок, потім, але недов-

го, у ньому розташовувались мебльовані кімнати, що належали відомій нікопольській родині Губерґріців. З початку XX ст. вона використовувалась як лікарня «водників» – працівників річкового транспорту. На момент будівництва ця частина міста доволі швидко розбудовувалась, насамперед через розташування поруч дерев'яної Свято-Покровської церкви, 1898 р. побудови, яка була зруйнована у 1934 – 1935 рр. Окрім того, вісь вул. Херсонської брала початок від водної станції, що мала велике значення для розвитку міста. Зараз на цьому місці розташовується центральний вхід на дамбу та одна із пам'яток історії – «Місце форсування р. Дніпро військами 4-го Українського фронту» зі встановленою на честь цієї події гарматою на постаменті. В архівах збереглося чимало історичних фотокарток цієї місцевості, де на першому плані помітно дерев'яну рятувальну станцію на стовпах, яка завершувалась багатогранною ротондою з цибулиноподібною маківкою на кшталт церковної. Станція, що належала купцю Єрлашову, надавала населенню човни для прокату та здійснювала перевезення мешканців на розташований поблизу острів Орлов. Під час майже щорічних весняних розливів станцію та початок вул. Херсонської затоплювало до вул. Запорізької, вздовж якої було облаштовано масивну кам'яну підпірну стіну. Ліворуч від станції було

розміщено 2 купальні з загальними та окремими басейнами, для жінок та чоловіків. Вище купальні знаходилась лікарня водників. У радянські часи будівлю переплановано, з розміщенням у ній міського медичного витверезника. А перед цим, у повоєнні роки заклад використовувався як дитяча лікарня. На початку 2000-х рр. заклад було закрито; донині будівля не використовується і це призвело до її незадовільного технічного стану.

Одноповерхова, без підвалу та приміщень на горищі, які б експлуатувались, з габаритними розмірами об'єкта 23,53×13,72×4,45 м (h). Має в плані прямокутну форму, з прибудованим невеликим тамбуром по дворовому (західному) фасаду. Перекрита чотирисхилим дахом, покритим сірим шифером, з одним слуховим вікном з боку двору. Розпланувальна типологія: коридорна (двобічна), частково – анфіладна. Будівля переплановувалась за час експлуатації, зі зміною входів у приміщення, їх подрібненням (зменшенням розмірів кімнат) та пробиттям нових дверних прорізів по вуличних фасадах, що позначилось не тільки на розплануванні будівлі, але й на загальній композиції фасадів. Вуличні фасади вирішені нерівноцінно, враховуючи також, що фасад на вул. Запорізькій майже вдвічі довший за фасад на вул. Херсонській. Фасад на вул. Херсонській (північний) у шість

осей прорізів, при цьому крайній правий проріз із віконного був пізніше пробитий до рівня дверного, що позначилось, як на розплануванні будівлі, так і на первісній симетрії фасаду, чия вісь проходила по центральній пілястрі, декорованій на стрижні колони видовженою прямокутною ширінкою. Аналогічні пілястри фланкують кути вуличних фасадів. Віконні прорізи оперезані лиштвами, які понизу поєднані профільованим гуртом. Фризова частина відділена тонкими гуртами, між якими, по осях міжвіконних простінків, наявні класицистичні тригліфи, метопи при цьому декоровані ширінками. Фасад на вул. Запорізькій (східний) у 10 осей прорізів, при цьому первісне декорування його не збереглося (окрім фланкуючих пілястр), через що фасад виглядає досить занедбано. Первісні дверні прорізи по цьому фасаді закладені. Виходячи з наявної іконографії, на яких будинок видно, хоча й доволі силуетно, до цього фасаду примикала видовжена, але неширока тераса, через що, ймовірно, фасад і не отримав розвинуте декорування.

Незважаючи на сучасний незадовільний стан будівлі та часткову втрату декору, пам'ятка залишається типовим прикладом невеликих житлових будинків у еkleктиці кін. ХІХ ст., з декоруванням та у пропорціях, характерних для класицизму.

Література: 1. Анцишкін І. В. *Житлово-комунальне господарство Нікополя // Нариси з*

історії Нікопольського району (від найдавніших часів до початку ХХ століття). Київ – Нікополь – Запоріжжя: Тандем-У, 2002. 399 с. 2. Шеремет С. В. В гостях у старого Никополя. Днепропетровск: Пороги, 2001. С. 19 – 21.

Надія Лиштва

16.7. Корпус першої міської лікарні, поч. ХХ ст. (архіт.)

Корпус першої міської лікарні, поч. ХХ ст.

Вул. Херсонська, 56 / вул. Отаманська, 18-а.

Розташовується у серединній зоні за межами історичного середмістя, в глибині складного за конфігурацією кварталу, на вигині, утвореному перехрестям вул. Херсонської та вул. Отаманської, візуально не сприймається із прилеглих вулиць, має рядову композиційну роль.

Знаходиться в межах території, що належить КУОЗ «Нікопольська міська лікарня №1», серед інших лікарняних корпусів, але не використовується через аварійний стан. Рельєф місцевості – підвищений, з вираженим південно-західним нахилом у бік перехрестя вулиць. Територія

густо поросла старими листяними деревами та чагарниками. На півдні від пам'ятки розташований іще один корпус лікарні (вул. Отаманська, 16-а), що наразі не використовується, датується поч. 1920-х рр. Територія не огорожена, перебігується пішохідними доріжками.

Первісне функціональне використання пам'ятки – навчальний заклад. Зведений на початку ХХ ст. як будинок восьмикласного чоловічого комерційного училища, поруч із перехрестям вул. Херсонської та Ярмаркового поля. Будівля утримувалась приватним купецьким коштом, підпорядковуючись Міністерству фінансів Російської імперії, директором училища був дійсний статський радник – Г. Качаловський. Заклад вважався одним з найкращих у місті – його випускники працювали у банках, бухгалтеріях, промислових та сільськогосподарських підприємствах. Поруч розміщувалась прогімназія, яку з 1916 р. очолював О. І. Пузіно. В радянський час обидва навчальні заклади стають корпусами Першої міської лікарні. В будівлі-пам'ятці розмістилось гінекологічне відділення, яке працювало тут до початку 2000-х рр., після чого переїшло в інше приміщення. Пам'ятка перейшла на баланс «Міської житлово-технічної інспекції». Наприкінці 2015 р. – на початку 2016 р. будівлю частково розібрали вандали на будівельні матеріали.

Будинок цегляний (червона цегла), на цегляному цоколі. Одноповерховий, прямокутний, значно видовжений у плані в напрямку з північного сходу на південний захід. Головним фасадом зорієнтований на північ, вглиб території лікарні, що пояснюється зміною первісної розбивки планування кварталів даної місцевості. Так, згідно з планом міста 1926 р., уздовж головного фасаду колишнього училища пролягає вул. Дніпровська (зникла у 1960-ті рр. під час «реконструкції» старої частини міста, що полягала у створенні мікрорайону з панельних п'ятиповерхових будинків), яка робила в цьому місці Г-подібний вигин, перетинаючись із вул. Херсонською.

Головний видовжений фасад відзначається центральною осью симетрії композиції, яка погіршується прибудовою об'єму до західного торця будівлі. Центральна вісь акцентується виступаючим одноосьовим ризалітом, з широким парадним дверним прорізом (нині закладений до рівня віконного), завершуючись лучковим карнизом, абрис якого підкреслюється аналогічним за формою аттиком. Бічні частини у 12 осей віконних прорізів, зі слабко вираженим лучковим завершенням, опоряджені сандриками, що об'єднуються здвоєним декоративним гуртом. Аналогічний гурт оперізує будівлю на рівні підвіконня. Віконні прорізи інших фасадів декоровані відповід-

но. При цьому, якщо видовжені фасади відзначаються чітким ритмом розташування прорізів на однаковій відстані та з однаковими розмірами, то віконні та дверні прорізи єдиного збереженого торцевого фасаду вирішені по-різному.

Східний торцевий фасад – тридільний, з центральною одноосьовою частиною, з єдиним прямокутним широким прорізом, за яким планувально розташовано довгий коридор уздовж усієї будівлі, з двома двоосьовими бічними частинами. Протилежний торець втрачено після прибудови до нього нового об'єму. Наразі втрачено південний видовжений фасад, який повністю розібрано на матеріали.

Будинок є зразком архітектури навчальних закладів, зведених на початку ХХ ст., з використанням у декоруванні фасадів елементів модерну раціонального трактування.

Література: 1. Продан М. *Никопольские зарисовки: литературно-краеведческие очерки* / редактор М. Продан. *Никополь: СПД Фельдман О. О., 2010. С. 36.* 2. Шеремет С. В. *В гостях у старого Никополя. Днепропетровск: Пороги, 2001. 147 с.*

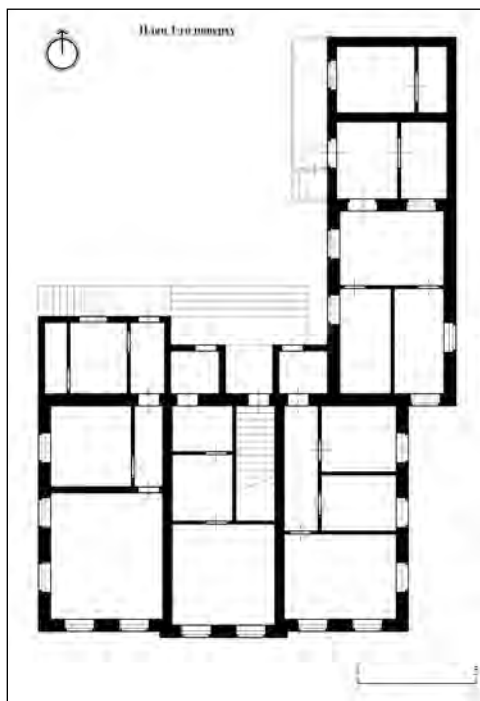
Надія Лиштва

16.8. Купецька садиба (будинок з брамою), кін. XIX ст. (архіт.)

Купецька садиба (будинок з брамою), кін. XIX ст.

Купецька садиба (будинок з брамою), кін. XIX ст. (план будинку)

Вул. Херсонська, 15.

В історичному середмісті на червоній лінії вул. Херсонської, на

середині її відтинку, обмеженому зі сходу – вул. Сірка, із заходу – вул. Шевченка. Пам'ятка відіграє роль архітектурного акценту у сформованому міському середовищі, яка в цілому зберегла свою історичну структуру та парцеляцію. Первісні розміри парцели садиби наразі змінені, історично до неї входила також територія зі складом (вул. Херсонська, 13), який примикає до вхідної брами на сході. Композиція складської будівлі повторює загальні членування житлового будинку, поєднуючись з ним масивною брамою, утворюючи своєрідний ансамбль, що являє собою класичний зразок купецької садиби Нікополя кінця XIX ст.

За матеріалами літературно-краснознавчих нарисів художника Марка Продана, уродженця Нікополя, садиба (будинок, склад та брама, яка їх поєднує) належала власнику магазину колоніальних товарів – Брацлавському купцю Другої гільдії Веніаміну (Беньяміну) Хаїмовичу Шору та його дружині Катерині (Куні) Бергер. У шлюбі вони мали двох синів: Натана (1897 – 1918) та Осипа (1899 – 1978). Перший з них народився в Одесі, ставши відомим у майбутньому як поет-футурист Анатолій Фіолетов, загинув від кулі бандитів 14 листопада 1918 р. у короткий період австрійської окупації Одеси. Осип Шор народився 30 травня 1899 р. у м. Нікополь, у садибі на вул. Херсонській, 15, прославившись

у подальшому як прототип літературного героя Остапа Бендера. У 1901 р. його родина переїжджає з Нікополя до Одеси через смерть Беняміна Шора. Кому після цього перейшла у власність садиба – достеменно невідомо. В подальшому територія поділяється на дві майже рівноцінні за розмірами ділянки, при цьому функціональне призначення її складників не змінилось.

Пам'ятка складається з житлового будинку та вхідної брами. Габарити первісного прямокутного об'єму: 21,1×10 м. До нього з боку двору прибудовано низку різночасових приміщень, що візуально з боку вулиці не сприймаються. Будинок – з червоної цегли, на цегляному цоколі. З головним отинькованим фасадом, інші – з поверхнею мурування «під розшивку півів». Одноповерховий, без підвалу, з мезоніном. Зведений в еkleктиці з використанням трансформованих класицистичних форм.

Об'ємно-просторова композиція пам'ятки – симетрична, з виступаючим центральним двоосьовим об'ємом, що завершується мезоніном під трикутним фронтоном, перекритим двосхилим дахом, та бічними одноповерховими двоосьовими крилами. Фланки центрального ризаліту (разом з мезоніном) та бічних об'ємів виділені рустованими лопатками, цоколь також оброблений рустом. Перемички віконних прорізів мають слабо виражений лучковий абрис,

повторюючись у профілях лаконічних лиштв, які їх опоряджують. Елементами вертикального членування виступає лінія цоколю, міжповерхові та підвіконні гурти, розкріпований карниз зі стилізованим фризом. Підвіконні проміжки декоровані прямокутними витягнутими фільонками. Бічні торцеві фасади, як і задній, мають аналогічне опорядження віконних прорізів.

Вхідна брама – масивна, цегляна, зведена в одну лінію з головним фасадом житлового будинку та трохи заступаючи відносно головного фасаду складської будівлі на вул. Херсонській, 13. Брама завершується аналогічним до фасаду фризом, прорізуючись широкою в'їзною аркою та арочною хвірткою, які декоровані лучковими сандриками із замковим каменем. Первісні ковані металеві заповнення обох арок, як і увінчуючої браму огорожі, – збереглися, хоча й у незадовільному стані.

Пам'ятка є поодиноким зразком купецької садиби за рівнем збереженості та за архітектурно-художніми характеристиками, що була зведена в еkleктиці наприкінці XIX ст.

Література: 1. Продан М. *Никопольские зарисовки: литературно-краеведческие очерки / редактор М. Продан. Никополь: СПД Фельдман О. О., 2010. С. 36.*

Надія Лиштва

16.9. Спорткомплекс, 1951 р. (архіт.)

Спорткомплекс, 1951 р.

Вул. Херсонська, 9 / вул. Сірка, 31.

В історичному середмісті, на перетині вул. Сірка та вул. Херсонської. Відіграючи в сформованому міському середовищі роль архітектурного акценту, розміщуючись на наріжній прямокутній у плані ділянці, витягнутій уздовж вул. Сірка. Крім будівлі пам'ятки, що розташована вуличними фасадами по червоних лініях, вглибині ділянки наявні невеликі службові споруди, що в цілому не сприймаються з боку вулиці візуально і не спотворюють сприйняття пам'ятки. Ділянка має невеликий уклін у бік перехрестя вулиць у північно-східному напрямку.

На початку 1900-х рр. на прямокутній ділянці, утвореній перехрестям вул. Преображенської (нині – вул. Сірка, а в радянський час – вул. Карла Маркса) та вул. Херсонської, розміщувався склад борошна Петра Івановича Гоге. Згідно з інформацією, представленою у Пам'ятній

книзі Катеринославської губернії та адрес-календарях, П. І. Гоге був у 1910 р. – кандидатом міського старости Нікопольського міського спрощеного управління, у 1914 – 1915 рр. – членом II Повітового Розкладочного по виробничому податку Присутствія, членом від Катеринославського земства у Нікопольському Міському по державному квартирному податку Присутствія, мешкаючи у власному будинку на вул. Херсонській. Від 1917 р. та до середини 1930-х рр. у колишній складській будівлі функціонувала міська дизельна електростанція. В роки Другої світової війни район площі Визволення (колишня – пл. Соборна) дуже постраждав, у тому числі зруйнована наріжна будівля електростанції. Наприкінці 1951 р. тут зводиться спортивний комплекс «Спартак», як вважається – за особистим розпорядженням Й. В. Сталіна. На той час спорткомплекс був одним із найкращих у СРСР, працював у дві зміни (з 6-ї ранку до 2-ї – 3-ї години ночі). Через підтоплення у 1970-х рр. будівля просіла і частково мала аварійний стан, але ремонт так і не був проведений. У 1990-х рр. її передають на баланс Нікопольському кранобудівному заводу ім. Леніна (потім – завод «Нікра»), з перейменуванням на СК «Машинобудівник». Коли завод збанкрутував, спорткомплекс перейшов до приватних осіб, і лише у 2013 р. повернувся до міської власності. До 2014 р. у пам'ятці

проведено комплекс ремонтних робіт, і вона відкривається за первісним призначенням як спорткомплекс «Спартак», увійшовши до структури ДЮСШ №1 м. Нікополь.

Будинок зберіг своє первісне призначення, використовуючись як спортивний заклад. Орієнтовні габарити: 18×42 м.

Цегляний, на цегляному цоколі, без приміщень на горіщі, розпланувально складається з двох частин:

- двоповерхова, прилегла до перехрестя вулиць, в якій розміщується вхідна парадна група з вестибюлем і гардеробом, адміністративні та службові приміщення;
- розміщена вздовж вул. Сірка, в один підвищений поверх, тут знаходиться основна спортивна зала з «другим світлом».

Композиційно поділ на різноповерхові частини візуально не сприймається, виглядаючи спільним прямокутним об'ємом, чийм головним акцентом виступає масивний портик класичної ордерної системи, по центральній осі головного (північного) фасаду, що зорієнтований на вул. Херсонську. Порттик з чотирьох гладких колон іонічного ордеру, на які спирається масивний антаблемент, з профільованим архітравом, гладким фризом та карнизною частиною, декорованою дентикулами. Увінчується порттик масивним трикутним фронтоном, який завер-

шується стилізованим акротерієм. Антаблемент і тимпан портику – розкріповані, прорізаючись посередині високою напівкруглою аркою. Композиційне вирішення портика відображено в аналогічному членуванні центральної частини поверхні фасаду рустованими пілястрами іонічного ордеру. Монументальність портика підкреслюється гладкими бічними поверхнями головного фасаду, що розчленовані по вертикалі оперізуючою чолові фасади орнаментованою стрічкою (класичний орнамент – «хвиля»). Вхідна група складається з парадного дверного прорізу, виділеного сандриком із прямокутним фронтоном, та віконного арочного прорізу над ним, оперезаного рустованим архівольтом, підвіконня якого обабіч фланкують півсфери у вигляді баскетбольного м'яча.

Східний чоловий фасад по горизонталі членується рядами прямокутних віконних прорізів (14 осей) та аналогічними рустованими пілястрами іонічного ордеру по осях міжвіконних простінків. Пластика фасаду формується декором віконних прорізів, з використанням медальйонів, шпирінок і широких ніш. Задній (південний) та бічний (західний) фасади декоровані лаконічніше, без використання орнаментованих стрічок, членуючись строгими вертикальними та горизонтальними гуртами.

Спорткомплекс (бічний фасад)

Будівля є унікальним для міста зразком архітектури спортивного комплексу, зведеного у радянській неокласиці поч. 1950-х рр.

Література: 1. Зал «Спартак» открывают еще до Нового Года // Проспект Трубников, №93 (7844), 25.11.2014. С. 1. 2. Никополь (фотоальбом). Київ: Мистецтво, 1973. 3. Памятная книжка Екатеринославской губернии на 1911 год. Издание Губернского Статистического Комитета. Екатеринослав: Типо-Литография Губернского Правления. 1911. VII. 425 с. 4. Правила пользования Екатеринославской уездной земской телефонной сетью и междугородней Екатеринослав – Запорожье – Каменское, Екатеринослав – Никополь и Томаковка – Хортица и Список абонентов Никопольской, Верхнеднепровской и мест. Кривой Рог. Екатеринослав, 1916. 64 с.

Надія Лиштва

17. Шевченка вулиця

17.1. Пам'ятник Т. Г. Шевченку, 2005 р. (мист.)

Пам'ятник Т. Г. Шевченку, 2005 р.

Вул. Шевченка, 130, навпроти будинку районної державної адміністрації.

Автори – ск. А. П. Зинухов, арх. В. А. Повстюк. Розміри: висота бронзового погруддя – 1,2 м, висота постаменту – 2,7×0,8×0,8 м, основа постаменту – 1,1×1,5×0,65 м.

Шевченко Тарас Григорович (09.03(26.02).1814 – 10.03(26.02)1861) – класик української літератури, художник, громадський діяч.

У Нікополі пам'ятник Т. Г. Шевченку було встановлено у 2005 р. на

одній із головних площ міста. До встановлення пам'ятника цій людині місцевих краєзнавців підштовхнула інформація про те, що поет відвідував Південь Катеринославської губернії у 1843 р. під час своєї поїздки зі збору матеріалів для видання альбома офортів «Живописна Україна».

Скульптор передав багатогранність постаті Кобзаря в образі зрілої людини, яку «долають думи». Голова поета трохи нахилена вперед, широке обличчя, що прикрашене вусами, насуплене, а брови дещо стягнуті, через що на лобі проступила велика вертикальна зморшка. Ефект душевної жвавості зображеної особистості та руху створюється за допомогою вітряного пориву, що ніби відносить чоловічу краватку різко праворуч.

Бюст міститься на постаменті в формі двох паралелепіпедів – подовженому вертикальному та невеликому горизонтальному. На лицьовому боці постаменту розміщено надпис в один рядок, виконаний із накладних рукописних літер: «Т. Шевченко».

Література: 1. Жулинський М. Г. Шевченко Тарас Григорович // *Енциклопедія історії України*. Т. 10 (Г – Я). К.: Наукова думка, 2013. С. 619 – 623.

Георг Труш

17.2. Будівля навчального закладу, поч. 1900-х рр. (архит.)

Будівля навчального закладу, поч. 1900-х рр.

Вул. Шевченка, 11 / вул. Поштова, 16.

Знаходиться в історичному середмісті, на перехресті вул. Шевченка та вул. Поштової, по червоних лініях вулиць. Розташовується серед одноповерхової забудови, що в цілому зберегла свою історичну структуру та парцеляцію. Відіграє роль архітектурного акценту завдяки якісній проробці цегляного декорування фасадів і загальній композиції.

Розміщується у південно-східному куті земельної ділянки КЗ «Нікопольська середня загальноосвітня школа I – II ступенів №1 ім. Олександра Ковалю», межуючи зі шкільним спортивним майданчиком, за яким знаходиться двоповерхова шкільна будівля 1930-х рр. побудови. Рельєф ділянки спокійний, без значних перепадів висот.

У 1870 р. на вул. Кримська (нині вул. Шевченка) відкривається перша школа Нікополя – початкове вище

4-класне чоловіче училище, на базі якого на початку 1920-х рр. відкривається середня школа №1. Пізніше, після зведення у 1939 р. нової двоповерхової шкільної будівлі поруч, будинок колишнього училища став корпусом середньої школи №6. Так вони й проіснували поруч у одному дворі до 1970-х рр., коли головний корпус СШ №6 зруйнували. Наразі від найстаршого навчального закладу залишився лише один навчальний корпус, зведений на початку 1900-х рр. (1908 р.), який розміщений на перехресті вулиць.

Первісне функціональне використання пам'ятки – навчальний заклад. Цегляний (червона цегла), на невисокому бутовому цоколі (з блоків піщаника), з потинькованими фасадами. Одноповерховий, прямокутний, видовжений уздовж вул. Поштової. Орієнтовні габарити: 26×12 м. Північний, орієнтований у бік шкільного подвір'я, та західний (торцевий) фасади виконані лаконічно, у спрощеному декорванні, віконні прорізи опоряджені простими лиштвами, елементом вертикального членування виступає тонкий підвіконний гурт і широкий увінчуючий карниз. Обидва чолові фасади вирішені рівноцінно за якістю та насиченістю цегляним декором, який щільно вкриває поверхню фасадів, формуючи їх рельєф. Фасад на вул. Шевченка – п'ятиосьовий, на вул. Поштовій – десятиосьовий, при

цьому крайні осі – це парадні первісні дверні прорізи. Основна поверхня стіни 1-го поверху – рустована, а самі фасади перенасичені цегляним декором, з використанням мотивів, характерних більше для дерев'яного різьблення. Елементи декору виконані з поєднанням лекальної, тесаної, фігурної цегли: гурти, підвіконні фільонки, трикутні сандрики з дентикулами над вікнами, ніші, опуклі деталі у міжвіконних проміжках та стилізований класичний фриз.

Внутрішнє розпланування – коридорне, історично-цінні елементи декорувannya не збереглися.

Будинок є прекрасним зразком невеликого навчального закладу початку ХХ ст., відзначаючись майстерно виконаним цегляним декорванні.

Література: 1. Шеремет С. В. В гостях у старого Никополя. Днепропетровск: Пороги, 2001. 147 с.

Надія Луштва

17.3. Паровий млин, поч. ХХ ст. (архіт.)

Паровий млин, поч. ХХ ст.

Вул. Шевченка, 21.

Знаходиться у серединній зоні за межами історичного середмістя, по червоній лінії вул. Шевченка, на її відтинку, обмеженому з півночі – вул. Отаманська, з півдня – вул. Херсонська. Розміщується серед одноповерхової забудови, відіграючи композиційно роль архітектурного акценту.

За спогадами нікопольського старжила І. І. Успенського (1900 – 1993), записаних краєзнавцем С. В. Шереметом, на вул. Кримській, 19 (нині вул. Шевченка) знаходився млин Лапер'є. Відомо, що Р. А. Лапер'є завідував Нікопольським відділенням торговельного дому «Я. Рабінов» (м. Одеса) та був автором «Обзору розвитку сільськогосподарських млинів за останнє десятиріччя в Катеринославському повіті та найближчому до нього районі», виданому у Нікополі в типографії В. Вайнштейна та І. Молдавського у 1911 р.

Територія пам'ятки має в плані складну конфігурацію, південну та західну межу якої формують одноповерхові господарські будівлі, зведені наприкінці ХІХ – на поч. ХХ ст. Їхній первісний вигляд значно змінився через нашарування фарби та тиньку, інформаційні носії та численні дисонуючі прибудови. До північного торця пам'ятки впритул прилягає одноповерховий житловий будинок, що не має художньої цінності, розміщуючись углибині густо порослої чагарниками земельної ділянки.

Загальна композиція будівлі та її об'ємно-просторове вирішення, характерне для збережених будівель парових млинів на території колишньої Російської імперії, відповідає первісному функціональному виробничому призначенню пам'ятки, як і характер облаштування її дворової території, з розміщеними по периметру на вільній площі господарськими складськими спорудами.

Цегляна (червона цегла), на цегляному цоколі, двоповерхова, з високим горищним простором, утвореним гострим двосхилим дахом. Прямокутна в плані, з довгими сторонами, що спрямовані вглиб території кварталу. Орієнтовні габарити: 20×10 м.

Головним (східним) фасадом млин розміщений по червоній лінії вулиці. Фасад – триосьовий, центральна вісь вирізняється трикутним шпилем, утвореним схилами

даху. Первісне аттикове завершення складної конфігурації, яким, згідно з загальною композицією будівлі, мав завершуватись фасад, що наразі втрачено, як і подібне завершення ризаліту по бічному (південному) фасаді. Головний фасад – тридільний, членується по осях міжвіконних простінків лопатками з фігурними фільонками та ширінками з квадратами. Віконні та дверний парадний (по центральній осі) прорізи первісно мали арочну форму (лучковий абрис перемички). Зараз вони частково змінені, отримали прямокутну форму, деякі повністю закладені, що відобразилось на первісній композиції фасаду.

Південний (торцевий) фасад також отримав цегляне декорування, яке наразі значно погіршено нашаруванням тиньку та фарби, потребуючи розчищення в ході реставрації. Первісно поверхня мурування була під «розшивку швів». Фасад чотиридільний, шестиосьовий, з виступаючим одноосьовим ризалітом (аттикове завершення – втрачене), виділеним лопатками, обабіч якого розташовано подібні двоосьові частини. Крім того, виділено лопатками й одноосьову крайню (західну) частину фасаду. Віконні прорізи 1-го поверху мали арочну форму – нині закладені до прямокутної, зі зменшенням у розмірах по висоті. Прорізи 2-го поверху – прямокутної фор-

ми. Частково збережено фризову частину увінчуючого карнизу.

Північний (торцевий) видовжений фасад первісно – глухий, без віконних та дверних прорізів. Прорізи пізніше прорізи призвели до появи низки павутинних тріщин по фасаді. Сам фасад, як і задній (західний), виконані без декорування, увінчуючий карниз – відсутній.

Пам'ятка є зразком архітектури виробничих споруд поч. ХХ ст., що зберегла свою загальну композицію та планування території.

Література: 1. Лаперье Р. А. Обзор развития сельскохозяйственных мельниц за последнее десятилетие в Екатеринославском уезде и ближайшем к нему районе / сост. Р. А. Лаперье, зав. Никопол. отд-нием торг. дома «Я. Рабинов» в Одессе. Никополь: Художеств. тип. В. Вайнштейна и П. Молдавского, 1911. 10 с. 2. Правила пользования Екатеринославской уездной земской телефонной сетью и междугородней Екатеринослав – Запорожье – Каменское, Екатеринослав – Никополь и Томаковка – Хортица и Список абонентов Никопольской, Верхнеднепровской и мест. Кривой Рог. Екатеринослав, 1916. 64 с. 3. Шеремет С. В. В гостях у старого Никополя. Днепропетровск: Пороги, 2001. 147 с.

Надія Лиштва

**17.4. Старообрядова церква,
1908 – 1912 рр. (архіт.)**

Старообрядова церква, 1908 – 1912 рр.

Вул. Шевченка, 6.

Знаходиться в «старій частині» міста, в межах історичного ядра Нікополя. Розташовується в оточенні малоповерхової садибної забудови, зі значним відступом від червоної лінії вул. Шевченка, майже на середині її відрізка, обмеженому вул. Поштовою (раніше – вул. Комсомольська) на півночі та вул. Гетьманською (раніше – вул. Дідика) на півдні. Через своє розміщення в глибині ділянки та пунктирному типу забудови вздовж вулиці одноповерховими приватними будівлями, простір між якими, як і вздовж проїжджої частини вулиці, озеленений густими листяними деревами, оптимальні точки візуально-

го сприйняття пам'ятки розташовані в безпосередній близькості від неї. Крім того, купольне увінчання церкви візуально сприймається з паралельної до вул. Шевченка вулиці Сірка у проміжках між забудовою та озелененням присадибних ділянок. Таким чином, у сформованому міському середовищі будівля церкви немає значного композиційного значення у формуванні висотного силуету місцевості.

Пам'ятка зведена як родинна церква у 1908 – 1912 рр. коштом купецької родини Гусевих, двоповерховий житловий будинок якої розташовувався в сусідньому кварталі на вул. Микитинська, 25. Це була єдина старообрядова церква Нікопольщини, враховуючи те, що брати-кущі Гусеви були старовірами. За наявними картографічними джерелами, ця частина міста вже на середину ХІХ ст. була щільно забудована садибними житловими будинками (цегляними, саманними та змішаного типу), деякі з них збереглись до цього часу майже без змін, крім того, поруч розташовувалась земська школа (на перехресті вулиць Шевченка та Поштової). У 1930-ті роки церкву закрито, але служби в ній іноді продовжували служити, хоча будівля використовувалась здебільшого під склад. Тільки у 1948 р. її закрили остаточно, відкривши тут спортивну залу, розташовану поруч середньої школи №1 (вул. Шевченка, 11), зведену у 1934 – 1940-х роках. У 1989 р. будівлю повертають церковній громаді, але вже

як православну церкву, освятивши в ім'я ікони «Знамення Божої Матері».

Церковна ділянка має в плані прямокутну форму, розмірами орієнтовно 50×60 м, яка щільно по периметру забудована службовими та господарськими будівлями. Наприкінці 1990-х – на початку 2000-х рр. у північній частині ділянки було зведено цегляну двоярусну дзвіницю. На червону лінію ділянка виходить двома одноповерховими будівлями, одна з яких (на вул. Шевченка, 8) є колишнім будинком священика, а інша – допоміжною будівлею, що не має художньої цінності. Між будівлями розташовується первісна парадна брама, з високою центральною аркою та двома низькими вхідними арками обабіч, що потребує збереження.

Церква цегляна, не општукатурена, з поверхнею мурування «під розшивку швів», пофарбовано тільки восьмигранний світловий ярус підбанника з арочними вікнами. Віконні та парадний дверний прорізи основного ярусу також мають арочну форму, з напівциркульною за формою абрису перемичкою, але декоровані, на відміну від ярусу підбанника, архівольтами у вигляді кілеподібних закомар. Фриз будівлі також декорований аркадою цегляних закомар. Невеликі габарити церкви пояснюються її призначенням як родинної культової споруди, яка розрахована для обслуговування невеликої кількості прочан, особливо враховуючи її належність до старообрядництва. Основний об'єм в плані має квадратну форму, з виступаючим

західним притвором та п'ятигранним вівтарем, у середохресті якого симетрично розташовано квадратні в плані різницю та паламарню. Через невеликі розміри споруди бічні притвори не виступають з площини основного об'єму. Входи у церкву з північного та південного фасадів являють собою центральний прямокутний дверний проріз, з арочним вікном зверху, обабіч якого розміщено високі арочні вікна. Основний ярус декоровано у неоруському стилі майстерно проробленим цегляним декором, що щільно вкриває поверхню фасадів. Своєю чергою, ярус підбанника виконаний у неокласиці, зі строгими канельованими кутовими пілястрами, профільованими гуртами, архівольтами, чіткою класичною композицією форм. Таке стилістичне поєднання виглядає доволі гармонійно, вирізняючись позолоченою цибулиноподібною маківкою, що увінчує однобанну споруду.

Первісні розписи інтер'єрів не збереглися. Вже після відновлення богослужінь у церкві у 1990-х рр., внутрішні поверхні споруди було розписано наново.

Будівля є прикладом єдиної на Нікопольщині старообрядової церкви, що має незначні розміри, через належність до родинних церков, і відзначається гармонійним поєднанням неоруського стилю та неокласици.

Література: 1. Шеремет С. В. В гостях у старого Никополя. Днепропетровск: Пороги, 2001. С. 61.

Надія Лиштва

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

- ВАТ – Відкрите акціонерне товариство.
ГЕС – гідроелектростанція.
ГЛП – госпіталь для легкопоранених.
ЕГ – евакуаційний госпіталь.
ІА АН УРСР – Інститут археології Академії наук УРСР.
ІГ – інфекційний госпіталь.
КІО – культурно-історична область.
МСБ – медико-санітарний батальйон.
МТС – машино-тракторна станція.
МТФ – молочно-тваринницька ферма.
НКВС – Народний комісаріат внутрішніх справ.
СШ – середня школа.
ТППГ – терапевтичний польовий пересувний госпіталь.
УГПЕП – управління головного польового евакуаційного пункту.
ФЗУ – фабрично-заводське училище.
ХППГ – хірургічний польовий пересувний госпіталь.
ЦАМО РФ – Центральний архів Міністерства оборони Російської Федерації.

ПОКАЖЧИК ГЕОГРАФІЧНИХ НАЗВ

«А»

- Австрія 147
Австро-Угорська імперія (Австро-Угорщина) 58, 72, 137, 198
Америка 88, 94
Амур, с-ще 136
Анастасівка, с. 130
Анастасіївська, волость 74
Англія 67
Апостолівський, район 121
Апостолове, станція 121
Апостолове, м. 72
Аргентина 137
Афганістан 135, 136, 147, 148, 150, 151, 153 – 156, 158, 163, 164, 166 – 171

«Б»

- Бабине, с. 77
Базавлук, о. 30, 35
Базавлук, р. 13, 43
Базавлуцька Січ 29, 31
Базавлуцькі, плавні 5
Бакай, р. 208
Бан, м. 141
Барабінськ, м. 124, 132
Барут 182
Бахмутський, повіт 19
Бельгія 142
Беяни, м. 141
Бер, с. 141
Берлін, м. 142, 182
Бистрик, р. 45
Біла Холуниця, м. 199
Біла Церква, м. 30
Біленьке, с. 75, 76
Білозерський, ретраншемент 43
Білорусь 141
Болгарія 166

Борисівка 69
Борисівська, волость 74
Бориспіль, м. 172
Бразилія 137
Брацлав, м. 30
Бреслау, м. 173
Бугогардовий, перевіз 49
Буско-Здруй, м. 173
Бучий (Бучки, Буцьки), о. 34, 38, 39

«В»

В'ячеславка, с. 143
Вайсвассер, м. 173
Варшава, м. 35, 141 – 143, 173
Василівка, с. 75
Велика Знам'янка, с. 148, 193
Велике князівство Литовське 29
Великий Луг 5, 7, 30, 35, 36, 38, 39, 44, 47, 92
Великоолександрівський, район 153
Верхній Рогачик, с. 159
Верхньодніпровський, повіт 56
Верхньорогачицький, район 147
Вишгородський, район 122
Вищетарасівка, с. 161
Вищетарасівська, волость 74
Військове, с. 133
Вісла, р. 121, 140, 141
Владивосток, м. 67
Волгоград, м. 168
Волинська, область 92
Волоський шлях 42
Воронцовка, с. 82
Вроцлав, м. 173

«Г»

Гайчур, станція 137
Галичина 43
Гардез, м. 153

Генічеський, район 138
Герата, м. 169
Герри (Геррос) 7, 21
Гетьманщина 29, 97
Гомельська, область 141
Городищанська, волость 74
Городище, с-ще 39, 75, 76, 130
Грушівка, с. 76, 77, 121
Гуляйполе, с. 136, 137

«Д»

Далекий Схід 164, 193
Дмитрівка, с. 69, 130
Дніпро, м. 55, 172
Дніпро, р. 5, 10, 26, 29, 31, 32, 35 – 37, 41 – 44, 49, 50, 54, 55, 57, 62, 73, 76 – 78, 97, 122, 132, 133, 172, 182, 215, 219, 220, 231
Дніпровський, лиман 42
Дніпровські, плавні 5, 6, 87
Дніпровські, пороги 27
Дніпродзержинськ, м. 189
Дніпропетровськ, м. 87, 90, 152, 172
Дніпропетровська, область (Дніпропетровщина) 3, 5, 37, 39, 86, 95, 121, 124, 133, 135, 136, 139, 142, 143, 145, 146, 148, 149, 150, 154 – 167, 169 – 171, 173, 193
Довгалівка, с. 56, 63, 66, 74, 119, 129, 130, 164, 193
Довгинцеве (Долгінцеве), станція 66, 123
Дон 70
Дон, р. 38

«Є»

Єлизаветград, м. 55
Єнікале, фортеця 53

«Ж»

Житомир, м. 192
Жлобін, м. 141

«З»

Закарпатська, область 92

Закрев, м. 141
Замараєвське, с. 140
Запоріжжя, м. 55, 65, 131, 144, 165, 182
Запорізька, область 29, 75, 143, 165
Запорозжя 30 – 33, 35 – 40, 42, 45, 46, 55, 72, 75
Запорозька Січ 7, 28, 30 – 35, 37 – 45, 47 – 49, 51 – 53, 64, 65, 72, 77, 79, 92, 208
Зармунд 182
Золота Орда 29
Зоммерфельд, м. 182
Зонове, с. 151

«І»

Ізюм, м. 172
Ізюмський, повіт 19
Ільїнка, с. 75
Інгульський, повіт 53

«К»

Кабул, м. 148, 153
Казахстан 92, 138
Каканя, р. 208
Кам'яний Затон (Кам'яне), урочище 29, 36, 37, 41, 43 – 45, 47
Кам'янка Дніпровська, м. 5, 29
Кам'янка, с. 45, 76, 130
Кам'янозатонська, фортеця 42
Кам'янське, м. 37, 189
Кам'янське, с-ще 13, 90, 204
Канада 67
Кандагар, м. 136
Канів, м. 30
Капулівка, с. 13, 47, 64, 66, 130, 173
Катеринослав, м. 55, 60, 70, 73, 78, 99, 136
Катеринославська, губернія (Катеринославщина) 9, 57, 66, 70, 71, 127, 131, 136, 164, 240
Катеринославський, повіт 56, 69, 70, 72, 242
Каховське, водосховище 5, 90, 92, 105, 107, 116, 125, 127, 128, 176 – 178, 181, 184, 187, 208. 223, 230
Кемеровська, область 167

Керч, м. 53
Керченська, протока 228
Керченський, півострів 228
Кизи-Кермен, фортеця 48
Київ, м. 24, 30, 172
Київська, губернія (Київщина) 26, 131
Київська, область 92, 122
Кисельовськ, м. 167
Кінська, р. 47
Кінські, плавні 5
Кіровоградська, область 145, 162
Кіровська, область 199
Кічкас, станція 66
Кодак, фортеця 33, 38
Конка, р. 220
Констанца, м. 192
Корсунь, м. 36, 37
Костромка, с. 153
Краків, м. 173
Красновишерськ, м. 146
Кременчук, м. 53
Кривий Ріг, м. 61, 70, 72, 90, 119, 123, 132, 144
Крим, Кримське ханство 39, 41 – 43, 45, 47, 49, 50, 53, 55, 57, 73, 78, 228
Кропивницький, м. 55
Кубань 55
Куйбишевський, район 151
Куманський шлях 42
Кунар, провінція 171
Курганська, область 140
Кучугури 7

«Л»

Лапинка, р. 45, 55, 181, 208
Лапинка, с. 56, 59, 63, 67, 74, 75, 121, 129 – 131, 181, 208
Лебенів, м. 141
Ленінград, м. 24
Липнувка 173
Лиса гора 13, 29, 51, 52, 75, 1258

Лівобережна Україна 43
Лоцманська Кам'янка, с. 172
Лошкарівська, волость 74
Луганська, область 157
Луккенвальде 182

«М»

Магаданська, область 157
Магнушев, м. 121, 140
Мала Кам'янка, р. 13
Мамай-Сурка, урочище 47
Марганець, м. 39, 74, 76, 91
Маріуполь, м. 61
Мелітопольський, повіт 148, 159, 193
Микитин, перевіз 41 – 44, 46, 48, 49, 51 – 53, 93
Микитин Ріг, 29, 30, 32 – 34, 36 – 39, 41, 42, 44, 48, 55, 96
Микитине (Никитин), с-ще 45 – 48, 50 – 53, 55, 56, 93
Микитине, урочище 38
Микитинська (Микитина), застава 44, 46, 49
Микитинська Січ, 28, 29, 31 – 34, 38, 40, 41, 48, 92, 93, 96, 99, 111
Микитинський редут 43
Микитинський шлях 43
Миколаїв, м. 57, 69
Миколаївка, с. 160
Миколаївська, область 122
Мирове, с-ще 130
Михайлівська, волость 74
Мишурин Ріг 43, 49
Містки, с. 157
Міттенвальде 182
Монгольська Народна Республіка 153
Монтевідео, м. 137
Москва, м. 24, 76, 129, 133, 141, 183, 228
Московське царство 29, 41, 42
Муравський шлях 42

«Н»

Наддніпрянщина 69
Надпоріжжя, 27

Нестерівка, с. 146
Нижнє Подніпров'я 7, 26, 27, 29, 30
Нижній Тагіл, м. 121
Низ 30, 31, 35, 36, 38, 39
Нікопол (Болгарія), м. 92
Нікополь, станція 66, 67, 69, 73, 119, 123, 124, 133
Нікополь, м. 3 – 7, 9 – 11, 13, 20 – 22, 24, 26, 28, 29, 41, 46, 48, 53 – 79, 82 – 97, 99, 100, 105, 116, 119 – 125, 127, 129 – 136, 138 – 140, 142 – 150, 152, 154 – 174, 177, 179, 181 – 183, 189, 192 – 197, 199, 202, 204, 208, 210, 212, 213, 219 – 221, 223, 235, 236, 238 – 240, 242
Нікопольська, волость 74, 129, 130
Нікопольський, повіт 164, 193
Нікопольський район (Нікопольщина) 4, 5, 11, 13, 16, 17, 20, 21, 65, 69, 78, 81, 90, 129, 161, 163, 173, 209, 244
Нікопольські, плавні 5
Німецька імперія 72
Німеччина 87, 93, 194, 195
Нова Січ 31, 44, 45, 47
Нововоронцовський, район 153
Новомосковський, район 160
Ново-Павлівка (Новопавлівка), с. 68, 75, 80, 125, 129 – 131, 204
Новопавлівська, волость 74
Новоросійськ, м. 228
Новоросійська, губернія 53, 93
Новосергіївський, район 146
Новосибірська, область 124, 132, 151, 167
Новосіченський, ретраншемент 43, 44, 52
Новософіївська, волость 74

«О»

Одеса, м. 57, 122, 138, 192, 235, 236
Олександрівськ, м. 55, 57, 61, 65, 66, 72, 73, 77, 123, 131
Олександрівський, повіт 136
Олександрійський, район 145
Олександрія, м. 162
Олексіївка, с. 10, 66, 77, 130
Олексіївська, волость 74
Олешки, урочище 43
Орджонікідзе, м. 91 144

Оренбурзька, область 146
Орлов, о. 32, 44, 67, 231
Орлова, р. 32, 125, 174
Османська імперія 42
Очаків, м. 122

«П»

Париж, м. 137
Перевізькі Хутори, с. 13, 26, 130
Переволочна, с. 43
Пермський, край 146
Петрівка, с. 138
Петроград, м. 70, 71, 76, 129, 133
Північне Приазов'я 43
Підпільна, р. 52
Поділля 131
Покров, м. 13, 60, 91, 144
Покровськ, м. 53, 54
Покровське, с. 64, 66, 75, 77, 82, 130
Пологи 137
Полтава, м. 53
Польща 121, 140 – 142, 154
Померанія 141
Попельнасте, с. 145
Правобережна Україна 43, 182
Прибалтика 182
Приміське, с. 161
Приморський, район 143

«Р»

Річ Посполита 29, 35, 39, 41, 42, 97
Романкове, с. 37
Російська імперія 8, 56, 60, 68, 137, 189, 221, 233, 242
Російська Федерація 167, 199
Росія 41, 52, 53, 71, 73, 92, 131, 164, 192, 193
Ростов-на-Дону 53
РРФСР 168, 183
Румунія 67, 168, 192

Рябок, р. 68

Рязанська, область 92

«С»

Саксаганський, повіт 53

Саксаганський шлях 43

Самійлівка, с. 147

Сандомир, м. 182

Санкт-Петербург, м. 8, 133

Сватівський, район 157

Свердловська, область 122, 159

Святого Дмитрія, фортеця 53

Священна Римська імперія 30

Синюха, р. 52

Січковий Вищий шлях 43

Січковий Нижчий шлях 43

Скарбна (Скарбниця), р. 35

Слобідська Україна (Слобожанщина) 38, 43

Слов'янськ, м. 53, 54

Слов'янська, провінція 53

Слов'янська, фортеця 53

Слов'янський, повіт 53

Солона, р. 43, 60

Солонянський, район 133

Сорбонна 142

СРСР, Радянський Союз 3, 82, 89, 137, 142, 144, 153, 168, 198, 237

Стамбул, м. 36

Стікс 25

Сулицьке, с. (Сулицько-Лиманська слобода) 10, 22, 23, 45, 72, 181, 209

Східне Приазов'я 43

«Т»

Таврійська, губернія 148, 159, 193

Таврія 56

Таганрог, м. 179, 221

Таманський, півострів (Гамань) 228

Тендрівська, коса 192

Товсті піски, урочище 11

Томаківка, о. 11, 30, 34, 39, 40
Томаківська, волость 74
Томаківська Січ 29, 31, 33
Томаківський, район 74, 161
Туапсе, м. 228
Тула, м. 59

«У»

Угорщина 147
Україна 3, 16, 29, 37, 46, 71 – 73, 77, 92, 94 – 96, 203
Українська Держава 73
Українська Народна Республіка (УНР) 70, 73, 131
Урал 86, 121, 145
Уругвай 137
Уссурійський, край 164, 193
Ушкалка, с. 77

«Ф»

Феодосія, м. 192
Франція 67, 137, 142, 174

«Х»

Харків, м. 159, 227
Хасинський, район 157
Херсон, м. 57, 71, 72, 152
Херсонська, область 139, 147, 153
Херсонська, фортеця 53
Херсонська, губернія (Херсонщина) 9, 131
Хортиця, о. 6, 30, 40
Хортицька Січ 33

«Ц»

Цецора, м. 37
Цисове 141

«Ч»

Чаплі, с. 172
Червона Кам'янка, р. 54

Червоногригорівка (Чернишівка), с. 204
Червоногригорівська, волость 74
Черкаси, м. 30
Черняхів, с. 26
Чехословаччина 147
Чигирин, м. 96
Чорний шлях 42
Чортомлик, р. 30, 47, 54, 208
Чортомицька Січ 31, 41, 42
Чортомицький, ретраншемент 43
Чортомицький Ріг 96
Чумаківська, волость 74

«Ш»

Шадринський, район 140
Шанданд, м. 148
Швейцарія 137
Шолохове, с. 77
Шпремберг, м. 173
Штеттин, м. 141

«Щ»

Щецин, м. 141

«Я»

Яковлеве, с. 75
Якутська АРСР 139
Ясногорівка, с. 122

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

«А»

Авакян 76
Антипенко Г. М. 135, 136
Антипов В. І. 69 – 71, 75, 130
Антоненко-Давидович Б. 79
Антоні В. Г. 136 – 138
Антонов Ф. П. 131
Апанович О. М. 86
Артюхін М. І. 76
Ассєв І. Є. 138, 139
Афанасьєв-Чужбинський О. С. 64
Афанасьєв Г. А. 132
Ахілл 25

«Б»

Бабієв М. Г. 77
Бабушкіна К. М. 226
Бакст С. 88
Барабаш Д. 36
Барабаш І. 34
Барбович І. Г. 77
Барташевич К. К. 218
Бергер К. 235
Бережний Г. А. 95
Березанська С. С. 20
Берестенко І. П. 95
Беляков Н. А. 228
Біба П. М. 104
Богущ П. М. 64
Бойко С. А. 198
Боплан де, Г-Л. 6, 37, 40
Борзенко С. О. 227, 228
Бриль О. А. 140
Бриль М. Х. 120, 121, 139, 140
Брунетто д'Уссо 208
Бугасць (Бугайцев) 131

Будьонний С. М. 78
Булгаков 131
Бумагін Ф. О. 140 – 142
Бурлін Д. Ф. 205
Бут (Павлюк) П. 36, 37

«В»

Вайнштейн В. 75, 242
Вакуленко О. І. 95
Вакуленчук Г. М. 192
Варілась А. Г. 82
Василів А. 50
Величко С. 34, 38, 40
Величковський Я. 52
Веселовський І. 10
Ветров П. К. 189
Вишиваний В. (Габсбург В.) 72
Вільямс О. С. 142, 143
Владислав IV 39
Владіміров 72
Власенко О. М. 132
Вовк (Вовчук) Ф. І. 86, 88
Волобуєв М. 85
Волошин Я. 79
Врангель П. М. 77

«Г»

Гамберіні 31
Ганчев І. Д. 143, 144, 212
Гапон А. 95
Гарагуля К. Ф. 145
Гваньїні О. 30
Гелерт 84
Гельбух 137
Герасимов М. М. 23
Геродот 21
Герцен О. І. 64
Гессель 137

Гирій П. Т. 69
Гладкий 70
Глоба І. Я. 53
Гоге П. І. 237
Голдовський Є. М. 183
Голоско О. М. 132
Голубицький В. О. 40
Голубчик А. М. 17, 20
Гончар І. О. 89, 110, 182
Гордієнко К. 79
Горкуша (Гаркуша) К. 54, 55
Горобець Ю. 95
Городцов В. О. 19
Грабянка Г. 38
Граков Б. М. 12, 14, 22 – 24, 26
Грибовський В. 93
Григор'єв Н. А. 73
Грідін Н. 39
Грінченко В. Д. 67, 193
Грушевський М. С. 34, 35, 37, 38
Грязев П. І. 146, 147
Губергрінци 75, 231
Гулий І. 50
Гулик (Гуляк) М. С. 54, 55
Гунка М. 54
Гурський 40
Гусак П. І. 147, 148
Гусєв С. 62, 75, 101, 103, 185, 195, 221

«Д»

Данилов М. Д. 67, 148, 149, 193
Денисенко В. І. 149, 150
Денікін А. І. 73, 76
Дергач О. Я. 143
Дерев'янка Ю. О. 150
Дзєвович 33, 34
Дибенко П. Ю. 76, 179
Дівович (Дзівович) С. 34

Дівович О. 34
Дідик І. Ю. 131
Дмитров Л. Д. 12, 14
Долгоруков В. М. 52
Дринов 61
Дружиніна О. І. 93
Дюмін П. О. 83

«Є»

Євдокимов С. М. 131
Євтушенко 84
Єрлашов Г. 62, 116, 174, 175, 179, 231
Єрпулов 59

«Ж»

Жданов А. А. 91
Желєзнов 62
Жеребін Д. С. 132
Жирнов В. А. 95
Жолкевський С. 37
Жуковський М. П. 13, 25, 28, 138

«З»

Забєлін І. Є. 9, 10
Заболонський Ф. Ф. 68
Зав'ялов М. І. 132
Завін 72
Загребельний П. П. 131
Засць А. К. 208
Залюбовський Г. А. 7
Замерец В. Д.
Захаров М. 87
Зданович Г. С. 132
Зинухов А. Г. 197, 198, 212, 239
Зільберман 62
Зіменс 75
Зінухін П. 84
Зонов В. А. 151, 152

Зубенко М. 50
Зубов П. І. 113
Зуєв В. Ф. 53

«І»

Іваненко (Петрик) П. 41
Іванівський Ю. А.
Ігнатенко А. Г. 153
Ігнатенко О. М. 198
Іллінська В. А. 22, 24

«К»

Кавалерідзе І. П. 100
Калашник М. 88
Калашников М. З. 75
Калінін М. І. 78
Калниш Л. І. 69
Калнишевський П. І. 53
Камишний С. Н. 67, 193
Кантемір 37
Карамушко П. Г. 120 – 122
Кардашов А. Я. 88, 149, 195
Карелін І. 31, 41
Карнегі Е. 61
Каршевський Й. 58, 59, 61, 66, 68, 75, 80, 198, 199
Каршевський Ф. 58, 59, 61, 66, 68, 75, 80, 198, 199
Катерина II 52, 53
Кауркін А. В. 154
Качаловський Г. 233
Каширський С. 95
Кашченко Б. С. 189, 190
Кидалов С. О. 155
Кириченко Н. Д. 71
Киселенко П. Є. 110
Кисельов М. З. 132
Кікоть М. 94
Кіранов Ф. М. 10 – 14, 22, 79
Клименко І. П. 156

- Клочко К. К. 87
Коваленко Д. М. 157
Коваль О. 240
Ковальов С. П. 74, 75
Ковальчук І. 43
Козлов О. 68
Колесник О. С. 98, 119, 122, 135, 136, 140, 142, 172, 174, 197, 198, 212
Коллонтай О. М. 76, 77, 179
Коновалов С. О. 158
Кошилов Б. Ф. 32, 40
Копп П. 64
Корж М. А. 64
Корольков 61
Королькови 59
Косагов Г. 41
Костенко В. І. 26
Костомаров М. І. 30
Кот 131
Кочергін 85
Кравцов 74
Красовський І. 208
Красуцький Є. І. 132 – 134, 220
Крепак Т. С. 131
Кривцова-Гракова О. О. 14 – 16, 19, 21
Кригер Я. 136
Кролевець Т. А. 67, 193
Кузнецов А. О. 95
Куксін М. К. 69, 70, 73 – 75, 130
Кулібаба Р. М. 95
Куліш І. 47
Кулябка І. 47
Кулябка О. 47
Купріянов Д. А. 132
Куца М. І. 160, 161
Куцевол П. М. 87
Куценко І. С. 159
Куценко О. І.
Кушнірук О. О. 13

«Л»

- Лазарєв М. В. 68
Лапер'є Р. А. 242
Латаний Т. 47
Легуша Д. 47
Лелюшенко Д. Д. 132, 219
Лиманський 85
Линчай Ф. 33, 34
Литинський Л. 64
Липштва Н. Ю. 100, 102, 104, 107, 108, 110, 111, 113, 115, 118, 124, 126, 128, 176, 178, 180, 182, 186, 188, 190, 191, 202, 204, 206, 207, 210, 212, 219, 223, 226, 230, 233, 234, 236, 239, 241, 243, 245
Логвиненко В. В. 95
Лодигін Д. 51
Лозанович Л. Н. 132
Лома В. Н. 194
Ломоносов М. В. 101, 195
Луценко О. Ю. 8
Ляпунов Г. А. 137, 138
Лясота Е 7, 30

«М»

- Мазенков 131
Мазепа І. 41, 42
Малий П. Н. 68
Малиновський Р. Я. 129, 220
Маляр К. 47
Маріна З. П. 17
Маркевич М. 34
Маркс К. 64
Матвєєв Я. 68
Матюшенко А. М. 192, 193
Махно Є. В. 26
Махно Н. І. 73, 76, 136, 137
Мелетій 47
Мелешко О. І. 89, 110
Мерперт М. Я. 16
Мещерська Т. Ф. 208

Микитів Л. 50
Микола II 192
Миронов П. К. 77
Михайлевський В. 137
Михайло Миколайович 60, 61, 66
Мишецький С. І. 32, 33, 38, 39
Мізіна М. 88
Мілков 176, 177
Міллер Г. Ф. 33
Мозолевський Б. М. 24
Молдавський І. 75, 242
Моральов В. М. 65
Мурзін В. Ю. 22

«Н»

Надбожкін Г. М. 220
Назаренко Л. І. 194, 195
Науменко Г. Н. 161, 162
Науменко І. Н. 74
Нельговський 66
Неплюєв І. М. 208
Неплюєв М. І. 208
Нефьодова Ю. Г. 138
Нечасв Г. В. 57, 75, 101
Никорак М. 72
Новицький Я. П. 7, 65
Новіков 85

«О»

Окатний І. 50
Олександр II 179, 221
Ольхов А. Х. 137
Орджонікідзе Г. К. 84
Орлов П. 195
Остапенко С. С. 95
Остапченко В. І. 162, 163
Остроухов С. П. 130
Остроушко Д. В. 95

«П»

Павлів С. 50
Пантюхін С. А. 163
Паріс 25
Пастухов 71
Пашковський М. 31
Пелей 25
Перевозніков А. Т. 132, 133
Перепадя Я. Д. 67, 164, 165, 193
Перцовський 189
Петренко Н. 130
Петро І 41, 42
Півень М. Г. 79, 86
Підгурський О. І. 57
Плічко 53
Повстюк В. А. 197, 198, 212, 239
Покас Г. 34
Полін С. В. 12, 27
Полонська-Василенко Н. В. 33
Потоцький І. 7
Потоцький М. 38, 39
Потьомкін Г. О. 7
Похил В. 50
Приходченко 85
Продан М.
Прокоф'єв С. С. 65
Пузіно О. І. 233
Пупинін Ф. Т. 74
Пуполо Е. 131
Путько М. С. 89, 110
Пушкін О. С. 83, 174, 178, 179
Пфейфер 199

«Р»

Рабінов Я. 242
Редько О. 47
Резніков С. С. 194
Резніченко А. Г. 87

Рецетовий В. 50
Рєпін І. Ю. 65
Рибальченко А. І. 165, 166
Рижикова Ф. Т. 87
Розумовський К. 48, 52
Ромашко В. А. 18
Ротштейн А. 61
Руденко К. Г. 76
Рябишев Д. І. 132
Рябков П. З. 44
Рябов В. 68

«С»

Самовидець 38
Секежинський 37
Селецькі 208
Семенов Ф. 51
Семенюта О. 137
Семенюта П. 137
Серов В. О. 65
Симонович Е. О. 26, 27
Сірко І. Д. 85, 86
Сіроштан 131
Скидан С. 47
Скоропадський П. 72, 73
Слепенцова А. К. 194
Слепенцова В. К. 194
Смолій В. А. 40
Соболєв Е. М. 166, 167
Соколенко В. І. 198
Сокур А. 47
Сомкін С. О. 167, 168
Сомченко В. Т. 68
Срезневський І. І. 33, 34, 38, 39
Сталін Й. В. 83, 90, 237
Стариковський А. Ф. 90
Степанков В. С. 40
Стіфель А. 103

Стіфель М. О. 63, 103
Стороженко І. С. 35, 38
Стороженко О. 64, 65
Струнніков М. І. 65
Ступак В. Г. 87
Судець В. О. 132, 220
Судима, І. 37
Сухий В. 54

«Т»

Таран П. А. 89, 110
Тереножкін О. І. 22, 24
Терещенко О. В. 8,9
Терещенко Я. А. 70
Тесленко 131
Тимофєєв 62
Тимченко У. 86
Титенко Т. В. 227
Толбухін Ф. І. 129, 219
Тороп С. О. 5
Третьяков 131
Троценко М. М. 95
Трусов 59
Труш І. Б. 240
Турбаба 179

«У»

Ульянов (Ленін) В. І. 71, 80, 82, 83, 84, 89, 91, 93, 95, 116, 120, 199, 205
Усачов В. М. 67, 193
Усов В. М. 119 – 121, 197, 198
Успенський І. І. 179, 242

«Ф»

Федоров Г. 52
Федяй Г. 50
Фельдман О. І. 198
Фетида 25
Фетте-ефенді 49
Фіолетов А. 235

Фісак А. П. 95
Флаум А. П. 74
Фомиченко С. М. 132
Фрунзе М. В. 76, 78

«Х»

Ханенко Б. І. 22
Ханенко В. Н. 22
Хануков 62, 64, 75
Харламов 59
Хаустов А. В. 168, 169
Хвилювий М. 85
Хвойко В 26
Хилинський М. О. 87, 194, 195
Хлястиков А. С. 87, 195
Хмельницький Б. 34, 38 – 40, 92, 93, 96 – 98, 100, 111
Християнин І. 47
Худолій 40
Худяков В. 58, 61, 68

«Ц»

Цепелинський М. 223
Цепелинський Ю. М. 223
Цимлякова Т. М. 134

«Ч»

Чайковський 75, 131
Червоний І. 54
Чередниченко В. О. 198
Черкас А. І. 73, 74
Черниш І. 68
Чернишевський М. Г. 64
Чертков В. О. 7
Чирва 84
Чиряч А. М. 148, 151, 154 – 156, 158, 164, 167, 169 – 171

«Ш»

Шапіро С. Г. 132
Шапошніков Г. С. 48

Шведов А. 195
Шевченко В. В. 169, 170
Шевченко Т. Г. 64, 79, 204, 239, 240
Шейміна Н. М. 96, 122, 124, 134, 138, 143, 145 – 147, 149, 150, 152, 157, 160 – 163, 165, 166, 168, 182, 183, 194, 196, 220, 228
Шелест П. Ю. 93
Шельмов Т. Д. 131
Шеремет С. В. 179, 242
Шимановський С. 31
Шиханцов О. В. 170, 171
Шкандель Є. 88
Шкуро А. Г. 76
Шльомін І. Т. 132, 220
Шолудько І. 47
Шор В. Х. 235, 236
Шор Н. В. 235
Шор О. В. 235
Шпак Н. І. 194
Шпиндяк Й. 77
Штамбург Я. 64
Штекель К. А. 127, 128, 220
Шульгін А. І.
Шульгін О. І. 171, 172, 215
Шумський О. 85

«Щ»

Щорс О. М. 91
Щуренко Р. І. 173

«Ю»

Юргевич 27
Юрков 68

«Я»

Яворницький Д. І. 7, 10, 17, 31, 34, 38, 41, 46, 64, 65, 96
Язиков М. 93
Якубовський 74
Яловий І. П. 89, 110
Яроменко М. 68

ВИДОВИЙ ПОКАЖЧИК

ІСТОРІЯ

1. БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО ПЛОЩА	
1.1. Пам'ятне місце розташування Микитинської Січі	96
1.3.1. Будинок купця Гусева, поч. ХХ ст.	101
3. ГЕРОЇВ ЧОРНОБИЛЯ ВУЛИЦЯ	
3.1. Братська могила залізничників	119
3.2. Будинок школи імені В. М. Усова, в якій навчались Герої Радянського Союзу М. Х. Бриль, П. Г. Карамушко	120
5. ЕЛЕКТРОМЕТАЛУРГІВ ВУЛИЦЯ	
5.1. Могили учасників громадянської війни та радянських воїнів	128
5.2. Пам'ятний знак на честь в'язнів концтаборів	135
5.3. ЦЕНТРАЛЬНЕ МІСЬКЕ КЛАДОВИЩЕ	135
5.3.1. Могила Г. М. Антипенка	135
5.3.2. Могила В. Г. Антоні	136
5.3.3. Могила І. Є. Асеева	138
5.3.4. Могила М. Х. Бриля	139
5.3.5. Могила Ф. О. Бумагіна	140
5.3.6. Могила О. С. Вільямс	142
5.3.7. Могила І. Д. Ганчева	143
5.3.8. Могила К. Ф. Гарагулі	145
5.3.9. Могила П. І. Грязева	146
5.3.10. Могила П. І. Гусака	147
5.3.11. Могила М. Д. Данилова	148
5.3.12. Могила В. І. Денисенка	149
5.3.13. Могила Ю. О. Дерев'янка	150
5.3.14. Могила В. А. Зонова	151
5.3.15. Могила А. Г. Ігнатенка	153
5.3.16. Могила А. В. Кауркіна	154
5.3.17. Могила С. О. Кидалова	155
5.3.18. Могила І. П. Клименка	156
5.3.19. Могила Д. М. Коваленка	157
5.3.20. Могила С. О. Коновалова	158

5.3.21. Могила І. С. Куценка	159
5.3.22. Могила М. І. Куцої	160
5.3.23. Могила Г. Н. Науменка	161
5.3.24. Могила В. І. Остапченка	162
5.3.25. Могила С. А. Пантюхіна	163
5.3.26. Могила Я. Д. Перепаді	164
5.3.27. Могила А. І. Рибальченка	165
5.3.28. Могила Е. М. Соболева	166
5.3.29. Могила С. О. Сомкіна	167
5.3.30. Могила А. В. Хаустова	168
5.3.31. Могила В. В. Шевченка	169
5.3.32. Могила О. В. Шиханцова	170
5.3.33. Могила О. І. Шульгіна	171
5.3.34. Могила Р. І. Щуренка	173
7. ЛАПІНСЬКА ВУЛИЦЯ	
7.1. Будинок земської школи, поч. ХХ ст.	181
8. МИКИТИНСЬКА ВУЛИЦЯ	
8.1. Будинок, в якому в 1903 – 1920 рр. проживав Є. М. Голдовський	183
10. ПАРОМНА ВУЛИЦЯ	
10.1. Пам'ятник нікопольцям – учасникам повстання на панцирнику «Князь Потёмкин-Таврический»	192
11. ПАТРІОТІВ УКРАЇНИ ВУЛИЦЯ	
11.1. Братська могила підпільників та мирних жителів – жертв нацизму	194
11.2. Пам'ятний знак євреям – жертвам нацизму	196
16. ХЕРСОНСЬКА ВУЛИЦЯ	
16.1. Пам'ятне місце форсування р. Дніпро військами 4-го Українського фронту	219

АРХІТЕКТУРА

1. БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО ПЛОЩА

- 1.3.1. Будинок купця Гусєва, поч. ХХ ст. 101
- 1.3.2. Громадський будинок, 1907 р. 103
- 1.3.3. Критий ринок, поч. ХХ ст. 105
- 1.3.4. Прибутковий будинок, поч. ХХ ст. 107
- 1.3.5. Прибутковий будинок, поч. ХХ ст. 109
- 1.3.6. Прибутковий будинок, кін. ХІХ – поч. ХХ ст. 110
- 1.3.7. Прибутковий будинок, поч. ХХ ст. 111
- 1.3.8. Прибутковий будинок купця Тимофєєва, 1908 р. 113
- 1.3.9. Торговельний ряд, ІІ пол. – кін. ХІХ ст. 115

3. ГЕРОЇВ ЧОРНОБИЛЯ ВУЛИЦЯ

- 3.3. Залізничний вокзал, 1949 р. 122

4. ДОВГАЛІВСЬКА ВУЛИЦЯ

- 4.1. Будинок земської школи, поч. ХХ ст. 125
- 4.2. Пивзавод (колишня броварня братів Штекель), 1880 – 1885 рр. 126

6. ЗАПОРІЗЬКА ВУЛИЦЯ

- 6.1. Будинок міської бібліотеки, кін. ХІХ ст. 174
- 6.2. Готель Мілкова, кін. ХІХ – поч. ХХ ст. 176
- 6.3. Прибутковий будинок, ІІ пол. ХІХ – поч. ХХ ст. 178

7. ЛАПІНСЬКА ВУЛИЦЯ

- 7.1. Будинок земської школи, поч. ХХ ст. 181

8. МИКИТИНСЬКА ВУЛИЦЯ

- 8.2. Купецька крамниця, поч. ХХ ст. 184
- 8.3. Купецька крамниця, поч. ХХ ст. 186
- 8.4. Нікопольська філія держбанку, 1939 р. 188

9. МУЗЕЙНА ВУЛИЦЯ

- 9.1. Купецька садиба (будинок з брамою), кін. ХІХ ст. 190

11. ПАТРІОТІВ УКРАЇНИ ВУЛИЦЯ

- 11.5. Преображенська церква, 1888 – 1898 рр. 202

11.6. Сільськогосподарський технікум, 1950-ті рр.	204
12. ПІДДУБНОГО ВУЛИЦЯ	
12.1. Німецька садиба (ветеринарна лікарня), кін. ХІХ ст.	206
13. РІЗДВЯНА ВУЛИЦЯ	
13.1. Церква Різдва в Сулицькому, 1812 – 1820 рр., 1829 р.	207
14. СІРКА ВУЛИЦЯ	
14.1. Будинок поштового відділення, 1890-ті – поч. 1900-х рр.	210
15. ТРУБНИКІВ ПРОСПЕКТ	
15.2. Забудова проспекту Трубників, 1940 – 1950-ті рр.	213
16. ХЕРСОНЬСЬКА ВУЛИЦЯ	
16.2. Будинок медичного училища, 1890-ті – поч. 1900-х рр.	220
16.3. Будинок Цепелинського, поч. 1900-х рр.	223
16.4. Будинок чотирикласної початкової школи, 1906 – 1910 рр.	226
16.5. Будівля складів, кін. ХІХ ст.	229
16.6. Житловий будинок, кін. ХІХ ст.	230
16.7. Корпус першої міської лікарні, поч. ХХ ст.	233
16.8. Купецька садиба (будинок з брамою), кін. ХІХ ст.	235
16.9. Спорткомплекс, 1951 р.	237
17. ШЕВЧЕНКА ВУЛИЦЯ	
17.2. Будівля навчального закладу, поч. 1900-х рр.	240
17.3. Паровий млин, поч. ХХ ст.	242
17.4. Старообрядова церква, 1908 – 1912 рр.	244

МІСТОБУДУВАННЯ

1. БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО ПЛОЩА	
1.3. Забудова площі Богдана Хмельницького, кін. ХІХ – поч. ХХ ст.	98
2. ВИЗВОЛЕННЯ ПЛОЩА	
2.1. Забудова площі Визволення, 1940 – 1950-ті рр.	116

11. ПАТРІОТІВ УКРАЇНИ ВУЛИЦЯ

- 11.4. Завод сільськогосподарських машин (колишній завод братів Каршевських), кін. XIX – поч. XX ст.

198

МИСТЕЦТВО

1. БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО ПЛОЩА

- 1.2. Пам'ятник Б. Хмельницькому, 1954 р.

97

11. ПАТРІОТІВ УКРАЇНИ ВУЛИЦЯ

- 11.3. Пам'ятник В. М. Усову, 2005 р.

197

15. ТРУБНИКІВ ПРОСПЕКТ

- 15.1. Пам'ятник І. Д. Ганчеву, 2004 р.

212

17. ШЕВЧЕНКА ВУЛИЦЯ

- 17.1. Пам'ятник Т. Г. Шевченку, 2005 р.

239

ПОСТАТЕЙНИЙ ПОКАЖЧИК

Шановні читачі!	3
Археологічний нарис	5
Історичний нарис	29
1. БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО ПЛОЩА	
1.1. Пам'ятне місце розташування Микитинської Січі (іст.)	96
1.2. Пам'ятник Б. Хмельницькому, 1954 р. (мист.)	97
1.3. Забудова площі Богдана Хмельницького, кін. ХІХ – поч. ХХ ст. (містобуд.)	98
1.3.1. Будинок купця Гусева, поч. ХХ ст. (архіт., істор.)	101
1.3.2. Громадський будинок, 1907 р. (архіт.)	103
1.3.3. Критий ринок, поч. ХХ ст. (архіт.)	105
1.3.4. Прибутковий будинок, поч. ХХ ст. (архіт.)	107
1.3.5. Прибутковий будинок, поч. ХХ ст. (архіт.)	109
1.3.6. Прибутковий будинок, кін. ХІХ – поч. ХХ ст. (архіт.)	110
1.3.7. Прибутковий будинок, поч. ХХ ст. (архіт.)	111
1.3.8. Прибутковий будинок купця Тимофєєва, 1908 р. (архіт.)	113
1.3.9. Торговельний ряд, II пол. – кін. ХІХ ст. (архіт.)	115
2. ВИЗВОЛЕННЯ ПЛОЩА	
2.1. Забудова площі Визволення, 1940 – 1950-ті рр. (містобуд.)	116
3. ГЕРОЇВ ЧОРНОБИЛЯ ВУЛИЦЯ	
3.1. Братська могила залізничників (іст.)	119
3.2. Будинок школи імені В. М. Усова, в якій навчались Герої Радянського Союзу М. Х. Бриль, П. Г. Карамушко (іст.)	120
3.3. Залізничний вокзал, 1949 р. (архіт.)	122
4. ДОВГАЛІВСЬКА ВУЛИЦЯ	
4.1. Будинок земської школи, поч. ХХ ст. (архіт.)	125
4.2. Пивзавод (колишня броварня братів Штекель), 1880 – 1885 рр. (архіт.)	126
5. ЕЛЕКТРОМЕТАЛУРГІВ ВУЛИЦЯ	
5.1. Могили учасників громадянської війни та радянських воїнів (іст.)	128

5.2. Пам'ятний знак на честь в'язнів концтаборів (іст.)	135
5.3. ЦЕНТРАЛЬНЕ МІСЬКЕ КЛАДОВИЩЕ	135
5.3.1. Могила Г. М. Антипенка (іст.)	135
5.3.2. Могила В. Г. Антоні (іст.)	136
5.3.3. Могила І. Є. Асєєва (іст.)	138
5.3.4. Могила М. Х. Бриля (іст.)	139
5.3.5. Могила Ф. О. Бумагіна (іст.)	140
5.3.6. Могила О. С. Вільямс (іст.)	142
5.3.7. Могила І. Д. Ганчева (іст.)	143
5.3.8. Могила К. Ф. Гарагулі (іст.)	145
5.3.9. Могила П. І. Грязева (іст.)	146
5.3.10. Могила П. І. Гусака (іст.)	147
5.3.11. Могила М. Д. Данилова (іст.)	148
5.3.12. Могила В. І. Денисенка (іст.)	149
5.3.13. Могила Ю. О. Дерев'янка (іст.)	150
5.3.14. Могила В. А. Зонова (іст.)	151
5.3.15. Могила А. Г. Ігнатенка (іст.)	153
5.3.16. Могила А. В. Кауркіна (іст.)	154
5.3.17. Могила С. О. Кидалова (іст.)	155
5.3.18. Могила І. П. Клименка (іст.)	156
5.3.19. Могила Д. М. Коваленка (іст.)	157
5.3.20. Могила С. О. Коновалова (іст.)	158
5.3.21. Могила І. С. Куценка (іст.)	159
5.3.22. Могила М. І. Куцої (іст.)	160
5.3.23. Могила Г. Н. Науменка (іст.)	161
5.3.24. Могила В. І. Остапченка (іст.)	162
5.3.25. Могила С. Л. Пантюхіна (іст.)	163
5.3.26. Могила Я. Д. Перепаді (іст.)	164
5.3.27. Могила А. І. Рибальченка (іст.)	165
5.3.28. Могила Е. М. Соболева (іст.)	166
5.3.29. Могила С. О. Сомкіна (іст.)	167
5.3.30. Могила А. В. Хаустова (іст.)	168
5.3.31. Могила В. В. Шевченка (іст.)	169
5.3.32. Могила О. В. Шиханцова (іст.)	170
5.3.33. Могила О. І. Шульгіна (іст.)	171
5.3.34. Могила Р. І. Щуренка (іст.)	173

6. ЗАПОРІЗЬКА ВУЛИЦЯ	
6.1. Будинок міської бібліотеки, кін. XIX ст. (архіт.)	174
6.2. Готель Мілкова, кін. XIX – поч. XX ст. (архіт.)	176
6.3. Прибутковий будинок, II пол. XIX – поч. XX ст. (архіт.)	178
7. ЛАПІНСЬКА ВУЛИЦЯ	
7.1. Будинок земської школи, поч. XX ст. (архіт., іст.)	181
8. МИКИТИНСЬКА ВУЛИЦЯ	
8.1. Будинок, в якому в 1903–1920 рр. проживав Є. М. Голдовський (іст.)	183
8.2. Купецька крамниця, поч. XX ст. (архіт.)	184
8.3. Купецька крамниця, поч. XX ст. (архіт.)	186
8.4. Нікопольська філія держбанку, 1939 р. (архіт.)	188
9. МУЗЕЙНА ВУЛИЦЯ	
9.1. Купецька садиба (будинок з брамою), кін. XIX ст. (архіт.)	190
10. ПАРОМНА ВУЛИЦЯ	
10.1. Пам'ятник нікопольцям – учасникам повстання на панцирнику «Князь Потёмкин-Таврический» (іст.)	192
11. ПАТРІОТІВ УКРАЇНИ ВУЛИЦЯ	
11.1. Братська могила підпільників та мирних жителів – жертв нацизму (іст.)	194
11.2. Пам'ятний знак свреям – жертвам нацизму (іст.)	196
11.3. Пам'ятник В. М. Усову, 2005 р. (мист.)	197
11.4. Завод сільськогосподарських машин (колишній завод братів Каршевських), кін. XIX – поч. XX ст. (містобуд.)	198
11.5. Преображенська церква, 1888 – 1898 рр. (архіт.)	202
11.6. Сільськогосподарський технікум, 1950-ті рр. (архіт.)	204
12. ПІДДУБНОГО ВУЛИЦЯ	
12.1. Німецька садиба (ветеринарна лікарня), кін. XIX ст. (архіт.)	206
13. РІЗДВЯНА ВУЛИЦЯ	
13.1. Церква Різдва в Сулицькому, 1812 – 1820 рр., 1829 р. (архіт.)	207

14. СІРКА ВУЛИЦЯ

- 14.1. Будинок поштового відділення, 1890-ті – поч. 1900-х рр.
(архіт.) 210

15. ТРУБНИКІВ ПРОСПЕКТ

- 15.1. Пам'ятник І. Д. Ганчеву, 2004 р. (мист.) 212
15.2. Забудова проспекту Трубників, 1940 – 1950-ті рр. (архіт.) 213

16. ХЕРСОНЬСЬКА ВУЛИЦЯ

- 16.1. Пам'ятне місце форсування р. Дніпро військами 4-го
Українського фронту (іст.) 219
16.2. Будинок медичного училища, 1890-ті – поч. 1900-х рр.
(архіт.) 220
16.3. Будинок Цепелинського, поч. 1900-х рр. (архіт.) 223
16.4. Будинок чотирикласної початкової школи, 1906 – 1910 рр.
(архіт.) 226
16.5. Будівля складів, кін. ХІХ ст. (архіт.) 229
16.6. Житловий будинок, кін. ХІХ ст. (архіт.) 230
16.7. Корпус першої міської лікарні, поч. ХХ ст. (архіт.) 233
16.8. Купецька садиба (будинок з брамою), кін. ХІХ ст. (архіт.) 235
16.9. Спорткомплекс, 1951 р. (архіт.) 237

17. ШЕВЧЕНКА ВУЛИЦЯ

- 17.1. Пам'ятник Т. Г. Шевченку, 2005 р. (мист.) 239
17.2. Будівля навчального закладу, поч. 1900-х рр. (архіт.) 240
17.3. Паровий млин, поч. ХХ ст. (архіт.) 242
17.4. Старообрядова церква, 1908 – 1912 рр. (архіт.) 244

Наукове видання

**Пам'ятки історії та культури міста Нікополя
(за матеріалами “Зводу пам'яток історії та культури України”)**

Українською мовою

Відповідальні за випуск А. М. Голубчик, В. В. Тарапацький

Технічний редактор В. Я. Коломосць

Коректор В. М. Орищій

Комп'ютерна верстка О.Г. Стельмашенко

Здано на складання 16.04.18. Підписано до друку 21.05.18.

Формат 70x100 1/16. Папір офсетний. Гарнітура Garamond. Друк офсетний.

Умовн. друк. арк. 23,56. Умовн.фарб.-відб. 23,56. Обл.-видавн. арк. 24,48.

Наклад 500 прим. Зам. № 899.

Видавництво «Журфонд»

просп. Дмитра Яворницького, 60, м. Дніпро, 49000

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи

до Державного реєстру ДК № 684 від 21.11.2001 р.

Друк. ТОВ ВКФ «Візіон»

пл. Академіка Стародубова, 1, м. Дніпро, 49050

Свідоцтво про держреєстрацію №04052442 Ю 0021076

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи

серія ДП № 60-р від 20.03.2001

П-15 Пам'ятки історії та культури міста Нікополь *(За матеріалами «Зводу пам'яток історії та культури України»)* / Упорядкування: Голубчик А. М., Колесник О. С., Царенко Т. А. Автори статей: Грибовський В. В., Жуковський М. П., Колесник О. С., Лиштва Н. Ю., Маріна З. П., Труш І. Б., Цимлякова Т. М., Чирич А. М., Шейміна Н. М. – Д.: Журфонд, 2018. 288 стор.

ISBN 978-617-7146-92-5(серія)

ISBN 978-966-934-140-2

Пропоноване увазі читача видання продовжує серію публікацій про пам'ятки Дніпропетровської області за матеріалами «Зводу пам'яток історії та культури України». Випуск присвячений пам'яткам археології, архітектури, історії та монументального мистецтва, що розташовані на території м. Нікополь.

УДК: 904 (457.53)

ББК: 63.3 (4УКР-4ДН)-7

Крутица

Синь

Луг

С. Печенки

Кривий

55,5

Красногригорівська Територія

Красногригорівська Територія

Новодавленка (Лісова гора)

Селище-Губоюк Покитина

Никополь

Острів

Средня

Керування

Народні

Новотериторіальна

Р. Затишків

Шаран

Новотериторіальна

Р. Славинська

Р. Гончарів

Р. Перемиська

Малознаменка Каленка

510

Водное

531

500